De Gulden Passer. Jaargang 70

bron
De Gulden Passer. Jaargang 70. Vereniging der Antwerpsche Bibliophielen, Antwerpen 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005199201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

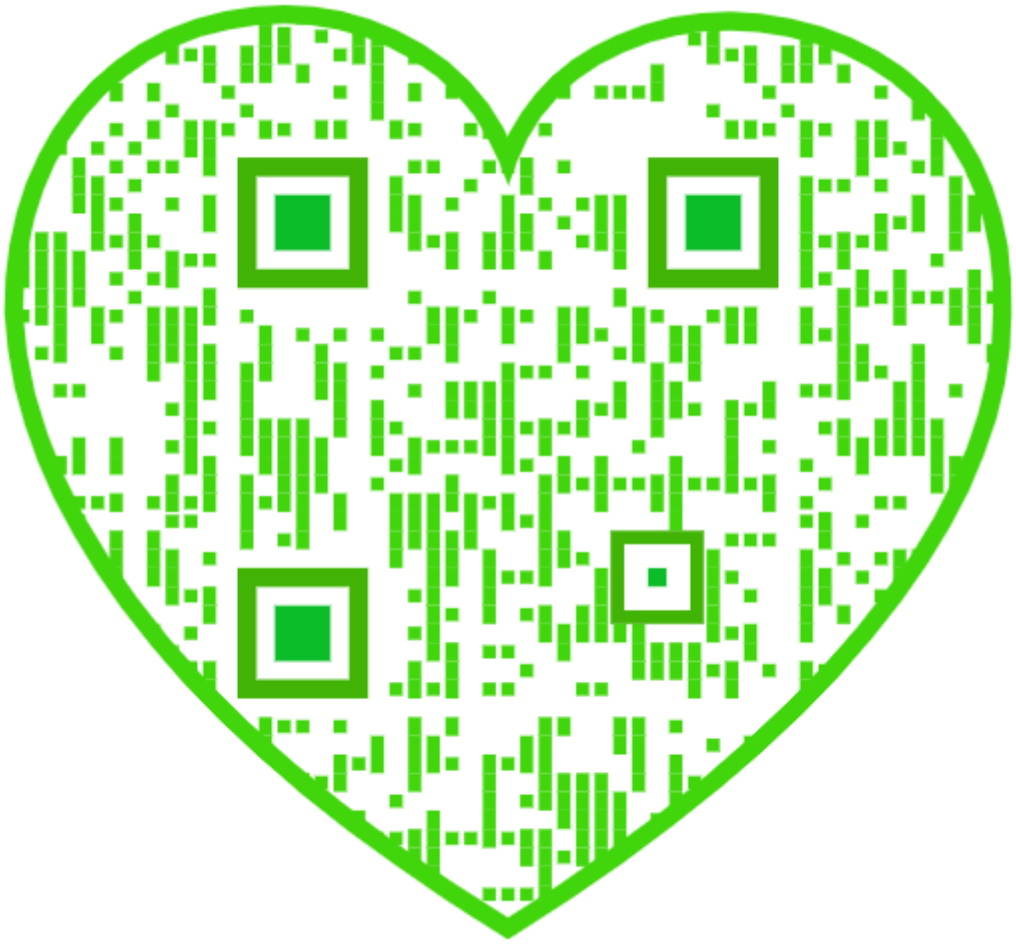

[De Gulden Passer 1992]

Sixteenth-century Octavo publishers' catalogues mainly from the Omont collection
Christian Coppens

The Collection

When Graham Pollard and John Ehrman wrote their pioneering work *The Distribution of Books by Catalogue*[1], they based their account mainly on Ehrman's own Broxbourne Library[2], on the collection in the Bodleian Library, and on the Renouard copies bought by the British Museum in 1876[3]. A few items among the

1 GRAHAM POLLARD and ALBERT EHRMAN, *The Distribution of Books by Catalogue from the Invention of Printing to A.D. 1800 Based on Material in the Broxbourne Library*, Cambridge 1965. The publications of the Roxburghe Club deserve only praise, but it is regrettable that such important publications, some of them reference works of the greatest importance in their field, even after more than twenty years are not available at a reasonable price, whence many scholars are unable to obtain access to them.

2 On the Broxbourne Library, see ALBERT EHRMAN, 'Contemporary Collectors II: The Broxbourne Library', in *The Book Collector*, 3, 1954, pp. 190-196. - *Catalogue of Valuable Printed Books from the Broxbourne Library*, London, Sotheby Parke Bernet & Co 14-15 November 1977 & 8-9 May 1978. - 'Broxbourne Library', in *The Bodleian Library Record*, 8, 1970, pp. 239-240; 10, 1979, pp. 78-80. - 'Acquisitions from the Broxbourne Library', in *The British Library Journal*, 6, 1980. pp. 86-107. - On the book-plates, see CHRISTIAN COPPENS, 'Dat alle mijne boecken eeuwich sullen blijven. Enkele Rosemondt-drukjes', in *Ex officina*, 2, 1985, p. 99.

3 Antoine-Augustin Renouard (1765-1853), son of a gas-manufacturer, became a member of the general council of the city of Paris in 1793 and went into the booktrade in 1797. He published bibliographical studies on the production of Giovanni Battista Bodoni (1795), Aldus Manutius (1803-12) and the Estienne-press (1837-8) as well as several Latin texts and the letters of Manutius. See *Nouvelle biographie générale*, 41, Paris 1862, pp. 1031-1032. He made a catalogue of his own collection: *Catalogue de la bibliothèque d'un amateur*, Paris 1819, with the publisher's catalogues in vol. 4, pp. 240-241. His Aldus collection was sold in London by R.H. Evans, 26-30 June 1828. His Elzevier collection was sold in Paris by J.S. Merlin on 26 January 1829. In the year of his death a catalogue of his book collection was published, probably in the hope of selling the whole collection complete: *Catalogue d'une précieuse collection de livres, manuscrits, autographes, dessins et gravures, composant actuellement la bibliothèque de M.A.A.R.*, Paris, Jules Renouard et Cie, 1853. The following year the collection was sold by auction: *Catalogue d'une précieuse collection de livres, manuscrits, autographes, dessins et gravures composant la bibliothèque de feu M. ANTOINE-AUGUSTIN RENOUARD, ancien libraire, ancien maire du XIe arrondissement, dont la vente aura lieu le Lundi 20 Novembre et les trente jours suivants, ...,* Paris, chez L. Potier... et à la librairie Jules Renouard... Londres, chez Barthès et Lowel, 1854. The printers' catalogues are under numbers 3415-3419. They were sold on 6 December and bought by Edwin Tross. They were sold to the British Museum in 1876. POLLARD & EHRMAN, pp. 67-69 (list of the copies bought, with the pressmarks in the B.L.). On Renouard, see also DENIS RICHET, 'Avant Philippe Renouard: sa famille aux XVIIe et XIXe siècles', in: PIERRE AQUILON & HENRI-JEAN MARTIN, with the collab. of FRANÇOIS DUPUIGRENET DESROUSILLES (eds.), *Le livre dans l'Europe de la Renaissance. Actes du XXVIIIe Colloque international d'Etudes humanistes de Tours*, Paris 1988, pp. 19-26.

sixteenth-century octavo printer's catalogues, however, were known only from the list compiled by Henri Omont in 1898[4]. Pollard wondered that the curator of the Bibliothèque Nationale in Paris had obviously seen the copies he described and that there was no trace of the books at all[5]. Nobody knew and Omont for some reason disguised the fact that this list was based on his own collection of octavo-catalogues, one of the largest ever brought together.

Henri Omont was born at Evreux (Eure department) on 15th September 1857[6]. In 1877 he entered the École des Chartes and obtained the degree of archivist-palaeographer in 1881 with a thesis on the problem of punctuation. He started work immediately in the Bibliothèque Nationale and was transferred a year later to the manuscript department under Léopold Delisle[7].

4 HENRI OMONT, 'Catalogue des éditions françaises de Denys Janot, libraire parisien (1529-1545)', in *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris et de l'Ile-de-France*, 25, 1898, pp. 271-296 (especially 273-277).

5 POLLARD & EHRMAN, pp. 52-53.

6 For biographical data on Omont, see ALFRED COVILLE, *Hommage à M. Henry Omont, 26 janvier 1933*, [Toulouse] 1933. - MARIO ROQUES, 'Discours... à l'occasion de la mort de M. Henry Omont, membre de l'Académie, lu dans la séance du 20 décembre 1940', in *L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances*, 1940, pp. 486-500. - C. BRUNEL, 'Henry Omont', in *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 102, 1941, pp. 371-8.

7 Léopold-Victor Delisle (1826-1919) qualified as an archivist-palaeographer in 1845 and thought to enter the world of the departmental archives. In 1852 however he entered the Bibliothèque Nationale and stayed there until 1905 when he learned by the *Journal officiel* that he was dismissed from the library he served for 53 years. He published e.g. the monumental *Cabinet des manuscrits* (1868-81), his *Recherches sur la librairie de Charles V* (1907) and started the publication of the author-catalogue of the printed books in 1897 (finished in 1981). His bibliography includes no less than 2102 items. See G. HUARD, 'Delisle (Léopold-Victor)', in *Dictionnaire de biographie française*, 10, Paris 1965, pp. 842-844.

Omont himself became curator of the department in 1899 and stayed there until he retired at the start of 1933. In this position he described thousands of Latin, Greek and also French manuscripts, thereby placing at the disposal of scholars an enormous amount of information. Possibly it were the Greek humanist manuscripts which led him to the world of the printed book, to which he brought an interest in the texts as well as in the history of printing. In the meantime he was a member of the committee of several learned societies such as the École des Chartes, the Académie des Inscriptions et Belles Lettres, the Commission supérieure des Bibliothèques and the Société de l'Histoire de France. He was awarded a doctorate honoris causa by the university of Oxford and became an associate of the British Academy, the Academies of Munich and of Denmark and a member of the Council of the Palaeographical Society in London. The bibliography of his works compiled in 1933 includes one thousand one hundred and eight items, most of them very short articles, but nonetheless a clear evidence of his activity[8].

His library, which contained at least ten thousand volumes, apart from numerous journals, reflects his life and work. Books printed in or associated with Evreux, manuscript catalogues, printed books from the sixteenth century with the bibliographical instruments as well, library history, are the main items in the

The monogram Omont used in his books and on his bindings

8 PHILIP LAUER and EM.-A. VAN MOÉ (eds.), *Bibliographie des travaux de M. Henri Omont*, Paris-Toulouse 1933.

collection[9]. It is the library of a scholar, not of a bibliophile in the traditional French way[10], but of a scholar who really cherished his books and to whom the historical importance was primordial. The printers' catalogues fit exactly in this eclectic collection among seventeenth-century catalogues, specimens of foreign printing, mainly sixteenth-century editions on the history of France, focusing on Paris, about the rulers, the wars and the religious institutions of the period as well.

After Omont's death in 1940, his library remained for some years in the possession of his widow. It was only after World War II that the library, as rumour has it, was bought by the Jesuits[11]. In May 1946 the librarian of the university library of Louvain first contacted Jean Porcher, curator of the manuscripts in the Bibliothèque Nationale, about Omont's collection and heirs. Louvain had just lost its library, for the second time in forty years, in the war with Germany, which made the effort to obtain this pri-

9 Omont's library contained more than 50 incunabula and a few interesting manuscript fragments. On some of the fragments, see MICHAEL MCCORMICK, 'Palaeographical notes on the leaves of St. Mark from Louvain (Gregory-Aland 0167)', in *Scriptorium*, 34, 1980, pp. 240-247 (with further references in n. 2). - BERNARD BISCHOFF and VIRGINIA BROWN, 'Addenda to Codices Latini antiquiores', in *Mediaeval Studies*, 47, 1985, pp. 332-334. The collection contained some important archival materials too, from the École des Chartes and from the Bibliothèque Nationale as well as rich scholarly documentation and correspondence. Recent articles on Omont copies: JOSEPH IJSEWIJN, GILBERT TOURNOY and MARCUS DE SCHEPPER, 'Jean Dorat and his Tumulus Iani Brynonis', in GRAHAM CASTOR and TERENCE CAVE (eds.), *Neo-Latin and the Vernacular in Renaissance France*, Oxford 1984, pp. 129-155. - CHRISTIAN COPPENS, 'Jacques-Charles Brunet (1780-1867), l'Académie et ses médailles', in *Bulletin du bibliophile,* 1987, pp. 179-192. - ID., 'Uit de band gesproken 1. Een band voor de H. Geest', in *Ex officina* 3, 1986 [1988], pp. 155-164. - ID., 'Handschriftencatalogen: een culturele erfenis, een wetenschappelijke opgave. Bezit en beheer van de collectie in de Leuvense Universiteitsbibliotheek', in *Ex officina,* 6, 1989, pp. 67-75; ID., 'Incunabelen uit La Plata: een boekband van de Guarani', in *Ex officina,* 6, 1989, pp. 86-107.

10 See for example MARCEL CLOUZOT, *Guide du bibliophile français. Notions générales de bibliophilie pratique*, Paris 1977, which is still in a 19th century tradition. Omont's appreciation of English culture probably gave him a broader view. For the Anglo-Saxon concept of bibliophily, see JOHN CARTER, *Taste & Technique in Book Collecting*, London 1970.

11 They even tried, as they collected books for their own library, at the expense of the library of the university to take advantage of the foreign aidprogram and goodwill for the university, which had been heavily hit for the second time.

vate collection all the more important[12]. In November of the same year admiral Marie Jean Lucien Lacaze, president of the *Comité français des amis de l'Université de Louvain*, was asked to intercede with Omont's widow who was living at 45 *rue Saint-Ferdinand* in Paris and had already been approached from various quarters[13]. Finally a deal was concluded at the start of 1948, and almost immediately the books were transported from Paris to Louvain, where they formed the most important nucleus of the new collection.

Unfortunately, as if two wars were not enough, at the end of the sixties the political situation due to the confrontation of the French- and Dutch-speaking parts of the country, imposed the division of the bilingual university into two independent ones, the Katholieke Universiteit Leuven, which remained in Leuven, and the Université catholique de Louvain which moved to a newly built university city called Louvain-la-Neuve on the other side of the language frontier near Wavre. Together with the university, the library was divided in 1970, part for each institution. For gifts the intention of the donor or his heirs prevailed. The books bought in the course of the years were divided according to the even and odd numbers of the press-marks, the former moving to the French-speaking university, the latter staying in Louvain. In this way Omont's wonderful collection was divided into two as

12 GONZAGUE RYCKMANS, 'Bis diruta, bis restituta. Contribution à l'histoire de la bibliothèque de Louvain', in *Scrinium Lovaniense. Mélanges historiques Etienne van Cauwenbergh*, Louvain 1961, pp. 18-50. - On the reconstruction of the collection with German private libraries, see CHRISTIAN COPPENS, 'Une bibliothèque imaginaire: de Leuvense universiteitsbibliotheek 1914-1940', in *Ex officina* 2, 1985, pp. 64-69; 3, 1986, pp. 25-38.

13 According to the correspondence in the archives of the University Library in Louvain, Omont himself was one of the founders of the International committee for the Restoration of the University of Louvain. See *OEuvre Internationale de Louvain. Bulletin*, 1, 1919, pp. 13, 21, 32. On the American committee, under the Chairmanship of Nicholas Murray Butler, President of Columbia University, pp. 49-64. On the British committee, founded by Henry Guppy of the John Rylands Library of Manchester, 4, 1920, pp. 102-104. - See also *Le Comité des Amis français de Louvain (1914-1934)*, Paris 1934.

well[14], and hence the items in the series of printer's catalogues are now kept in two different places.

Unfortunately not all the catalogues occurring in the 1898 list are still in the collection. Undoubtedly they never came to Louvain. It seems unlikely that Omont eliminated them from his collection after he made the bibliographical list, for they are too rare and formed a capital nucleus in his library. If they did not belong to his own collection, he would probably have mentioned his source as he did with three Renouard items. Possibly they disappeared between Omont's death and the deal with the Louvain University library, or possibly they got lost during the removal. Possibly some of them were bound together. At any rate to date no other copy of these items is known besides the ones listed by Pollard and Ehrman. Altogether there now exist more than twenty copies of sixteenth century printer's catalogues, quite a nice collection.

Omont did not transcribe the titlepages very neatly and this might cause some bibliographical confusion. They are not a reliable basis for further identification of different editions and variant issues. Hence this list is not only a list of a unique collection, but is also of some bibliographical importance because of the rarity of the items as a point of reference. Compared with the three largest known collections in the Bodleian Library, the British Library and the Kaiserliche Bücherkommission in Vienna, it covers the main part of the surviving copies.

With the exception of a few copies, it is not possible to retrace where Omont obtained these precious booklets. Some are bound or rebound in vellum by Lucien-Edouard Petitot, who often worked for him, so that possible evidence of previous ownership on flyleafs or wrappers have been lost. There is evidence for only two older provenances, from the seventeenth or eighteenth centuries,

14 Omont's archival material moved to Louvain-la-Neuve according to a decision taken in 1979 with the partition of the remaining parts of the collections. In a rather curious way, however, a number of duplicates, sometimes very interesting copies with autographs by the authors, stacked in the attics of the library, moved to Louvain-la-Neuve as well and were brought on the market. They found their way to other private collections.

one from the Minorites of Paris, one from the Oratorians of Troyes[15]. From the nineteenth century there is evidence of only one private collection, viz. the library of Jérôme Pichon, honorary president of the *Société des bibliophiles françois*[16]. Other copies obviously passed through the hands of the bookdealers Léon Techener[17] and Anatole Claudin[18].

All those catalogues are in any case extremely rare, some of them surviving in one or two copies. They were made as ephemera, as publicity. Publisher's catalogues of today will doubtless also be as rare within a few centuries. But other copies might still exist, hidden in tract volumes or bound at the end of a book, as some of the catalogues seem to have been made to be added to a normal text edition[19].

The rarity of these catalogues is inversely proportional to their importance for the study of the booktrade. An inventory needs to

15 On the Oratorians in France, see GASTON ROTUREAU, 'Oratoire Bérullien', in *Dictionnaire de spiritualité*, 11, Paris 1982, pp. 847-853.

16 Jerôme Frédéric Pichon (1812-1896), baron and well-known French bibliophile, was president of the *Société des bibliophiles françois* from 1844 until 1894. In 1869 he sold part of his library, which was auctioned in 1897-1898. The 20.000 volumes were auctioned by Henry Leclerc and Paul Cornuau, the successors of Léon Techener, see: JOACHIM KIRCHNER (ed.), *Lexikon des Buchwesens*, 2, Stuttgart 1953, 591 (with further bibliography). On the *Société des bibliophiles françois* see RAYMOND HESSE, *Histoire des Sociétés de bibliophiles en France de 1820 à 1930, 1. Les sociétés parisiennes d'avant-guerre*, Paris 1929, pp. 3-12.

17 Léon Techener (1832-1888), son of the bookdealer Jacques-Joseph (1802-1873) and bookdealer himself. J.J. founded the *Bulletin du Bibliophile* and Léon continued it. See 'La bibliophilie à travers cent cinquante ans du Bulletin du Bibliophile', in *Bulletin du Bibliophile*, 1984, pp. 462, 475-479 (where Pichon and Claudin are mentioned as well).

18 Anatole Claudin (1833-1906), bookdealer and author of a few studies on the history of printing in France. The best known is undoubtedly his *Histoire de l'imprimerie en France au XVe et au XVIe siècle* in 4 magnificent volumes (1900-1914). See *LGB*^{2}, 2, p. 136.

19 See i.a. KARL SCHOTTENLOHER, 'Die Anfänge der neueren Bibliographie', in *Festschrift für Georg Leidinger zum 60. Geburtstag am 30. Dezember 1930*, München 1930, pp. 233-239. - BERTHOLD HACK, *Der Bücherkatalog. Wesen, Anlage und Herstellung Buchhändlerischer Kataloge*, Stuttgart 1955 [= Werkstatt des Buches]. - GÜNTHER RICHTER, 'Bibliographische Beiträge zur Geschichte buchhändlerischer Kataloge im 16. und 17. Jahrhundert', in ALFRED SWIERK (ED.), *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973*, Stuttgart 1974, pp. 183-229. - HANS WIDMANN, *Geschichte des Buchhandels vom Altertum bis zur Gegenwart*, 1, Wiesbaden 1975, pp. 76-79.

be made of the surviving copies in preparation of the edition of a corpus. This *Corpus Catalogorum Bibliopolarum & Typographorum* ought to give a facsimile of the different catalogues with identification of the items, fully indexed and with concordances to the common reference works. In the meantime it is desirable that libraries or private owners with single items or with more important collections should publish them. In addition, facsimiles with identification of titles could be edited as independent publication or as articles[20] to prevent rarer copies going astray or being destroyed, and to place at the scholar's disposal these rich sources of bibliographical information.

The catalogues

From the catalogues Omont properly described in his list of 1898, five are not in the collection presented here: the 1546 catalogue of Chaudière, the 1548 variant, with comma, of the same printer, the Estienne catalogue dated by Omont c. 1544 (Mosher n°3), that of Lodoicus Tiletanus and the copy of the Denys Janot item he edited in the same article[21]. For the Wechel catalogues on the other hand, it seems to be not unlikely that he mistook the variant he discussed for a wrong issue, for what he notes as difference can be seen in the early, undated edition from his collection and seems not immediately relevant to the 1544 copy[22].

Obviously Omont focused his collection on the book production of Paris as he did in his own scientific production as well. He must early have seen the importance of such material, which gave him the opportunity to bring together perhaps the largest collection of printers' catalogues before the Second World-War,

20 See e.g. JAMES E. WALSH, 'An unrecorded Printer's Catalogue of Henri Estienne II', in *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984, pp. 451-459. Already noted by Richter in 1974 (see n. 19). An example of a catalogue of an interesting collection is that of GÜNTHER RICHTER, 'Die Sammlung von Drucker-, Verlegerund Buchführerkatalogen in den Akten der Kaiserlichen Bücherkommission', in *Festschrift für Josef Benzing zum sechzigsten Geburtstag 4. Februar 1964,* Wiesbaden 1964, pp. 317-372.

21 See n. 4

22 See nos. 18-19 and 21-22 of the list.

and perhaps the largest collection of octavo catalogues ever seen together in private hands. The following list shows that only close collation with the different copies can reveal bibliographical evidence from variant issues; that is what ought to be done on a larger scale and more intensely than was possible for the present purpose.

The description of the items in this list confines itself to a transcription of the title-page and the mention if the text continues under the title or on the reverse-side of it. To facilitate the identification even when the title-page is lost, the transcription of the first line of the second leaf is given as well, and even more than the first line when there is a title, as some editions are completely identical as far as the lay-out of the first item. In a few cases some special edition features are given and the collational formula with pagination or foliation then follows. The kind of catalogue is stated. A second group of notes deals with the copy information, special features, mostly closely related to the text such as prices and added titles, the binding, whereabouts[23], with the press-marks, finally with other copies known and with literature, if any.

It seemed interesting to complete the list with editions of the printers figuring in the Omont collection, for it enables one to compare the items mentioned and to place them within the activity of the printer as well as to reveal the rarity of the material. The Omont items are marked with *. The number of items only known by archival or other bibliographical evidence is in italics. Broadside catalogues of printers who produced octavo catalogues are mentioned, but not numbered.

Abbreviated literature:

Bibliotheca Belgica: *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* Founded by Ferdinand Van Der Haegen, new ed., under the dir. of Marie-Thérèse Lenger, 7 vols., Brussels 1964-75 (Vol. 4: Marques typographiques)
Heitz: Paul Heitz, *Basler Büchermarken bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts,* [With preli-

23 Both university librairies are abbreviated as K.U. Leuven for the 'Katholieke Universiteit Leuven' in Louvain (Leuven) and 'U.C.L.' for the 'Université Catholique de Louvain' in Louvain-la-Neuve respectively.

minary notes on the Basle printers by C. Chr. Bernoulli.] Strasbourg 1895 (Reprint: Naarden 1984).
Maittaire: Michel Maittaire, *Annales typographici ab anno MD ad annum MDXXXVI continuati*, 2.2, The Hague 1722.
Mosher: Frederic J. Mosher, A New Estienne Catalogue, *The Library*, 6th ser., 1979, pp. 361-366.
Omont: Henri Omont, Catalogues des éditions françaises de Denys Janot, libraire parisien (1529-1545), *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France*, 25, 1898, pp. 271-296.
Pollard & Ehrman: Graham Pollard & Albert Ehrman, *The Distribution of Books by Catalogue from the Invention of Printing to A.D. 1800 Based on Material in the Broxbourne Library*, Cambridge 1965.
PP: Léon Voet, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 vols., Amsterdam 1980-1983.
Richter 1964: Günter Richter, Die Sammlung von Drucker-, Verleger- und Buchführerkatalogen in den Akten der Kaiserlichen Bücherkommission, in: *Festschrift für Josef Benzing zum sechzigsten Geburtstag 4. Februar 1964*, Wiesbaden 1964, pp. 317-372.
Richter 1965: Günter Richter (ed.), *Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des dreissigjährigen Krieges*, Wiesbaden 1965.
Richter 1974: Günter Richter, Bibliographische Beiträge zur Geschichte buchhändlerischer Kataloge im 16. und 17. Jahrhundert, in: Alfred Swierk (ed.), *Beitrage zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973*, Stuttgart 1974, pp. 183-229.
Schreiber: Fred Schreiber, *The Estiennes. An annotated catalogue of 300 highlights of their various presses*, New York 1982.
Silvestre: L.C. Silvestre, *Marques typographiques*, Paris 1853 (Reprint: Amsterdam 1971).

Paris

Simon de Colines

1 *s.d.*
Elenchus librorum tum graecorum tum latinorum quos Colinaeus suis typis excudit
12° (?): 6 leaves
Lit.: A.-A. Renouard, *Catalogue de la bibliothèque d'un amateur.* Paris 1819, 4, 240, n° 3416 (1); Philippe Renouard, *Bibliographie des éditions de Simon de Colines, 1520-1546*, Paris 1894, 417; Omont, 273; Pollard & Ehrman, table III; Richter 1964, 359

2* *c.* 1545
Libri in officina // SIMONIS COLINAEI // Qui in sacris literis. //

Text continues on title-page
A ij: Sermo synodalis episcopi Melde*n*sis 20. d //

8°: A^8 B^4, 12 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged mainly by subject, partly by author
Binding & Provenance: see no. 8
Press mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21013^{III}
Other copies: no other copy known
Lit.: Omont, 274; Pollard & Ehrman, 52-53

3* *c.* 1546
LIBRI IN // officina Simonis // Colinaei. //
Text continues on title-page
[2]: Allegoriae Hugonis in vtrumque //
8°: $[a]^8$ b^4, 12 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged partly by author, partly by subject
Binding: vellum binding signed by Petitot
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21014
Other copies: Paris, Bibl. Mazarine (44967-1. Nr. 10)
Lit.: Omont, 274; Pollard & Ehrman, 52-53; Rolf Engelsing, Festpreise im europäischen Buchhandel des 15., 16. und 17. Jahrhunderts. Ursprünge eines preispolitischen Konzepts, *Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, 91, 1971, 30, n. 20

Regnault Chaudière

4 1546, August
Libri venales in bibliopolio // Reginaldi Calderij, tum ab Simone // Colinaeo, tum à Calderio excusi. // [Device: Renouard 195] // PARISIIS, // M.D.XLVI. *mense Augusto.*
8°: A-C^8 D^4, 28 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject
Copies: Paris, Bibl. Mazarine (34344 n° 2 Rés.) & Sainte-Geneviève (Qb.8°. 428. (1) rés., Inv. 1160)
Lit.: Ph. Renouard, *Simon de Colines*, 423-424; Omont, p. 273; Pollard & Ehrman, table III; Engelsing (see no 2), 30, n. 25

5* 1548, August
Libri venales in bibliopolio // Reginaldi Calderij, tum ab Simone // Colinaeo, tum à Calderio excusi. // [Device: Renouard 195] // PARISIIS. // M.D.XLVIII. *mense Augusto.* //
On verso a letter to the reader from C. Calderius
A ij: Qui in sacris litteris. // Vetus testamentum, minori forma. 24 s.
Device (Renouard 158, with printed motto: HANC ACIEM SOLA RETVNDIT VIRTVS. Omnia cum tempore) on last page
8°: A-D^8, 32 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject and by author

Binding: half brown goat-skin binding bound for H. Omont
Provenance: old press-mark (?) (Q.i. [?]. J) erased on title-page
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21012
Other copies: Bern, St. & U.B.; Larchmont, NY, Collection Roland Folter (olim H.P. Kraus); Oxford, Bodl. (Broxb. 100.4) (only the first gathering); Paris, Arsenal (8° H26151(1). Inv. 18598)
Lit.: Maittaire, III, 147-205; Omont, 273; Pollard & Ehrman, 293, no. 32; Richter 1964, 359; Richter 1974, 219

6 1548, August
Libri venales in bibliopolio Reginaldi Calderij, tum ab Simone Colinaeo, tum à Calderio excusi. [Device] Parisiis, M.D.XLVIII. mense Augusto.
Same title as n° 5 but with a comma following the word 'Parisiis'
No copy known
Lit.: Omont, 273; Pollard & Ehrman, table III

Robert Estienne

7 *c.* 1542
Libri in officina // Rob. Stephani // partim nati, par // tim restituti & // excusi. //
8°: A^8, 8 unnumbered leaves
Price-catalogue, alphabetically arranged, with separately: Libri vaenales in eiusdem officina
Copies: Leiden, U.B. (1365 $H3^2$); London, B.L. (820.d.11); Oxford, Bodl. (Broxb. 100.1)
Lit.: Maittaire, 463-472; Pollard & Ehrman, 293, no. 29; Mosher, 362, no 1

8* *c.* 1542
Libri in officina // Roberti Stephani typographi Re-// gii, partim nati, partim restituti & // excusi. // [Device: Schreiber no. 4]
Verso blank
a. ii: HEBRAEA. // Alphabetum Hebraicum 10 d. //
8°: a^8, 8 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged partly by authors, partly by subject, and, separately, a list: 'Libri vaenales in eiusdem officina'
Copy features: one single entry in ink in the margin in a later hand (19th c.?) (publication date of a title)
Binding: 19th c. half brown sheep-skin binding
Provenance: Jérôme Frédéric Pichon (1812-96)
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. $3A21013^1$
Other copies: Leiden, U.B. (1365 $H3^3$) (only the first four leaves); Paris, Bibl. Mazarine (44967- 1. Nr 9)
Lit.: Omont, 274; Mosher, 362, n°2; Ronald Breugelmans, A new Estienne Catalogue, *The Library*, 6th ser., 2, 1980, 336. On this and other Estienne-catalo-

gues: A.A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Estienne...*, Paris 1843, 93-96; Engelsing (see no 2), 30, n. 21; Elizabeth Armstrong, *Robert Estienne, Royal Printer. An historical study of the elder Stephanus*, Appleford 1986, 26

9 *c.* 1544
Libri in officina Ro- // berti Stephani typo- // graphi regii, partim // nati, partim restitu- // ti et excusi: partim e- // tiam vaenales ab a- // liis impressi // [Device]

8°: 14 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject
Copies: Paris, B.N. (Q 969)
N.B.: not in London, B.L.
Lit.: Omont, 274; Mosher, 362, n°3

10* *c.* 1546
LIBRI VAENA= // les in bibliopolio Roberti // Stephani typographi Re= // gii, tum ab Henrico Ste= // phano patre, tum à Simo= // ne Colinaeo eius vitrico // excusi. //
Verso blank
A.ii.: GRAECA. // Graecarum institutionum libelli vndecim, Carolo Gi- // rardo authore. 7.s
8°: A-B^{8}, 16 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject
Binding & Provenance: see no. 11
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21017^{III}
Other copies: Leiden U.B. (1365H3^{1})[24]; London, B.L. (820.d.13); Oxford, Bodl. (8° A15 (8) Art); Paris, Bibl. Mazarine (34344 n° 5 Rés.)
Lit.: Maittaire, 502-520; Ph. Renouard, *Simon de Colines*, 424; Omont, 274; Pollard & Ehrman, 53; Richter 1964, 359; Engelsing (see no 2), 30, n 26; Mosher, 362, n°4

11* 1546, 12 May
LIBRI IN OFFICINA ROBER - // *ti Stephani typographi Regij, partim nati, partim re- // stituti & excusi.* // [Device: Schreiber no. 8] // M.D.XLVI.IIII. ID. MAII. //
Verso blank
A. ij.: HEBRAEA. // Alphabetum 6.d //
8°: A^{8} B^{4}, 12 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged mainly by subject, partly by language
Copy-features: a few small contemporary signs in the margin
Binding: 19th c. board-paper binding à la Bradel

24 Ex-dono pasted on title-page: Ex legato Cl. Viri PROSPERI MARCHANDI. On Prosper Marchand see CHRISTIANE BERKVENS-STEVELINCK, *Prosper Marchand, la vie et l'oeuvre (1678-1756)*, Leyde 1987; Id. and ADÈLE NIEUWEBOER, *Catalogue des manuscrits de la collection Prosper Marchand,* Leyde 1988.

Provenance: the college of the Oratorians in Troyes (Aube-department) (18th c.); unidentified paraph (19th c.) (both in ink on title-page); sold by the firm Techener, Paris, in 1896 or 1897 (cutting of salescatalogue on fly-leaf; the booklet had there no 3647 and was sold for 24 Francs). The second copy has no owners-mark; the third is bound together in a contemporary, probably Parisian binding with two editions of Robert Estienne from 1548 with written ownersmark of Jehan Pinguyn

Press-marks: K.U. Leuven, Rés. 3A21017^{I}, 3A21017^{IV} & 3A22997^{III}

Other copies: Bern, St. & U.B.; Chicago, Newberry Library (Wing Coll. Z4739.274); Larchmont, NY, Collection Roland Folter; Leiden, U.B. (1365 H 3^{4}) (A-gathering in disorder); London, B.L. (820.d.14.(1)); Oxford, Bodl. (Broxb. 100.2) + (8°.A.15. Art(7)); Paris, Arsenal (8° H26151 (2). Inv. 18598); Paris, B.N. (Rés. p. Q.442 & Rés. p. Q.969); Paris, Bibl. Mazarine (34344 n° 3 Rés.)

Lit.: Maittaire, 472-491; Pollard & Ehrman, 292, n°30; Engelsing (see n°2), 30, n. 23, Mosher, 362, n°5; Richter 1974, 221

12* *c.* 1547

HAEC EX OFFICINA // Rob. Stephani prodierunt, ex quo // suum aedidit indicem. //

Text continues on title-page

p. 3: De duplici copia verborum Des. //

8°: A^{2}, p. 1-4

Price-catalogue, arranged by language

Binding & Provenance: see n°11

Press-mark: K.U. Leuven Rés. 3A21017^{II}

Other copies: Chicago, Newberry Library (Wing Coll. Z4739.274); London, B.L. (820.d.14.(2)); Paris, B.N. (Rés. p. Q.969, Ai only; bound in copy of n°11); Paris, Bibl. Mazarine (34344 n° 4 Rés.)

N.B.: no copy in Oxford, Bodl.

Lit.: Omont, 275; Pollard & Ehrman, 53, Engelsing (see n°2), 30, n. 23); Mosher, 362, n°6 & 365

13 *c.* 1549

HAEC EX OFFICINA // Rob. Stephani prodierunt, ex quo // suum aedidit indicem. //

8°: B^{4}, 4 unnumbered leaves

Price-catalogue, arranged by language

Copies: Bern, St. & U.B.

Lit.: Richter 1974, 221; Mosher, 362, n°7, 365-366

Charles Estienne

14* 1552

Index librorum // IN HAC OFFICINA // IMPRESSORVM. // [Device: Schreiber no. 8] // LVTETIAE. // M.D.LII. //

Verso blank
A. ij.: Hebraea. // Alphabetum Hebraicum 6d. // Biblia mediocri forma in 4. 100 s. //
8°: A-B^8, 16 unnumbered leaves
Price-catalogue arranged partly by language, partly by subject
Copy-features: the 8 printed lines from the last page pasted on another leaf
Binding: half-vellum binding signed by Petitot
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21016
Other copies: Glasgow, U.L.; Leiden, U.B. (1365H3^5); London, B.L. (820.d.16.); New York, P.L.; Oxford, Bodl. (Broxb. 100.5); Paris, B.N. (X26578/5); Vatican (St. Barb. Z.XIII.17); Washington, LC (Z 232.E8)
Lit.: Maittaire, 521-542; Omont, 275; Pollard & Ehrman, 293, no. 33; Richter 1964, 359; Mosher, 362, no. 8

Henri Estienne (Geneva)

15* 1569
[Head-piece] // INDEX LIBRO- // rum qui ex officina HEN- // RICI STEPHANI hac- // tenus prodierunt. // *Quibus inserti sunt nonnuli ex iis autori- // bus quos eius pater* ROB. STEPHA- // NVS *edidit: (significati literis R & S) // quorum paucula exemplaria apud eun- // dem Henr. supersunt.* //
in: HENRICI STEPHANI // epistola, qua ad multas multorum ami- // corum respondet, de suae rypographiae // statu, nominatímque de suo THE- // SAVRO LINGVAE GRAECAE. // In posteriore autem eius parte, quàm // misera sit hoc te [m]pore veterum scripto- // rum conditio, in quorundam typogra- // phorum prela incidentium, exponit. // *INDEX LIBRORVM // Qui ex officina eiusdem Henrici Ste- // phani hactenus prodierunt.* // [Device: Schreiber no. 12] // ANNO M.D.LXIX // Excudebat Henricus Stephanus. //
Text continues on title-page
a. ii. (= p. 3): [ornamental rule] // AEschyli tragoediae VII. //
8°: a-b^8, p. 1-32
Catalogue, with formats but without prices, arranged by subject and language

Copy-features: Greek and Latin notes, sometimes in the inverse sense of the printed text
Binding: uncovered boards (18th c.?)
Provenance: Thomas Gölner, Württemberg, June 1569 (?); 759 (number in ink on board cover, 18th c.?); cutting of a French sale catalogue where a copy of this item with morocco-binding and with the 'appendix' in it (see no. 16), had the no. 92169 and costs 45 fr.
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21018
Other copies: Cambridge, Mass., Houghton Library (FCS.ES.864.594e); Larchmont, NY, Roland Folter Collection; London, B.L. (274.a.30.(1); 526.f.8.(1); 687.c.29 (damaged); G. 586; G. 587); Oxford, Bodl. (8° A.26. Linc. & Broxb. 100.7 & 100.8); Paris, B.N. (Rés. p. Q.438 [olim Q.5088] & Rés.

Q.654); Mazarine (22951.(1)); Ste Geneviève (Qb. 8º 428(4) rés., Inv. 1160; Z.8º.

1060(12), Inv. 3201 [only p. 1-16 from the 'Index']); Vatican (St. Barb. Z.XIII.18 & Ferr. V. 5451(2)(3)); Vienna, HHSA, Bücherkommission im Reich; Washington, L.C. (this list is not exhaustive)
Lit.: Omont, 275; Pollard & Ehrman, 59; Richter 1964, 358
N.B. There are variant issues of the *Epistola* with a slight difference in the lay-out of the italic part of the title, precisely the part mentioning the *Index*

16 [1574]
[Head-piece] // APPENDIX AD // catalogum librorum of- // ficinae Henrici Stephani. //
8°: A^4, p. 1-6, 1 leaf blank
Copy-features: see n° 15
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21018
Other copies: London, B.L. (G. 586); Oxford, Bodl. (Broxb. 100.7 [Prices added in ink and about 9 items on last page; prov.: P. Papillon); Paris, Mazarine (22951.2°p.); Vatican (St. Barb. Z.XIII.18 & Ferr. V.5451 (2)(3)); Vienna, HH SA, Bücherkommission im Reich.
Lit.: Omont, 275; Pollard & Ehrman, 293, n°35

17 *c.* 1589
INDEX LIBRORVM // *officinae typographicae // HENRICI STEPHANI.* //
8°: a^8 (a1 + 1, - a8), 8 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, arranged by subject
Copies: Cambridge, Mass., The Houghton Library (B4469-654.5* (5))
Lit.: Richter 1974, 221-222; James E. Walsh, An Unrecorded Printer's catalogue of Henri Estienne II, in: *De arte et libris. Festschrift Erasmus 1934-1984*, Amsterdam 1984, 451-459

Christian Wechel

18* *c.* 1543
LIBRORVM // OMNIVM, QVOS SVIS TYPIS // *excudit Christianus Wechelus, index.* //
Text continues on title-page
A [2]: LATINE. // *Prisciani liber primus* 6.d. //
Edition features: completely identical catalogue as no. 19, except the end: the word 'Finis', a paragraph beginning with 'Prodibit autem propedie[m]', and another with 'Praetereà & Mesue[m], ab Iacobo Syluio diligenter iam castigatu[m]'. In Omont's copy, the '2' of the signature A2 is lacking
8°: A^8, 8 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject and by language
Binding: board binding à la Bradel
Provenance: sold by the firm Techener, Paris, in November 1898 (cutting of sales catalogue on fly-leaf; the booklet had there on p. 41 no. 11307 and was sold for 9 fr.)

Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21024
Other copies: Paris, Bibl. Mazarine (34344 n° 6 Rés.); Vienna, ÖNB (not seen; might be n°19)
Lit.: Omont, 277; Pollard & Ehrman, 54; Engelsing (see n°2), 30, n. 22

19* *c.* 1543
LIBRORVM // OMNIVM, QVOS SVIS TYPIS // *excudit Christianus Wechelus, index.* //
Text continues on title-page
A2: LATINE. // *Prisciani liber primus 6.d.* //
Edition features: The same ending as n°20: the 'Atq[ue] hi sunt libri' paragraph, the word 'Finis', the 'Porrò, ne & hoc te lateat' paragraph, but supplemented with one more paragraph: 'Praetereà & Mesue[m] ab Iacobo Syluio diligenter iam castigatu[m],...'
8°: A^8, 8 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject and language
Binding & Provenance: see no. 8
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21013^{II}
Other copies: no other copy known
Lit.: Pollard & Ehrman, 54

20* 1543
Index // LIBRORVM // OMNIVM, QVOS SVIS TYPIS // *excudit Christianus // wechelus.* // [Device: Renouard 1117] // PARISIIS // *Sub scuto Basiliensi In uico Iacobaeo, // & sub Pegaso In uico // Bellouacensi.* // 1543 //
Verso blank
A2: [fleuron] Grammatica // HEBRAICE. // [fleuron] // *Alphabetum Haebraicum, cui additus est Abdias* //
Device at the end
8°: A^8 B^4, 12 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by subject and language
Copy-features: A8 bound between B3 and B4
Binding: vellum binding signed by Petitot
Provenance: cutting from *Archives du* [*bibliophile*] 38, 1898, from Anatole Claudin's shop, with on page 178 under no. 81005 this item for the price of 30 fr.
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21025
Other copies: Larchmont, NY, Collection Roland Folter; London, B.L. (820. d.12)
Lit.: Omont, 277; Pollard & Ehrman, 54

21* 1544 (?)
[Index // LIBRORVM // OMNIVM, QVOS SVIS // *Typis excudit Christianus // wechelus.* // [Device: Renouard 1117] // PARISIIS, // *Sub scuto Basiliensi in vico Iacobaeo, // & sub Pegaso in vico // Bellouacensi,* // 1544. //]
(Supposed title page, based on 21bis)

Verso blank (?)
A2: Grammatica. // HEBRAICE. // *Alphabetum Hebraicum decerptum è quadrilingui* //
8°: A-B^8, 16 unnumbered leaves (last two blank)
Catalogue, without prices or formats, arranged by subject and language
Copy-features: in the first part of the catalogue, prices added by a contemporary hand; title-page lacking; there is evidence that the catalogue was a part of a larger volume
Binding: without any
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21023
Other copies: no other copy known
Lit.: Maittaire, 421-437; Omont, 277; Pollard & Ehrman, 54

21bis Index // LIBRORVM // OMNIVM, QVOS SVIS // Typis excudit Christianus // wechelus. // [Device: Renouard 1117] // PARISIIS, // *Sub scuto Basiliensi in vico Iacobaeo, // & sub Pegaso in vico // Bellouacensi,* // 1544. //
Verso: *Ad Lectorem // Hîc tibi foliorum cuiusque libri numeru*m // *subsignauimus. In quo memineris per f. // folium, per d. folii dimidium indicari. // Bene vale.* //
8°: A-B^8, [16] f., last two blank
(A numbered in arabic letters until 4, B in italic roman until iiij)
Catalogue without prices, but with numbers of sheets used, arranged by subject and language
Copy: Oxford, Bodl. (8°.A.15.Art (9))
Lit.: Maittaire, 421-437; Omont, 277; Pollard & Ehrman, 54

22 1544
Index librorum omnium, quos suis typis excudit Christianus Wechelus. Parisiis, sub scuto Basiliensi in uico Iacobaeo, & Sub Pegaso in uico Bellouacensi, 1544

Other issue as n°21 with a difference on p. 8
Lit.: Omont, 277

23 before 1548
Catalogus librorum, quos suis typis Christianus Wechelus Lutetiae Parisiorum excudit
Published in: Conrad Gesner, *Pandectarum sive Partitionum universalium... libri XXI,* 2, Zürich 1548, 165a-166b
Price-catalogue, arranged by subject
Lit.: Maittaire, 412-421; Hubert Elie, Chrétien Wechel, imprimeur à Paris, *Gutenberg Jahrbuch,* 1954, 190

André Wechel

24 1555
(Mentioned by Elie: Chrétien Wechel, 190.)

Denys Janot

25 1544
Table des liures // DE DENYS IANOT, IM- // primeur du Roy en langue // Françoyse.
8°: A^6 (or A^8?), 4 unnumbered leaves and 2 (4?) blank (?)
Catalogue, without prices or formats, alphabetically arranged
Copy: Copenhagen, Royal Library (Thott-collection)
Lit.: Omont, 275 (and reproduction with annotations 281-296)

Joannes Lodoicus Tiletanus

26 1546, 1 October
CATALOGVS // LIBRORVM, QVI EX // *officina Ioannis Lodoici Tiletani prodierunt, // ibidem uel nati, uel emendati, uel alio- // qui illustrati & excusi.* // [Device] // PARISIIS, // *Ex aduerso Collegij Remensis.* // CALENDIS OCTOBRIS, 1546. //
8°: A-B^8, 16 unnumbered leaves (last leaf blank)
Copy: Oxford, Bodl. (Broxb. 100.3); Paris, Arsenal (8° H26151 (3). Inv. 18598); Paris, Bibl. Historique de la Ville de Paris (11.348); Paris, Bibl. Mazarine (34344 n°1 Rés.)
Lit.: Omont, 275-276; Pollard & Ehrman, 293, no. 35; Engelsing (see n°2), 30, n. 24; facs. ed. by M.-J. Beaud-Gambier and S. Postel-Lecocq (in preparation)

Guillaume Morel

27* 1554 (1553?), 1 June
INDEX // LIBRORVM // QVI IN GVILIELMI // Morelij officina, typis descripti, & ve- // nales sunt. // [Device: Renouard 786, with Greek motto Δεύτεραι φροντ□δε□ σοφ□τεραι compare with Silvestre 164, without the Lorraine-cross] // LVTETIAE PARISIORVM, // M.D.LIIII. [!] KAL.IVN.
Verso blank
A2: LIBRI GRAECI TYPIS // Regijs. // Philonis opera omnia, // De mundi opificio, Historica, Legalia, Monobi- //
8°; A^8, 8 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged partly by Greek type, partly by subject
Copy-features: the last 'I' from the date is erased, but it is hard to see if this is contemporary or not; a few small ink-underlinings in the text
Binding & Provenance: see no. 11
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. $3A21017^V$
Other copies: no other copy known
Lit.: Omont, 276; Pollard & Ehrman, 56-57

28* 1555
INDEX // LIBRORVM // QVI IN GVILIELMI // Morelii officina, typis descripti,

& ve- // nales sunt. // [Device: see no. 27] // PARISIIS, M.D.LV. // Apud Guilielmum Morelium. //
Verso blank
A ij: LIBRI GRAECI TYPIS // Regijs. // Philonis omnia opera, // De mundi opificio, Historica, Legalia, Mo //
8°: A^8, 8 unnumbered leaves
Price-catalogue, arranged by Greek and Latin type
Copy-features: at the end ten titles added in ink in a contemporary hand
Binding: half-vellum binding signed by Petitot
Provenance: owner's mark (?) cut out on the title-page
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21019[1]
Other copies: Mainz, St. B., Winterthur, S.B.
Lit.: Omont, 276; Richter 1974, 220

29 1558
INDEX // LIBRO- // RVM QVI IN // GVIL. MORELLI IN GRAE- // *cis typographi Regij, officina typis cusi // sunt: aut ibidem aliunde aduecti, pro- // stant vaenales.* // [Device: see no. 27] // PARISIIS, M.D.LVIII. // *Apud eundem Morelium.* //
8°: $A^8B^4A^6$, p. 1-22, 1 unnumbered leaf + 6 unnumbered leaves
Price-catalogue, with formats, arranged by subject
Copy: London, B.L. (820.d.18) (last blank lacking)
Lit.: Omont, 276; Pollard & Ehrman, 56-57

30* 1558 (?)
INDEX LIBRORVM // vaenalium apud Guil. Morelium // in Graecis Typographum Regiu[m], // quos aut recens excudit, aut aliun- // de comparauit. //
Text continues on title-page
A2: *AEginarij Baronis commentaria in Iustiniani in-* //
8°: A^6, 6 unnumbered leaves (first leaf blank)
Catalogue, with formats but without prices, arranged by subject
Copy-features: a few contemporary signs in the margin
Binding & Provenance: see no. 11
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21017[VI]
Other copies: London, B.L. (820.d.18.(b)) (In the London copy this item is bound together with the 1558 edition, which may have been printed in the same year as well)
At the end of the 1558 catalogue Morel wrote: *'Plures alij tum Graeci, tum Latini libri in eadem hac officina vaeneunt, quorum catalogum referre longum fuisset. Catalogus eorum potissimum hîc est, quorum copiam ibidem reperias'*)

Lit.: Omont, 276 (s.d.); Pollard & Ehrman, 56-57

31* 1560
LIBRORVM INDEX, // IN OMNI DISCIPLINARVM // *genere, quos Guil. Morelius è sua officina suppedi- // tare studiosis possit: Primum quos ille typis cudit: //*

deinde quos aliunde aduehendos curauit. // M.D.LX. //
Text continues on title-page
A2: Vita Mosis, Philone auctore, versa per Adr. Turne - //
With: LIBRORVM ALTER / Index, quos apud Guil. Mo- // relium venales reperias. //
Text continues on title-page
B2 (= p. 3): THEOLOG. [running title] // *nium quibus Bibliorum Paraphrastae vsi sunt, He-* //
8°: A-F^{8}, 8 unnumbered leaves, p. 1-78, 1 leaf blank (lacking)
Price-catalogue with formats, arranged by subject (for A); Catalogue, with formats but without prices, arranged by subject (for B-F)
Copy-features: contemporary signs in the margin
Binding: see no. 28
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21019^{II}
Other copies: Amsterdam, U.B., Bibliotheek van de Vereeniging; Paris, BN (Rés. Yb686, gathering A only, at the end of Homer, *Batrachomyomachia,* s.l., s.a. [c. 1554])
Lit.: Omont, 276-277; Pollard & Ehrman, 56-57; Bert van Selm, *Een menighte treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, 364 n. 68

32* 1562
INDEX // LIBRORVM QVI // IN OFFICINA GVIL. // Morelij typographi Regij, // sunt excusi. // [Device: Renouard 786, without the Greek motto] // PARISIIS, M.D.LXII. // Apud eundem Morelium. //
Verso blank
a2: LIBRI // HEBRAICI, Et de ijs // conuersi. // Chaldaica R. Ionathae, Prouer- //
With: LIBRORVM ALTER // Index, quos apud Guil. Mo- // relium venales reperias. //
Text continues on title-page
B2 (= p. 3): THEOLOG. [running title] // *nium quibus Bibliorum Paraphrastae vsi sunt, He-* //
8°: a^{8}b^{2}, B-F^{8}, 10 unnumbered leaves, p. 1-78, 1 unnumbered leaf
Price-catalogue with formats, arranged by language (for a-b); catalogue with formats but without prices, arranged by subject (for B-F). (The 'Alter index' being identical with that of no. 31)
Binding: half calf-skin binding (19th c.)
Provenance: the convent of the minorites in Paris (17th c.?); sold by Techener in 1831 for 3 fr. (?) (pencil note on fly-leaf); sold by Techener in 1898 (cutting of a catalogue, November 1898, where this item is no. 11230 with the price of 20 fr.)
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21020
Other copies: London, B.L. (820.d.19); Paris, B.N. (Rés. p. Q.83, last leaf wanting)

Lit.: Omont, 276-277; Pollard & Ehrman, 56-57

Nicolas le Riche

33 (1548)
Index librorum tam Graeca & Latina quam vulgari Italorum lingua, ex officina Aldi, & aliunde ex Italia advectorum
8°: A^8(?), 8 unnumbered leaves (?) (last leaf blank)
Printed in two columns
On p. 14: Libri per Nicolaum Divitem excusi ad insigne Geminae Anchorae via sacerdotum & iuxta Collegium Cameracense ad insigne Aldi venales
Lit.: see n°34

34 (1548)
Other issue of n°33 with difference in the list of the 'Libri per Nicolaum Divitem excusi'
Copies: no copy known
Lit.: A.A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Aldes,* Paris 1834, 345 (with the list of the 'Libri per Nicolaum Divitem excusi'); Pollard & Ehrman, 56

Antwerp

Christopher Plantin

35 1566, 9 March
Index librorum officinae Plantini
No copy known
Lit.: *PP* 2063

36* 1567
INDEX // LIBRORVM // QVI ANTVERPIAE // IN OFFICINA CHRISTO- // PHORI PLANTINI // EXCVSI SVNT. // [Device: *Bibliotheca Belgica* no. 47] // ANTVERPIAE, // Ex officina Christophori Plantini. // [line] // M.D.LXVII. //
Verso blank
A2: INDEX LIBRORVM QVI // ANTVERPIAE IN OFFICINA // CHRISTOPHORI PLAN- // TINI EXCVSI // SVNT. // A. // AEsopi *Phrygis & aliorum Fabulae; elegantissimis* //
8°: A^8, 8 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, arranged alphabetically on the beginning of the title-page
Binding: vellum binding signed by Petitot
Press-mark: U.C.L., Rés. 3A21022
Other copies: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek (4 an 8° Gs 6617)
Lit.: Pollard & Ehrman, 293, no. 36 (Broxb. 100.8) (the facsimile edition by

Omont, 1890); *PP* 2064 (where this copy is noted as lost); Christian Coppens: Plantins fondscatalogus uit 1567, in: Marcus de Schepper and Francine de Nave (eds); *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589),* Antwerp 1989, 171-211

37 1568
INDEX // LIBRORVM // QVI ANTVERPIAE // IN OFFICINA CHRISTO- // PHORI PLANTINI EX- // CVSI SVNT. // [Device *Bibliotheca Belgica* n°69] // ANTVERPIAE, // *Ex officina Christophori Plantini.* // [line] // M.D.LXVIII. //
4°: A^{8}, 8 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, arranged alphabetically and with separate list 'Livres en vulgaire'
Copy: Antwerp, Plantin Moretus Museum (Arch. 1230, f. 255-256)
Lit.: *PP* 2065

38 1570
INDEX // LIBRORVM // QVI ANTVERPIAE // IN OFFICINA CHRISTO- // PHORI PLANTINI EX- // CVSI SVNT. // [Device *Bibliotheca Belgica* n° 61] // ANTVERPIAE, // Ex officina Christophori Plantini. // [line] // M.D.LXX.
8°: A^{8}B^{4}, 12 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, arranged by language, with separately: Index librorum quorundam Lovanii et alibi excussorum: Quorum copia est apud Christophorum Plantinum
Copy: Mainz, Stadtbibliothek
Lit.: Richter 1974, 191-192; *PP*-; Bert van Selm, De fondscatalogus van Christoffel Plantijn uit 1570, in: Marcus de Schepper and Francine de Nave (eds.), *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)*, Antwerp 1989, 305-323

39 1572
INDEX // LIBRORVM // QVI ANTVERPIAE // IN OFFICINA CHRISTO- // PHORI PLANTINI EX- // CVSI SVNT. // [Device: *Bibliotheca Belgica* n°53] // ANTVERPIAE, // Ex Officina Christophori Plantini // Typographi Regij. // M.D.LXXII
8°: A-B^{8}, 16 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, arranged by language, with separately: Index librorum, quorundam Lovanii et alibi excusorum; quorum copia est apud Christophorum Plantinum
Copy: Brussels, Royal Library (II 26.039 A) (B1 and B8 [blank?] lacking; contemporary notes in the margins [author's names])
Lit.: *PP* 2066

40 1575
INDEX // LIBRORVM // QVI ANTVERPIAE // IN OFFICINA CHRISTO- //

PHORI PLANTINI EX- // CVSI SVNT. // [Device: *Bibliotheca Belgica* n° 69] // ANTVERPIAE, // Ex officina Christophori Plantini // Architypographi Regij. // M.D.LXXV. //
8°: A-B^{8}C^4, 20 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, alphabetically arranged
Copies: Antwerp, Plantin Moretus Museum (R55.19, interleaved copy with some notes); London, B.L. (820.d.21) (prices added in ink to letter D)
Lit.: *PP* 2067

- 1579
CATALOGVS LIBRORVM TYPOGRAPHIAE PLANTINI.
In fine: ANTVERPIAE, ex officina nostra Typographica, KAL. IAN. M.D.LXXIX. [device]
1°: 2 leaves
Copy: Vienna, HHSA, Bücherkommission im Reich
Lit.: Richter 1964, 343-344; Richter 1965, 19-20, pl. 1; *PP* 2068

41 1584
CATALOGVS // LIBRORVM // QVI EX // TYPOGRAPHIA // CHRISTOPHORI // PLANTINI // prodierunt // [Device: *Bibliotheca Belgica* n° 69] // ANTVERPIAE // Ex officina Christophori Plantini // M.D.LXXXIIII. //
On verso letter from Plantin to the reader
4°: A-D^4, 16 unnumbered leaves
Catalogue, with formats but without prices, arranged partly by subject, partly by language
Copies: Antwerp, Plantin Moretus Museum (R55.20 & R24.38 only gathering B + D); Madrid, Escorial; Oxford, Bodl. (Broxb. 106.5) (Provenance: College of the Jesuits, Courtrai (Belgium); University library of Louvain, 1778, signed by Jan Frans van de Velde, the librarian; Thomas Phillipps)
No copy in the old Bodley collection
Lit.: Pollard & Ehrman, 58, 60, 293, no. 37; PP, 2069

Officina Plantiniana (Plantin's widow and Jan Moretus)

42 1596
INDEX // LIBRORVM // QVI EX // TYPOGRAPHIA // PLANTINIANA // PRODIERUNT. // [Device: *Bibliotheca Belgica* n° 58] // ANTVERPIAE, // Ex officina Plantiniana. // M.D.XCVI. //
8°: A^{8}B^4, 12 unnumbered leaves (last leaf blank)
Copies: Antwerp, Plantin Moretus Museum (R55.21; R63-8(1) [27], incomplete)

Lit.: Leon Voet, *The Golden Compasses*, 2, Amsterdam - London - New York 1972, 424; *Christie's Catalogue*, 9 December 1981, no. 143 (present whereabouts unknown)

Basel

Joannes Oporinus

- *c.* 1545
(Broadside catalogue)
Lit.: Pollard & Ehrman, 50, table II (referring to Gesner, *Pandectarum... libri XXI,* f. 21

43* 1552
Librorum per // IOANNEM OPORINVM // partim excusorum hactenus, partim // in eiusdem Officina uenalium, IN- // DEX: singulis ad ordinem al- // phabeticum redactis, & ad- // iecta impressio- // nis forma. // BASILEAE. // 1552. //
Verso blank
A2 (= p. 3): Librorum per // IOANNEM OPORINVM // partim excusorum hactenus, partim // in eiusdem Officina uenalium, IN- // DEX: singulis ad ordinem al- // phabeticum redactis, & ad- // iecta impressio- // nis forma. // *AAronis Batalaei Plausus, carmen. in 8.*
At the end: BASILEAE, EX OFFICI // *na Ioannis Oporini. Anno Salutis hu- // manae* M.D.LII. *Mense // Maio.* //
8°: A-E^{8}, p. *1-2* 3-76, 2 unnumbered leaves
Catalogue, with formats, arranged alphabetically on the beginning of the titlepage

Copy-features: the catalogue was part of a tract-volume as a leather sign in the middle of both first leaves indicates
Binding: Vellum binding (18th c.?)
Provenance: old library press-marks (18th-19th c.?) on title-page: D.IX. G.i4i. (in ink in the left upper corner); V (or Y) 2152 (in pencil); sold by the bookdealer Charles-Theodore-Edwin Tross in 1868 for 30 fr. (note in ink on flyleaf)
Press-mark: K.U. Leuven, Rés. 3A21021
Other copies: Cambridge, Mass., Houghton Library (B4469 654*); London, B.L. (820.d.17); Oxford, Bodl. (Broxb. 100.6); Munich, BSB (Cat. CXCV.16: no longer available); Philadelphia, U. of Pennsylvania
Lit.: Pollard & Ehrman, 293, no. 34; Karl Schottenloher, Die Anfänge der neueren Bibliographie, in: *Festschrift für Georg Leidinger zum 60. Geburtstag am 30. Dezember 1930*, Munich 1930, 236; Richter 1974, 196

- 1556
Johannis Oporini Librorum excusorum et venalium Catalogus ab Ann. 1552. ad Ann. 1556.
Broadside
Lit.: Richter 1974, 196

- 1557
Johannis Oporini Catalogus Librorum, partim suis, partim aliorum typis excu-

sorum. Ann. 1557.
Broadside
Lit.: Richter 1974, 196

44 1567
Librorum per // IOANNEM OPORINVM // partim excusorum hactenus, partim // in eiusdem Officina uenalium, IN- // DEX: singulis ad ordinem al- // phabeticum redactis, & ad- // iecta impressio- // nis forma. // [Device: Heitz n° 181] // BASILEAE. // 1567. //
8°: a-c^{8}d^4, p. 1-56
Catalogue, with formats but without prices, arranged alphabetically
Copies: Cambridge, Mass., Houghton Library (B4469 654.5* and 1 other); London, B.L. (820.d.20); Vienna, HHSA, Bücherkommission im Reich
Lit.: Pollard & Ehrman, 57-58; Richter 1964, 354-355

Oporinus' Heirs

45 1569
ORATIO DE OR- // TV, VITA, ET OBITV IOANNIS // Oporini Basiliensis, Typographicoru[*m*] Ger- // maniae Principis, recitata in Argenti- // nensi Academia ab Ioanne Hen- // rico Hainzelio Augustano. // *AVTHORE ANDREA IOCISCO SILESIO, // Ethicorum in eadem Academia professore.* // Adiunximus librorum per Ioannem Opo- // rinum excusorum Catalogum. // VEL INVITIS PIRATIS: // QVOD PER PIRATAS LICEAT. // ARGENTORATI, // Excudebat Theodosius Rihelius, // M.D.LXIX. //
8°: A-F^{8}G^4
Alphabetical catalogue, with formats, without prices
Copies: Basel, UB; Bern, StB; London, BL (619.b.1 (1)); Mainz, StB; Munich, BSB (Cat. 291, Beibd. 3; V.SS.809, Beibd. 5); Vatican (Racc. I.V. 1160); Wolfenbüttel, HAB (527.78 Quod. (5) (this list is not exhaustive)
Lit.: Schottenloher, Die Anfänge der neueren Bibliographie, 236, n. 2; Richter 1964, 355; *VD 16* J 305

46 1571
EXUVIAE // IOANNIS // OPORINI TYPO = // GRAPHI BASI- // liensis: // Hoc est, // BIBLIOTHECA LIBRO- // rum impressorum. // *In gratiam eorum, qui comparare uolent, // digesta & edita.* // Anno M.D.LXXI // [Basel, Polycarpus & Hieronymus Gemusaeus and Balthasar Han]
8°: a-q^{8}r^4, 262 p
Copies: Aarau, KB; London, BL (619.b.1.(2)); Munich, BSB (Cat. 291, Beibd. 4: no longer available); Paris, Arsenal (8° H 26161. Inv. 18606); Vatican (Racc.I.V.2260) (this list is not exhaustive)
Lit.: Schottenloher, Die Anfänge der neueren Bibliographie, 236, n. 2; Richter 1964, 355; *VD16* E 4741.

Chronological list

s.d. (*c.* 1540?):	1 Colines
c. 1542:	7 Estienne
	8 Estienne
c. 1543:	18 Wechel
	19 Wechel
1543:	20 Wechel
c. 1544:	9 Estienne
1544:	21 Wechel
	21bis Wechel
	22 Wechel
	24 Janot
c. 1545:	2 Colines
c. 1546:	3 Colines
	10 Estienne
1546:	4 Chaudière
	11 Estienne
	26 Tiletanus
c. 1547:	12 Estienne
before 1548:	23 Wechel
1548:	5 Chaudière
	6 Chaudière
	33 Le Riche
	34 Le Riche
c. 1549:	13 Estienne
1552:	14 Estienne
	43 Oporinus
1554 (1553?):	27 Morel
1555:	24 Wechel
	28 Morel
1558 (?):	30 Morel
1560:	31 Morel

1562:	32 Morel
1566:	35 Plantin
1567:	36 Plantin
	44 Oporinus
1568:	37 Plantin
1569:	15 Estienne
	45 Oporinus
1570:	38 Plantin
1571:	46 Oporinus
1572:	39 Plantin
1574:	16 Estienne

1575:	40 Plantin
1584:	41 Plantin
c. 1589:	17 Estienne
1596:	42 Plantin

Catalogues with printed prices

2 Colines *c.* 1545
3 Colines *c.* 1546
4 Chaudière 1546
5 Chaudière 1548
6 Chaudière 1548
7 Estienne *c.* 1542
8 Estienne *c.* 1542
9 Estienne *c.* 1544
10 Estienne *c.* 1546
11 Estienne 1546
12 Estienne *c.* 1547
13 Estienne *c.* 1549
14 Estienne 1552
18 Wechel *c.* 1543
19 Wechel *c.* 1543
20 Wechel 1543
23 Wechel before 1548
27 Morel 1554 (1553?)
28 Morel 1555
29 Morel 1558
31 Morel 1560
32 Morel 1562

Number of copies known

(-: no copy known; P: no copy known, but text published; V: no copy known, but only slightly different issue as previous one)

1	Colines, s.d.	-
2*	Colines, *c.* 1545	1
3*	Colines, *c.* 1546	1

4*	Chaudière, 1546	2
5*	Chaudière, 1548	4+1 fragment
6*	Chaudière, 1548	V

7	Estienne, *c.* 1542	3
8*	Estienne, *c.* 1542	2+1 fragment
9	Estienne, *c.* 1544	1
10*	Estienne, *c.* 1546	5
11*	Estienne, 1546	14
12*	Estienne, *c.* 1547	4+1 fragment
13	Estienne, *c.* 1549	1
14*	Estienne, 1552	8
15*	Estienne, 1569	18++ +1 fragment
16	Estienne, 1574	6
17	Estienne, *c.* 1589	1
18*	Wechel, *c.* 1543	1 or 3
19*	Wechel, *c.* 1543	1 or 2
20*	Wechel, 1543	3
21*	Wechel, 1544 (?)	1
21bis	Wechel, 1544	1
22	Wechel, 1544	V
23	Wechel, before 1548	P
24	Wechel, 1555	-
25	Janot, 1544	1
26	Tiletanus, 1546	3
27*	Morel, 1554 (1553?)	1
28*	Morel, 1555	3
29	Morel, 1558	1
30*	Morel, 1558 (?)	2
31*	Morel, 1560	2+1 partly
32*	Morel, 1562	3
33	Le Riche, (1548)	P (partly)
34	Le Riche, (1548)	P (partly)
35	Plantin, 1566	-
36*	Plantin, 1567	2
37	Plantin, 1568	1
38	Plantin, 1570	1

39	Plantin, 1572	1
40	Plantin, 1575	2
41	Plantin, 1584	4
42	Plantin, 1596	1+1 incomplete +1 unknown
43*	Oporinus, 1552	5
44	Oporinus, 1567	4
45	Oporinus, 1569	8 ++
46	Oporinus, 1571	5 ++

* I wish to express my thanks to the National Fund for Scientific Research (Belgium) which enabled me to see the copies in London and Oxford. I wish to express my thanks as well to Dr ROLAND FOLTER and the late Prof Dr BERT VAN SELM for their corrections, additions and suggestions. I am greatly indebted to them. I also wish to thank Mme J. VEYRIN-FORRER and Dr D. MCKITTERICK for reading the proofs and for their valuable suggestions. I wish to thank also Dr. JOHN DUDLEY of Nijmegen University for correcting the text.

I am currently engaged in making a census of pre-1601 printers' & booksellers' catalogues and should be grateful for any information about unrecorded copies or variant issues.

Centrale Bibliotheek K.U.L.
Leuven

LIBRI IN officina Simonis Colinæi:

Qui in ſacris.

Vetus teſtamentum paruum	24.ſ.
Nouum teſtamentum paruum	6.ſ.
Nouum teſtamentũ in quarto	13.ſ.
Nouum teſtamentum cum ſcoliis Ioannis Benedicti	9.ſ.
Nouum teſtamentum græcæ	12.ſ.
Biblia magno volumine	50.ſ.
Horæ ad vſum Romanum	3.ſ.
Haræ Romanum in quarto	14.ſ.
Horæ Romanum in octauo	7ſ.
Horæ ad vſum Pariſienſem	3.ſ.
Cuſus vel Hortulus animæ	3.ſ.

Libri in officina

SIMONIS COLINAEI

Qui in ſacris literis.

Vetus teſtamentum	24.s
Nouum teſtamentum	6.s
Nouum teſtamentum græce	12 s
Biblia magno volumine	
Curſus vel Hortulus animæ	3.s
Horæ ad vſum Romanum	3.s
Horæ ad vſum Pariſienſem	3.s
Horæ ad vſum Syluanectenſem	2 s
Pſalterium afflictorum	20 d
Pſalterium cum hymnis	3.s
Pſalterium cum accentibus	3 ſ.6 d
Vocabularium ſuper pſalterium	2.s
Pomptuarium diuini iuris & vtriuſquæ. humani Pontificij & Cæſarij	50 s
Digeſta ſeu pãdectæ iuris ciuilis	40 s
Regnerij caſus iuris ciuilis	10.d
Ioannes ferrarius ſuper inſtituta	6 s

A

Libri venales in bibliopolio Reginaldi Calderij, tum ab Simone Colinæo, tum à Calderio excusi.

PARISIIS.

M.D.XLVIII. *mense Augusto.*

Omnia cum tempore.

Libri in officina

Roberti Stephani typographi Regii, partim nati, partim reſtituti & excuſi.

LIBRI VAENA-
les in bibliopolio Roberti
Stephani typographi Re-
gii, tum ab Henrico Ste-
phano patre, tum à Simo-
ne Colinæo eius vitrico
excuſi.

LIBRI IN OFFICINA ROBERTI Stephani typographi Regij, partim nati, partim restituti & excusi.

M. D. XLVI. IIII. ID. MAII.

Index librorum

IN HAC OFFICINA

IMPRESSORVM.

LVTETIAE.

M. D. LII.

1

HAEC EX OFFICINA Rob. Stephani prodierunt, ex quo ſuum ædidit indicem.

HEBRAEA.

Samuelis libri duo Hebraicè, parua forma. 5 ſ. 6 d.

Regum libri duo Hebraicè, parua forma. 5 ſ. 6 d.

Paralipomenon libri duo Hebraicè, parua forma. 5 ſ. 6 d.

Canticum canticorum, Ruth, Lamentationes Ieremiæ, Eccleſiaſtes, & Eſther Hebraicè, parua forma. 2 ſ. 6 d.

Biblia Hebræa integra, enchiridii forma. 75 ſ.

Inſtitutionum Hebraicarum abbreuiatio, M. Sancte Pagnino Lucenſi authore. 3 ſ.

Obſeruationes in linguã Hebraicam, ad ſimplicem Sacrarum literarum intelligentiam admodũ neceſſariæ, Sancte Pagnino Lucenſi authore. 1 ſ.

GRAECA.

Nouum teſtamentum Græcum, minuto & eleganti characterе Græco & Regio, ex bibliotheca Regia. 8 ſ.

Dionyſii Halicarnaſſei antiquitatum Romanarum lib. XI. ex bibliotheca Regia.

A.i.

HENRICI STEPHANI
epiſtola, qua ad multas multorum amicorum reſpondet, de ſuæ typographiæ ſtatu, nominatímque de ſuo THESAVRO LINGVAE GRAECAE. In poſteriore autem eius parte, quàm miſera ſit hoc tẽpore veterum ſcriptorum conditio, in quorundam typographorum prela incidentium, exponit.

INDEX LIBRORVM qui ex officina eiuſdem Henrici Stephani hactenus prodierunt.

ANNO M. D. LXIX
Excudebat Henricus Stephanus.

Vurtebergæ ubi
comparabat The
mas Gölner 7 no
narum Iunii Ano
Domini

r

INDEX LIBRORUM qui ex officina HENRICI STEPHANI hactenus prodierunt.

Quibus inſerti ſunt nonnulli ex iis autoribus quos eius pater ROB. STEPHANVS *edidit: (ſignificati literis R & S) quorum paucula exemplaria apud eundem Henr. ſuperſunt.*

Vnicuique adiecta eſt impreſſionis forma, declarata verbis typographicis ſeu bibliopolicis: f°, ſignificante eam quæ vulgò appellatur In folio: 4°, eam quæ vocatur In quarto: iteidémque 8°, in octauo: & 16°, in 16°. Eorũ autem librorũ nominibus qui minore etiam forma ſunt, ſubiuncta eſt nota p.°p°. de qua in calce huius indicis dicetur.

POETÆ GRÆCI.

Poetæ Græci principes heroici carminis, & alii nonnulli.

HOMERVS, HESIODVS,

a.i.

LIBRORVM

OMNIVM, QVOS SVIS TYPIS excudit Christianus Wechelus, index.

GRAMMATICA.

HEBRAICE.

Alphabetum Hebraicum, cui additus est Abdiae Propheta. 4.d.
Peculium Agathij, in quo agitur de primis linguæ Hebraicæ rudimentis. 20.d.
Institutiones grãmaticæ Hebraicæ, Alani Restaldi. 2.s.
Grammatica Hebraica Nicolai Clenardi. 3.s.
Compendium grammaticæ Hebraicæ, per Seb. Munsterum ex Eliæ libris conãnatum. 2.s.6.d.
Grammatica Hebraica Io. Campensis. 3.s.

GRAECE.

Alphabetum Græcum. 6.d.
Grammatica Græca Nic. Clenardi. 2.s. cum adnotationibus in eandem Renati Guillonij. 3.s.
Nicolai Clenardi Meditationes Græcanicæ. 2.s.
Summa linguæ Græcæ, per Arnol. Orydriũ. 1.s.6.d.
Institutionis grãmaticæ Græcæ Theo. Gazæ, libri quatuor, addita ubiq; è regione uersiõe Lat. 8.s.
Eiusdẽ lib. primus Græ. & Lat. separatim. 1.s.
Eiusdẽ lib. secũdus Græ. & Lat. separatim. 2.s.
Eiusdẽ lib. tertius Græ. & Lat. separatim. 3.s.
Eiusdẽ lib. quartus Græ. & Lat. separatim. 3.s.

A

De balneorũ utilitate, auto. Io. Frãc. Brãchaleone. 6. d
De regimine sanitatis, D. P. de Tuxigano. 3. d.
Medicæ aliquot disceptatiões Iac. Alaximi. 1. s. 8. d.
Methodus curandi morbi Hispania siue Gallici, per ligni Guayaci decoctum, autore Remaclo F. Lymburgen. 1. s. 8. d.
Hippiatria, siue Mareschalia Laurentij Rusij, in qua præter uariorum morborum plurima remedia, cõmodissimæ frenorum formæ exausæ sunt. 10. s.
Eadem Gallicè. 8. s.
Marianus Sanctus de lapide renum: item de lapide uesicæ per inasionem extrahendo. 3. s.
Osteotome, picta. 1. s. 6. d.
Tabulæ tres de uenis & arterijs. 3. s.

FINIS.

Prodibit autem propediẽ, ne & hoc te lateat, nostris typis exausa Eustathij in librũ primum Iliados Homeri integra expositio, diu multumq; desiderata: additis etiam fragmentis quibusdam in alios libros.

Præterea & Mesuẽ, ab Iacobo Syluio diligenter iam castigatũ, atq; ab eodem Latino coq; eleganti sermone donatum, ex nostra officina expectabis.

LIBRORVM

OMNIVM, QVOS SVIS TYPIS *excudit Christianus Wechelus, index.*

GRAMMATICA.

HEBRAICE.

Alphabetum Hebraicum, cui additus est Abdias Propheta. 4.d.

Peculium Agathij, in quo agitur de primis linguæ Hebraicæ rudimentis. 20.d.

Institutiões grãmaticæs Hebraicæ, Alani Restaldi. 2.s.

Grammatica Hebraica Nicolai Clenardi. 3.s.

Compendium grammaticæs Hebraicæ, per Seb. Munsterum ex Eliæ libris conãnnatum. 2.s.6.d.

Grammatica Hebraica Io. Campensis. 3.s.

GRAECE.

Alphabetum Græcum. 6.d.

Grammatica Græca Nic. Clenardi. 2.s. *cum adnotationibus in eandem* Renati Guillonij. 3.s.

Nicolai Clenardi *Meditationes Græcanicæ.* 2.s.

Summa linguæ Græcæ, per Arnol. Orydriũ. 1.s.6.d.

Institutionis grãmaticæs Græcæ Theo. Gazæ, *libri quatuor, addita ubiq; è regione uersiõe* Lat. 8.s.

Eiusdẽ lib. primus Græ. & Lat. *separatim.* 1.s.

Eiusdẽ lib. secũdus Græ. & Lat. *separatim.* 2.s.

Eiusdẽ lib. tertius Græ. & Lat. *separatim.* 3.s.

Eiusdẽ lib. quartus Græ. & Lat. *separatim.* 3.s.

A

De balneorũ utilitate, auto. Io. Frãc. Brãchaleone. 6.d
De regimine sanitatis, D.P. de Tuxigano. 3.d.
Medicæ aliquot disceptatiões Iac. Alaxini. 1.s.8.d.
Methodus curandi morbi Hispaniã siue Gallici, per ligni Guayaã decoctum, autore Remaclo F. Lymburgen. 1.s.8.d.
Hippiatria, siue Mareschalia Laurentij Rusij, in qua præter uariorum morborum plurima remedia, cõmodissimæ frenorum formæ exausæ sunt. 10.s.
Eadem Gallicè. 8.s.
Marianus Sanctus de lapide renum: item de lapide uesicæ per inasionem extrahendo. 3.s.
Ostrotome, picta. 1.s.6.d.
Tabulæ tres de uenis & arterijs. 3.s.

Atq; hi sunt libri, quos nostris typis exausos tibi damus. Cæterùm prostãt in nostra taberna & alij omnis generis, quos tum Italia atque Germania, tum etiam reliqua ipsa Gallia dedit.

FINIS.

Porrò, ne & hoc te lateat, prodibit propediẽ nostris typis exausa Eustathij in librũ primum Iliados Homeri integra expositio, diu multumq; desiderata: additis etiam fragmentis quibusdam in alios libros.

Præterea & Mesuẽ, ab Iacobo Syluio diligenter iam castigatũ, atq; ab eodem Latino eoq; eleganti sermone donatum, ex nostra officina expectabis.

Index
LIBRORVM
OMNIVM, QVOS SVIS TYPIS
excudit Christianus
wechelus.

PARISIIS

Sub scuto Basiliensi In uico Iacobæo,
& sub Pegaso In uico
Bellouacensi.
1543

CHRISTIANI WECHELI.

Osteotome picta. 1.ſ.6 d.

Tabulæ tres de uenis & arteriis. 3.ſ.

Atq; hi ſunt libri, quos nostris typis exauſos tibi damus. Cæterùm proſtant in nostra taberna & alii omnis generis, quos tum Italia atque Germania, tum etiam reliqua ipſa Gallia dedit.

FINIS

Porrò, ne & hoc te lateat, prodibit propediem nostris typis exauſa Euſtathij in librũ primum Iliados Homeri integra expoſitio, diu multũq; deſiderata: additis etiam fragmentis quibuſdam in alios libros.

Grammatica.

HEBRAICE.

Alphabetum Hebraicum decerptum è quadrilingui grammatica Io. Drosæi.

Alphabetũ Heb. cui additus est Abdias Propheta. 4 9

Peculium Agathij, ĩ quo agitur de primis linguæ Hebraicæ rudimentis 20 9

Institutiões grãmaticæ Hebraicæ, Alani Restaldi. 2 6

Grammatica Hebraica Nicolai Clenardi. 3 6

Compendium grammaticæ Hebraicæ, per Seb. Munsterum ex Eliæ libris concinnatum. 2 6 9

Grammatica Heb. Io. Campensis. 3

Grammatica Heb. Io. Vallensis.

Grãmatica quadrilinguis Io. Drosæi, in qua traduntur linguæ, Gallica, Latina, Græca & Hebraica.

Tabula de nominibus Heb. Græc. & Lat. omnium librorum ueteris testamenti.

GRAECE.

Alphabetum Græcum.

Grammatica Græca Nicolai Clenardi cum adnotationibus in eandem, Renati Guillonij. 3

A 2 Eiusde

CHRISTIANI WECHELI.

EN FRANCOIS.

Description anatomicque de toutes les parties du corps humain, exprimant aut uif tous les membres, auec auaunes reigles de Phlebotomie, lesquelles fault obseruer en tirant du sang: le tout diligẽment colligé par maistre Gualther H. Ryff.

Trois liures de la matiere de Chirurgie par Iacques Houllier, traduits de Latin ẽ Frãcois par vn hõme expert en ladicte matiere.

La Mareschalerie de Laurent Rusius, en laquelle est traicté & de plusieurs remedes contre diuerses maladies, & des formes commodes des brides & mordz d'icelles.

Atq; hi sunt libri, quos nostris typis excusos tibi damus. Cæterùm prostant in nostra taberna & alij omnis generis, quos tum Italia atque Germania, tum etiam reliqua ipsa Gallia dedit.

FINIS.

INDEX

LIBRORVM

QVI IN GVILIELMI Morelij officina, typis deſcripti, & venales ſunt.

Δεύτεραι φροντίδες σοφώτεραι.

LVTETIAE PARISIORVM,

M. D. LIII. KAL. IVN.

INDEX
LIBRORVM
QVI IN GVILIELMI
Morelii officina, typis deſcripti, & venales ſunt.

Δεύτεραι φροντίδες σοφώτεραι·

PARISIIS, M. D. LV.

Apud Guilielmum Morelium.

INDEX LIBRORVM vænalium apud Guil. Morelium in Græcis Typographum Regiũ, quos aut recens excudit, aut aliunde comparauit.

Theologici.

BIBLIA Latina. *fol.*

Hieremiæ prophetæ Threni *siue lamentationes elegiaco carmine* 8.

Psalterium Dauidis Latine. 16.

Psalmi *versibus* Lyricis, *cum canticis.* 8.

Psalmi xxx. *versibus per* Latomum.

Salomonis Prouerbia, Cãtica canticorum, Ecclesiasticus, Sapientia, Lat. 16.

Sententiæ Salomonis, Iob, Dauidis, Tobiæ, *per locos communes.* 8.

Testamentum nouum Latine. 16.

Euangelicæ historiæ lib. 4. *heroico carmine.* Hymni diuini. *item* Cœna, *id est de facultatibus singulorum alimẽtorum, per* Barptolomæum Fieram Mantuanum, *ad* Nicolaum *quintum,* Pont. *maxim.* 8.

D. Chrysostomi orationes aliquot Græcè nunc primũ cusæ, eædem Latine. De *prouidẽtia.* De *diuitijs & paupertate.* De *auaritia.* De *gula & ebrietate.*

A

LIBRORVM INDEX,

IN OMNI DISCIPLINARVM genere, quos Guil. Morelius è sua officina suppeditare studiosis poßit: Primum quos ille typis cudit: deinde quos aliunde aduehendos curauit.

M. D. LX.

II

SACRI.

Liturgia S. Iacobi apostoli, Basilij, & Io. Chrysostomi. Multi veteres auctores eadem de re, & de sacramento altaris. græc. fol.

Latine partim antiqua translatione partim recenti.

B. Ignatij martyris, archiepiscopi Antiochensis, Epistolæ. græc. 8. 3 s.

Latine. 1 s.

Clementis Romani episcopi, de rebus gestis B. Petri, ad D. Iacobum. Clementis vita. græc. 4. 3 s 6 d.

Latine Ioachimo Perionio interprete. 3 s.

Basilii magni Epistola de vita solitaria, & moribus informandis, græc. 8. 3. d. lat. Budæo interpr. 2 d.

De capienda vtilitate ex libris prophanis. græc. 4. 9. d. lat. 6 d.

Oratio in irascentes. græc. 4. 6 d.

De vita & moribus Christianorũ conciones vigin-

A

LIBRORVM ALTER Index, quos apud Guil. Morelium venales reperias.

Hebraici, aut ex Hebræo conuersi.

PAraphrasis Chaldaica in quinque libros Mosis, Latine, interprete Paulo Fagio, & eiusdem annotationes eruditæ ex Thalmud & libris Hebræorum. fol.

Explicatio vocabulorum libri Geneseos difficill ũ, Hebrai. & Lat. 4.

Amos, Ionas, Abdias, & in eos Paraphrasis Chaldaica, & commentariæ R. D. Cimhi, Aben Ezra, & R. Salomo, Hebr. 4.

R. Dauid Cimhi commentaria in psalmos amplissima, Hebr. fol.

Sententiæ morales Ben Syræ vetustissimi auctoris, vt nepos Hieremiæ credatur, cum scholijs Hebraicis. & Thobias Hebr. ac omnia Latinè per Paulum Fagium. 4.

Dicta seu apophthegmata patrum Hebræorum, Hebraic. & Lat. versa ac scholijs illustrata per Paulum Fagium. 4.

De fide Christiana liber, auctore Israelita quodam ante multos annos, Hebr. & Lat. per Paulum Fagium. 4.

INDEX
LIBRORVM QVI
IN OFFICINA GVIL.
Morelij typographi Regij,
ſunt excuſi.

PARISIIS, M. D. LXII.
Apud eundem Morelium.

INDEX
LIBRORVM
QVI ANTVERPIAE
IN OFFICINA CHRISTO-
PHORI PLANTINI
EXCVSI SVNT.

ANTVERPIÆ,
Ex officina Christophori Plantini.
M. D. LXVII.

IV. G. 141.

Librorum per

IOANNEM OPORINVM partim excusorum hactenus, partim in eiusdem Officina uenalium, INDEX: singulis ad ordinem alphabeticum redactis, & adiecta impressionis forma.

BASILEAE.
1552.

Fragment van een Delftse éénblad-almanak voor 1532
W.L. Braekman

In de als inleiding bedoelde eerste aflevering van het derde deel van de bekende Nijhoff-Kronenberg bibliografie van Nederlandse boeken gedrukt tot 1540[1], komt onder nr. 037 de volgende notitie voor:

> Almanack voor het jaar 1532. Delft, Corn. Henricz. Lettersnijder, (1531), 1°.

Deze almanak is door M.E. Kronenberg opgenomen als één van de 'drukken die heel klaarblijkelijk bestaan, maar waarvan het mij nog niet gelukt is exemplaren te vinden of te beschrijven'.

De Delftse almanak uit 1531 heeft ze nooit zelf gezien. Haar notitie steunt op het gezag van W. De Vreese, zoals blijkt uit de kommentaar die 037 vergezelt: 'Fragment hiervan vroeger (c. 1917?) gezien door wijlen W. De Vreese te Gent (U.B.?). Niet teruggevonden'. W. De Vreese had dit fragment van de Delftse druk inderdaad te Gent gezien, maar niet in de Universiteitsbibliotheek aldaar, zoals Kronenberg veronderstelde, maar wel in het Rijksarchief, Fonds *Raad van Vlaanderen*, nr. 33386.

Nu dit fragment eindelijk precies gelocaliseerd is, maken we van de gelegenheid gebruik even nader op de inhoud in te gaan. Het is een weliswaar onvolledig maar uniek fragment van een volks drukwerkje, een zg. éénblad-almanak. Het nut van dergelijke verbruiksliteratuur was beperkt tot het jaar waarvoor ze bestemd was. Eens dit jaar voorbij verloor het drukje zijn bruikbaarheid zodat de overlevingskansen van een uiteraard al heel kwetsbaar los blaadje van een zo groot formaat miniem waren. Het is dan ook niet te verwonderen dat zeer vele van deze nochtans in grote oplagen gedrukte

1 M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, 's-Gravenhage 1942, III, 1.

éénblad-almanakken niet tot ons zijn gekomen.

Het bewaarde fragment is in feite de rechterhelft van een langs één kant bedrukt blad in plano-formaat (afmetingen van de bewaarde helft: breed 275, hoog 423 mm). Zoals men op de hier weergegeven, sterk verkleinde reproduktie kan zien, is de tekst gezet in Gotische zwarte en rode letters.

Bovenaan staat: '[...] Ons Heren Jesu Christi Dusent. CCCCC Ende XXXII'. Men mag als zeker aannemen dat de laatste woorden van het ontbrekende deel luidden: [... Almanak voor het Jaer]. Daaronder staan over drie kolommen telkens drie maanden onder elkaar (van juli tot december).

Daaronder volgt allerlei interessante informatie, zo b.v. in het midden '[...] Meester Helico va*n* Scaghe*n* Medecijn tot Delft' die wel verantwoordelijk is voor de prognosticatie zoals wellicht onderaan op de verloren gegane linkerhelft vermeld stond.

In de kalender zijn de heiligen die 'na die ordinancie vant bisdom van Utrecht' bijzonder vereerd werden, zoals gebruikelijk in rubriek gedrukt. Verder worden er met symbolen allerlei gegevens meegedeeld over 'in wat lidt vanden lichaem die maen is, want men moet wachten[2] datmen dat lidt daer die Maen in is niet en quetse doer steken of sniden, met yser stael of vier'. Natuurlijk ontbreken ook niet de zodiaktekens, de kwartieren van de maan en 'bi elcke quartier staet die pronosticacie / seggende tot wat weer datse genegen is', instructies voor het aderlaten, om 'laxatiuen' of 'clisteren oft suppositorien' te zetten, de tijd van zonsopgang en -ondergang, 'waer bi men wete*n* mach al dit iaer doer die cortheyt ende lancheyt der daghen'.

Onderaan rechts staat (de eerste vijf woorden in zwart, de rest in rubriek[3]):

> Gheprent tot Delft / Bi mi *Cornelis heyuric* [sic] *.z* Lettersnijder.

Boven dit colofon staan enkele merkwaardige regels tekst die niet tot de gewone inhoud van een kalender of van een almanak behoren en hier als bladvulling wel heel onverwacht een plaats hebben gevonden:

2 *moet wachten*: er zich voor hoeden.
3 Hierna door mij cursief gezet.

Ons Heren Jesu Christi Duisent. CCCCC. Ende XXXII.

Julius heeft. xxx. daghen

Septēber heeft. xxx. dagen

Nouēber heeft. xxx. daghē

Augustꝰ heeft. xxxi. daghē

October heeft. xxxi. dagen.

Decēber heeft. xxxi. dagen

In desen Almanack wort inden eerstē gevonde dat getal der dagē in elcke maent. Ende die dagelijcke let.

Meester Felicio v.d. Heaghē. Medecijn tot Delft.

Ende hyeuent tot Delft. Gemeenlijcke hypuric. 3. Tenerstijdder.

Tot Leyden woent een mensche die seer spreect op die Almanacke*n* die ic prente. Ic heb mi in voerlede*n* tide*n* genoech vera*n*twoert vande iniurie[4] die hi mi int iaer va*n* .xxx. ae*n*geseyt heeft. Voert en ist n*ie*t waert datme*n* daer op antwoerde*n* sal. Hi arbeyt om mi scade in mij*n* neringe te doe*n* / lakende mij*n* ware om dat de sine te bet[5] gebruyct soude worde*n*. Ee*n* ma*n* van eere*n* behoert alsulcx niet te doe*n*.

Deze geviseerde concurrent te Leiden was wellicht Pieter Claesz. van Balen, van wie almanakken bekend zijn van 1536 tot 1540[6]. Of hij ook al vóór 1536 dergelijke zaken gedrukt heeft is niet zeker. Het lijkt door de bovenstaande klacht van Lettersnijder nu echter wel waarschijnlijk, dat hij reeds vanaf 1530 een almanak op de markt heeft gebracht, waarvan, voor zover bekend, geen exemplaren bewaard zijn.

In alle geval is deze persoonlijke mededeling een alleszins interessant gegeven, dat enig nieuw licht werpt op de onderlinge naijver onder de drukkers te Leiden en te Delft[7] van dergelijk jaarlijks terugkerend efemeer werk. Blijkbaar was er ruzie ontstaan tussen Cornelis Heynricz., lettersnijder van beroep, en (wellicht) Pieter Claesz. van Balen. Deze laatste vond de kwaliteit van de almanakken gedrukt door zijn Delftse collega en concurrent niet op peil, stelde alles in het werk om Cornelis Heynricz. financieel te benadelen en had hem in 1530 ook 'iniurie ae*n*geseyt'. De precieze betekenis die aan deze laatste uitspraak dient gegeven te worden, is niet duidelijk. Men kan alleen veronderstellen dat hij zich in een door hem gedrukte almanak voor dat jaar (of voor 1531) misprijzend had uitgelaten over het werk van zijn Delftse collega drukker. Dit was dan, naar men kan veronderstellen, de directe aanleiding geweest voor het antwoord

4 *iniurie*: belediging.
5 *te bet*: des te meer.
6 M.E. KRONENBERG, *Op. cit.*, III, 3, p. 267.
7 Dat dgl. naijver niet ongewoon was moge blijken uit het geval van Gerard Leeu van Antwerpen die einde 1472 de dood vond bij een heftige woordenwisseling gevolgd door een handgemeen met Henric van Symen de Lettersnijder (zie hierover: *De vijfhonderdste Verjaring van de Boekdrukkunst in de Nederlanden*, (Tentoonstellingscataloog K.B. Brussel), Brussel 1973, pp. 290 en 308.

dat Cornelis Heynricz daarop in zijn eigen almanak voor 1532 heeft gemeend te moeten inlassen.

Eeklostraat 69
B-9030 Mariakerke

Qui peut avoir traduit en anglais le premier livre de comptabilité paru en français?
Ernest Stevelinck

Histoire d'un livre

Lorsqu'à la fin du siècle passé on commença à s'intéresser à l'histoire de la comptabilité, le premier soin des chercheurs de l'époque fut d'établir des listes bibliographiques. Pour ce faire, ils visitèrent de nombreuses bibliothèques afin de réunir certains éléments et de localiser les oeuvres qui seraient examinées et analysées par la suite.

C'est ainsi que le Dr. Hugo Balg découvrit à Reval (Estonie) en 1893 dans la bibliothèque du Nicolai Gymnasium un gros volume relié comprenant quatre traités de comptabilité:[1]

1. Wolfgang Schweicker, *Zwifach Buchhalten*, Nürnberg: J. Petreius, 1549.
2. Sebastian Gam(m)ersfelder, *Buchhalten nach italianischer Art und Weise*, [Danzig: J. Rhode], 1570.
3. *Gospodarstwo*, Krakowie: J. Siebeneycher, 1588, un livre polonais qu'on crut d'abord avoir été écrit par un anonyme se cachant sous un nom de plume *(St Gro)*, en réalité écrit par Anzelm Gostomski. Il y a eu de ce traité, relatif à la gestion des biens, sept éditions, dont la dernière en 1951.
4. Enfin, le quatrième traité du recueil factice a réellement été traduit en anglais par un anonyme. Il date de 1547 et est intitulé *A notable and very excellente woorke, expressyng and declaryng the maner and forme how to kepe a boke of accomptes or reconynges, verie expedient and necessary to all marchantes, receiuers, auditors, notaries, and all other. Translated with greate diligence out of the Italian*

1 E. STEVELINCK, *La comptabilité à travers les âges*: exposition à la Bibliothèque royale Albert Ier, Bruxelles 1970, n^{o}s 15, 38, 11 et 14.3. Ce catalogue existe en version néerlandaise sous le titre *De comptabiliteit door de eeuwen heen.*

toung into Dutche, and out of Dutche, into French, and now out of Frenche into Englishe.

On connait plusieurs exemplaires des livres de Schweicker, Gamersfelder et Gostomski. Par contre, le traité anglais semblait être un exemplaire unique, sa présence n'ayant jamais été signalée ailleurs. C'est la raison pour laquelle un autre historien de la comptabilité, le Dr. O. Bauer, vivant alors à Moscou, se déplaça expressement à Reval en 1910 pour prendre connaissance du contenu du livre. La photocopie n'ayant pas encore été inventée, il recopia entièrement le texte à la main, y compris la page de titre - laquelle est fort fouillée, car elle donne, en dehors du titre de l'ouvrage, la généalogie d'Henry VIII (voir ill. 1).

L'historien comptable hollandais P.G.A. de Waal a cependant prétendu que la page du traité anglais avec la reproduction des têtes des monarques fut en réalité copiée en 1911 par l'artiste russe M. Scheverdjajev. Dans son oeuvre *Van Pacioli tot Stevin*[2], De Waal nous parle du traducteur anglais du traité d'Ympyn, mais ce traducteur lui est resté absolument inconnu.

Puis la première guerre mondiale éclata et le livre disparut pendant les hostilités. On croyait savoir qu'il avait été évacué à Nijni Novgorod en 1917, mais depuis lors sa trace était perdue. En 1927, l'historien comptable P. Kats analysa cette oeuvre dans une série d'articles parus dans *The Accountant*, en se basant sur la reproduction manuscrite du Dr. O. Bauer.[3] En 1934, l'original étant toujours introuvable, le texte entier fur réimprimé à partir de la même source avec un article de De Waal.[4]

Comme nous avons déjà eu l'occasion de l'écrire dans l'article chronologique 'Ronald Robert Coomber, historien comptable (1901-1974)',[5] ce dernier ne parvenait pas à se consoler de la perte de cet exemplaire unique. Nous nous souvenons des conver-

2 P.G.A. DE WAAL, *Van Pacioli tot Stevin: een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*, Roermond 1927, p. 94-98.

3 R. DE ROOVER, 'Een en ander over Jan Ympyn Christoffels, den schrijver van de eerste Nederlandsche handleiding over het koopmansboekhouden', dans *Tijdschrift voor geschiedenis*, 52, 1937, p. 163-179, principalement p. 166.

4 P.G.A. DE WAAL, 'De Engelsche vertaling van Jan Ympyn's *Nieuwe Instructie*', dans *Economisch-Historisch Jaarboek*, 18, 1934, p. 1-58.

5 Dans *Revue belge de la comptabilité et de l'informatique*, 16, 1975, 1, p. 36-37.

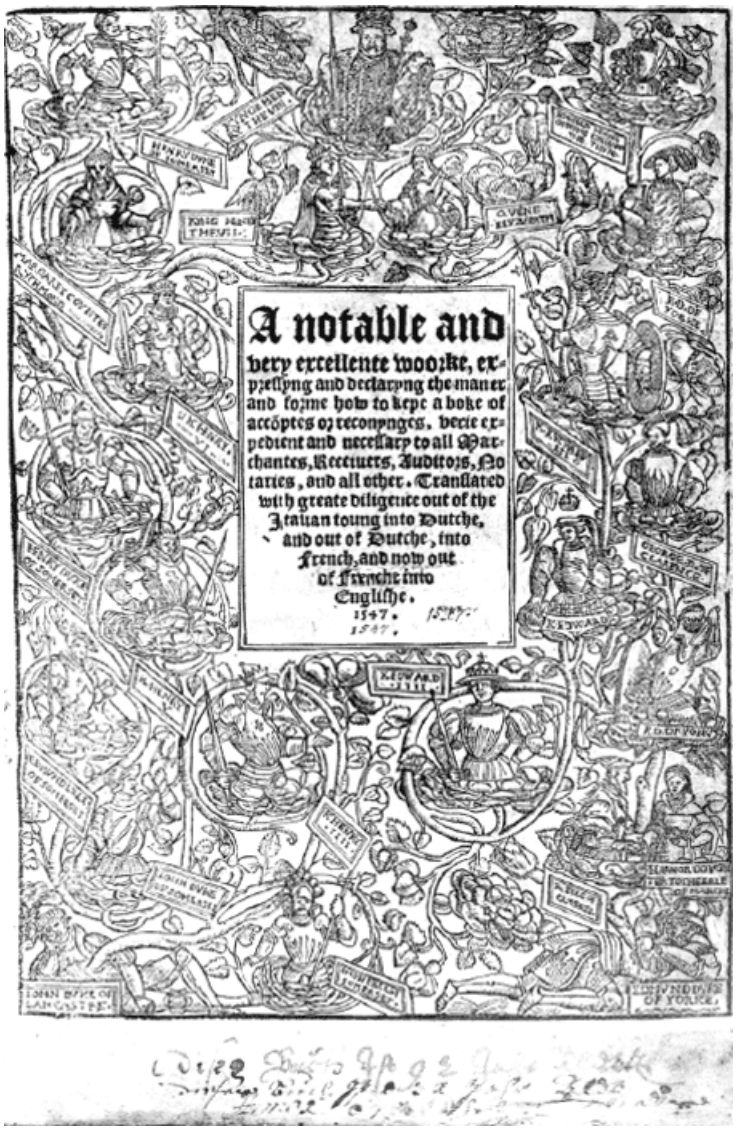

A notable and very excellente woorke, expressyng and declaryng the maner and forme how to kepe a boke of accoptes or reconynges, verie expedient and necessary to all Marchantes, Receiuers, Auditors, Notaries, and all other. Translated with greate diligence out of the Italian toung into Dutche, and out of Dutche, into French, and now out of Frenche into Englishe.

1547.

1547.

1. Page de titre de la version anglaise

sations que nous eûmes à l'époque avec lui. Il estimait impossible qu'un livre qui avait survécu à 400 ans puisse être anéanti par la faute des hommes. Certainement on avait du avoir pour lui les égards dus à tous livres anciens.

Mais en 1918 la ville de Reval avait beaucoup souffert. Les allemands y entrèrent en février 1918. En novembre de la même année, la ville fut défendue contre les bolcheviks par les corps estoniens et des marins anglais. Reval était ancienne. Ayant pour origine un château-fort élevé de 1219 à 1225 par Valdemar II, roi des danois, la cité construite à cet endroit, et que les anciens historiens russes appelaient Kalivan, fut visitée trente ans plus tard par des négociants de Lubeck et de Brème qui y créèrent des comptoirs. Dès 1284, elle entra dans la ligue hanséatique. Puis l'Ordre livonien l'acquit en 1374 pour 19.000 marcs d'argent, avec le reste de l'Estonie. A la dissolution de cet Ordre, Reval échut au roi de Suède qui la fortifia sérieusement. Précaution inutile: conquise en 1710 par Pierre le Grand de Russie, l'Estonie appartint à ce pays jusqu'à la création d'un Etat indépendant après la première guerre mondiale. Puis elle rentra dans le giron de la sainte Russie après la deuxième guerre mondiale, mais ceci est une autre histoire.

Coomber, après avoir questionné les autorités estoniennes s'adressa à celles d'U.R.S.S. Mais ces pays avaient bien d'autres choses à faire que de rechercher un vieux livre. Pendant des années et des années, Coomber se battit contre des moulins à vent, jusqu'au jour pourtant où le chef du département d'échange international de livres de la bibliothèque Lénine à Moscou, un certain Monsieur B.P. Kanevsky, lui écrive vers 1955 que l'ouvrage en question se trouvait effectivement dans le département des livres précieux, et que les érudits d'U.R.S.S. et de l'étranger pouvaient facilement en disposer dans le cabinet de lecture. ‘Monsieur Coomber n'avait qu'à se rendre à la bibliothèque de Moscou et retirer une carte de lecteur qu'il obtiendrait sur présentation de son passeport’.[6]

6 R.R. COOMBER, ‘The English Translation of Ympyn Christoffels's *Nouvelle Instruction* of 1547’, dans *Accounting Research*, 6, 1955, p. 281-284.

La traduction en anglais a été réimprimée en 1975 à Kyoto d'après la photocopie reçue de Moscou.[7] Cette reproduction montre un manque (coin arraché) à la page contenant le premier chapitre au verso et le deuxième chapitre au recto. Ces pages ne sont pas numérotées. La page initiale ainsi que les lettres capitales ornant le début de chaque chapitre ont permis de retrouver l'imprimeur de ce livre. Il s'agit de Richard Grafton de Shrewsbury. Entré au service de John Blage en 1526, il termina son apprentissage en 1534 et s'installa comme imprimeur, portant principalement son attention à l'impression de Bibles et de livres de prières.[8]

D'autre part, déjà au siècle passé, la description faite par Hugo Balg avait permis à l'historien comptable Carl Peter Kheil[9] de démontrer qu'il s'agissait bien de la traduction du livre d'Ympyn. Reste à découvrir le nom du traducteur.

Jan Ympyn Christoffels

Qui était-il? Question superfétatoire. Tous ceux qui s'intéressent un tant soit peu à l'histoire de la comptabilité savent que c'est un belge, né près d'Anvers, qui voyagea pendant une grande partie de sa jeunesse. Il visita divers pays, notamment l'Espagne, le Portugal et l'Italie. Il s'installa pendant plus de douze ans à Venise, et y apprit non seulement les secrets du commerce, mais encore l'usage de la comptabilité par parties doubles.

Rentré au pays en 1519, il s'installa comme mercier sédentaire et ne tarda pas à acquérir une honnête aisance bourgeoise. Il fut reçu dans la gilde des merciers et devint citoyen d'Anvers. Il se maria aux environs de 1525 et eut trois enfants.[10]

7 *A notable and very excellente woorke... 1547.* [Followed by] *Appendix I: A Selection of Material from Ympyn's 'Nouvelle Instruction' of 1543* by B.S. YAMEY. *Appendix II: Ympyn and his works, in Japanese and English* by O. KOJIMA [and] *The Authorship and Sources of the 'Nieuwe Instructie'* by B.S. YAMEY. Kyoto, Daigakudo Books, 1975.

8 E.G. DUFF, *A Century of the English Book Trade*, London 1905, p. 59. Voir aussi *A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, & Ireland, and of English Books Printed Abroad, 1475-1640*, 2nd ed., London 1976-1991, t. II, p. 483 n° 26093.5 (= *STC*^{2}).

9 C.P. KHEIL, *Ueber einige ältere Bearbeitungen des Buchhaltungs-Tractates von Luca Pacioli: ein Beitrag zur Geschichte des Buchhaltung,* Prag 1896.

10 Voir le catalogue *La comptabilité à travers les âges*, p. 28.

Nieuwe Instructie
Ende bewijs der looffelijcker Consten des Rekenboecks/ ende Rekenninghe te houdene nae die Italiaensche maniere / allen Cooplieden/Rentmeesteren/Tollenaren/Assijsmeesteren/ zeer nut ende profytelijck: Informerende eenen yeghelijcken/ hoe hy zekere ende perfecte Rekenninghe houden sal met dobbel boecken nae der manieren voorsr. Waer duer elck by hem seluen lichtelijck in allen sinen saken eñ affairē groote experientie erighen sal.
¶ Ghetranslateert met grooter diligentien/ Wt die Italiaensche tale in onser spraken duer Jan pympyn Christoffels (saligher memorien) Coopman van Antwerpen: Ende nu ter liefden eñ profyte des gheneynen Weluaerts eerst wtghegeuen int Jaer M.CCCCC.XIIII.

¶ Cum Gratia z Preuilegio/ vier Jaren lanck duerende/ zoot blijct by der Copien van die Keyserlijcke Maiestept verleent.

2. Page de titre de la *Nieuwe instructie* d'Ympyn (ex. de la Bibliothèque royale à Bruxelles)

Nouuelle Instruction,

ET REMONSTRATION DE la tresexcellente sciẽce du liure de Compte, pour compter & mener comptez, a la maniere d'Itallie, moult prouffitable & necessaire, a tous Marchans, Recepueurs, Fermiers, Maultaultiers, Gabellionnaires, & aultres, informant comment chascun doibt tenir & faire comptes par liures doubles & contredoubles, a la maniere & vsaige q̃ dessusdict est, Par laq̃lle vng chascũ par soy mesmes, pourra percebuoir grande experience, en touttes ses besoingnes & affaires.

Translatte a grande diligence d'Itallian en Flameng, & dudict Flameng en Francoys, par la vefue de feu Iehan Ympyn Cristophle, en son viuant Marchant en la tresrenommee & bonne ville d'Anuers: Et nouuellement prouulguez, au prouffit du commung, en Lan de nostre Seigneur M.CCCCC.XLIII.

Nº 57

Par grace & Priuilege de la tressacree Maiestre Imperialle/ quatre ans durant/ comme il est notoire par la Coppie dicelle.

3. Page de titre de la *Nouvelle instruction* d'Ympyn (ex. de la Bibliothèque royale à Bruxelles)

Dans l'introduction qui précède son traité de comptabilité, Ympyn mentionne ses sources: Luca Pacioli, Antonio Tagliente, et quelques autres italiens et germains non désignés par leur nom, et dont il parle avec un peu de dédain. Cependant, il ajoute être redevable à Jehan Paulo de Bianchi d'un traité manuscrit qu'Ympyn considéra de valeur plus grande que tous les autres textes imprimés relatifs à la tenue des livres dont il avait connaissance. On a beaucoup cherché pour découvrir qui était ce Paulo di Bianchi (ou Biancy). C'est à notre avis sans grande importance. Au surplus, De Roover[11] a mentionné qu'un marchand italien nommé Jehan Pauli à résidé à Anvers en 1540. Plus que vraisembablement, ce Jehan Pauli est la même personne que le Jehan Paulo di Bianchi mentionné par Ympyn.

On a beaucoup ergoté aussi pour savoir qui avait finalement écrit les premiers traités de comptabilité en néerlandais et en français, si c'était Ympyn ou si c'était sa femme. Il est exact que sur la page de titre, il est mentionné: 'Nouvelle instruction et remonstration de la tres excellente science du livre de compte (...). Translatte a grande diligence d'Itallian en Flameng, & dudict Flameng en Francoys, par la vefve de feu Iehan Ympyn Cristophle' ce qui semble vouloir dire que c'est la veuve qui a fait les traductions. Cependant, dans la préface, Anne Swinters se présente aux 'humbles lecteurs' comme étant la veuve de feu Jehan Ympyn Cristophe, traducteur et compositeur de ce présent traité. Il est bien évident que les livres néerlandais et français ont été écrits par Ympyn et édités après sa mort par les soins de sa veuve. Pourquoi tergiverser la dessus?

Les deux livres sont sortis de presse la même année 1543, mais ils n'ont pas le même format. On connait actuellement trois exemplaires en néerlandais et trois exemplaires en français.

Trois exemplaires de la *Nieuwe instructie* (ill. 2), imprimé à Anvers par Gillis Coppens van Diest aux dépens de Anna Swinters en 1543 sont conservés:

- Bibliothèque de la Ville d'Anvers (R 3694).
- Bibliothèque royale Albert Ier à Bruxelles (LP 3426 C).

11 Voir note ci-dessus.

Exemplaire abimé et incomplet des feuillets blancs, acheté chez P. Van der Perre à Bruxelles en 1967.
- Bibliothèque des Chartered Accountants à Londres. Très bel exemplaire.
Trois exemplaires également de la *Nouvelle instruction* (ill. 3), imprimée par le même en la même année sont conservés:
- British Library à Londres (C.31.h.25). L'exemplaire fut acheté le 2 septembre 1889 à William Carew Hazlitt (1834-1913), critique anglais ayant écrit de nombreux ouvrages.
- University of California Library à Berkeley.
L'exemplaire fut acheté en 1933 à la vente publique de Karl und Faber. Il provient des Fugger d'après l'emblème sur le plat de la reliure.
- Bibliothèque royale Albert Ier (LP 5050 A). Bel exemplaire acheté chez Van Gendt à Amsterdam en 1975.

Le traducteur anglais

Les livres d'Ympyn en néerlandais et en français ayant paru en 1543, une édition anglaise apparut quatre ans plus tard, 1547, sans nom d'auteur, ni d'imprimeur, ni de traducteur.

Les deux premiers étant maintenant connus, il reste à trouver le nom du troisième. Ce traducteur - quel qu'il soit - devait être de nationalité anglaise et nulle autre. Il dit notamment: ‘For the love I bear unto Merchants of England’. Parlant de la Bourse: ‘the place... called the Bourse, which is a place where Merchants certain times of the day resort in like manner as they do in Lombard Street in London. And this court is called in the Italian tongue Rialto, that is in English, the Royalty’. Il a changé les noms propres dans les exemples, mais en choisissant d'autres noms qui, comme par hasard, sont ceux de merciers anglais de l'époque. Ceci semble prouver que le traducteur était lui même mercier, tout comme Ympyn. Il devait bien connaître le français, de façon à pouvoir traduire correctement l'oeuvre originale dans sa langue maternelle. Parfois même, il a été entrainé à reprendre dans sa version des mots d'origine française alors qu'il en existe d'autres en anglais. C'est ainsi que le verbe ‘appartenir’ est traduit par lui ‘to appertain’ plutôt que ‘to belong’. Il devait forcément s'être

procuré, avoir lu et connaître l'oeuvre d'Ympyn. Il devait avoir senti et compris le besoin d'utiliser la comptabilité commerciale et en aimer les applications pour l'aide qu'elle pourrait lui apporter dans ses affaires. Pour cela, encore une fois, on peut être amené à croire que le commerce du traducteur se rapprochait de celui de l'auteur. Deux comptabilités absolument différentes n'auraient pas excité le même intérêt de la part du traducteur.

Il fallait que le traducteur soit suffisamment à l'aise que pour pouvoir faire imprimer son livre. L'édition à toujours coûté cher, et comme le nom de l'imprimeur n'est pas mentionné, il y a beaucoup de chance pour que l'impression se soit faite à compte d'auteur.

Il fallait aussi qu'il ait suffisamment de fair-play pour ne pas s'approprier l'oeuvre d'autrui, et la faire imprimer sous son nom à lui, quitte à changer quelques détails. Cette pratique était courante à l'époque où chacun critiquait son prédécesseur tout en le copiant sans vergogne. Antich Rocha[12] a traduit sous son nom en catalan en 1564 l'oeuvre que Valentin Mennher de Kempten produisit en 1550, mais sans citer ce dernier. Jacob Kaltenbrunner[13] a fait imprimer sous son nom en 1565 le traité écrit originellement par Heinrich Schreiber en 1518. Mais c'est en vain que vous chercheriez dans l'oeuvre de Kaltenbrunner la moindre référence au travail de Schreiber.

Tout ceci ne nous dit pas encore qui était le traducteur, mais nous mène sur la bonne voie. Peut-être le lecteur trouvera-t-il utopique de rechercher qui a bien pu traduire et faire imprimer en Angleterre en 1547 un livre édité à Anvers en 1543. Et cependant la démarche semble pouvoir être entreprise. O. de Smedt donne dans son ouvrage sur la nation anglaise à Anvers[14] les noms des commerçants anglais connus, séjournant à Anvers pendant la période citée. A.J.E.M. Smeur[15] nous donne égale-

12 Voir *La comptabilité à travers les âges,* n° 8.

13 *Ibidem*, n° 37.

14 OSKAR DE SMEDT, *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16de eeuw, 1492-1582*, Antwerpen 1954, t. II, p. 486-489.

15 A.J.E.M. SMEUR, *De zestiende-eeuwse Nederlandse rekenboeken,* 's-Gravenhage 1960.

ment quelques renseignements en rapport avec notre thèse.

Il y a eu beaucoup de commerçants anglais venus dans les Pays-Bas à cette époque pour apprendre le commerce et qui sont susceptibles d'avoir pu traduire l'oeuvre d'Ympyn. Cependant - après un tri sévère - il semble que peu de candidats puissent répondre à toutes les conditions indiquées plus haut. N'ayant aucune preuve formelle, nous nous garderons bien d'imposer nos idées, mais il nous paraît qu'un homme pourrait bien remplir ces conditions.

Il s'agit de Thomas Gresham. Il était anglais. Il était mercier. Il est venu travailler aux Pays-Bas en 1543. Il était à Bruxelles en 1544-1545 et n'a quitté définitivement les Pays-Bas qu'en 1569. Il était au courant de la comptabilité, tenant lui-même ses livres par parties doubles. Ces registres existent encore et sont entreposés à la Compagnie des Merciers. Il faut dire que les Anglais sont conservateurs. Thomas Gresham connaissait bien le français et pouvait donc traduire dans sa langue sans aucune difficulté. Le ton dont il a écrit la préface est bien en rapport avec ce que l'on connait de l'homme, car ce n'est pas un inconnu. Qui ne connait la loi de Gresham: Lorsque dans un pays circulent deux monnaies dont l'une est considérée par le public comme bonne et l'autre comme mauvaise, la mauvaise monnaie chasse la bonne.

Les Gresham

H. Gordon Selfridge[16] nous donne dans son très beau livre sur le commerce un passage consacré aux Gresham, marchands fameux d'Angleterre au XVIe siècle, dont un membre de la famille, notamment Thomas, se rendit à Anvers où il fut dans la suite agent du roi Henry VIII. D'après le texte de Selfridge, nous pouvons établir un tableau synoptique de la vie de Sir Thomas Gresham (1519-1579):

1519 Naissance à Norfolk

1525 début d'une éducation sans gâteries

16 HARRY GORDON SELFRIDGE, *The Romance of Commerce*, London-New York, 1918. Traduit en français par C. et A. HIRSCH sous le titre *L'apologie du commerce*, Paris 1931, p. 176.

1535 fréquentation du collège Gonville à Cambridge
1537 son père est Lord-Maire de Londres
1543 T.G. est membre de la Cie des merciers et commence sa vie commerciale
1544 marié à Anne Ferreleys (Veuve W. Read); l'entente entre époux restera imparfaite
1543-1545 est à Bruxelles; est chargé des fonctions de Fondé de Pouvoir de la Couronne
1545 est agent financier d'Henry VIII (1491-1547)
1546 commence son journal et livre de comptes en suivant les directives d'Ympyn
1547 agent financier d'Edouard VI (1547-1553)
1549 son père expose un projet de création d'une Bourse
1551 nommé marchand du roi aux Pays-Bas
1553 reçoit une donation de terres d'un revenu annuel de 100 £
1553 agent aux Pays-Bas de la reine Mary Ière Tudor (1516-1558)
1558 agent aux Pays-Bas de la reine Elisabeth Ière (1533-1603)
1560 abandonne la direction de la maison d'Anvers à son fondé de pouvoir Richard Clough; s'occupe de ses bureaux de Lombard Street à Londres
1562 reprend le projet de son père pour la création d'une Bourse; Richard Clough s'occupe de ses bureaux à Londres
1566 Recueille 750 souscriptions s'élevant à ± 4000 £ pour l'achat d'un terrain
1567 pose de la première pierre de la Bourse
1569 Bataille de Jarnac; T.G. abandonne complètement Anvers, d'où par prudence, il s'enfuit en hâte, suivi bientôt du fidèle Clough
1569 achèvement de la Bourse pour les marchands de Londres; ce bâtiment sera détruit par le feu en 1666
1570 reçoit la reine Elisabeth à Osterley House
1571 la reine dîne chez T.G., puis se rend à la Bourse qu'elle inaugure et nomme le ‘Royal Exchange’, nom qui lui restera désormais
1579 mort de T.G. à Londres

Nous sommes tenté d'ajouter une ligne à cette biographie:
1547 sortie de presse de la traduction anglaise du livre d'Ympyn.[17]

Le livre de comptes de Thomas Gresham

Le livre de comptes de Thomas Gresham est resté longtemps dans la famille Goodrich sans qu'on sache comment il y était entré. Il a été acheté en 1952 par la Mercers' Company après le décès de Miss S.A. Goodrich qui vivait à St Johns, Palgrave, dans le Suffolk.

En examinant la première page du livre, on reste songeur. Comparez les pages initiales du journal d'Ympyn en français (ill. 4) avec celle du livre journal de Thomas Gresham (ill. 5). L'un est la copie (traduite) de l'autre, et le journal de Gresham à débuté le 26 avril 1546, c'est à dire avant l'édition de la traduction.

Ceci veut seulement dire que Thomas Gresham a vu l'édition française et l'a traduite pour la première page de son journal personnel, mais un avocat du diable pourrait également avancer que Thomas Gresham peut avoir vu la version anglaise en manuscrit avant de commencer son journal.

La préface du traducteur 'To the Reder' ne semble être de la sorte de celles écrites par un maître d'école ou un marchand ordinaire, mais elle a le ton de grand seigneur qui convient parfaitement à ce que l'on connaît de la personnalité de Thomas Gresham.

Encore une fois, ceci ne prouve pas que ce dernier ait été le traducteur. Il avait 28 ans lorsque le livre a été imprimé. On peut se demander si c'est un âge compatible avec la référence aux 'divers marchands dont les livres ont été trouvés si obscurément et si mal tenus qu'après leur mort, ni femme ni serviteur, ni exécuteur ou autre ne pourraient retracer l'état réel de leurs affaires'.

17 Le beau portrait de Gresham par Anthonis Mor von Dashorst (Antonio Moro), provenant de Sir Robert Walpole, de l'Impératrice Cathérine de Russie et de l'Hermitage, est conservé à présent au Rijksmuseum d'Amsterdam. Il a orné l'affiche et la couverture du catalogue de l'exposition *Antwerpen: verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*, Hessenhuis (Anvers) 25 juin - 10 octobre 1993, Gand 1993. Voir la notice de K. VAN DER STIGHELEN p. 236-237, n° 86.

✻ LAVS DEO · AN°. 1542.
28. DECEMBRE.

Au nom de Dieu, Amen.

Ce present liure sera le Iournal, marquie ou appelle ✻, appartenant a moy Nicolas Forestain, pour dedans escripre de ma main propre, touttes mes hantaiges et affaires, Et de cedit Iournal, les escripre au grant liure, lequel sera tenu par liures, solz, et deniers de gros monnoye de flandres. Plaise a Dieu me voulloir donner gaignaige et prosperite, et me deffendre de mauuaise fortune, perte, et dommaige.
AMEN.

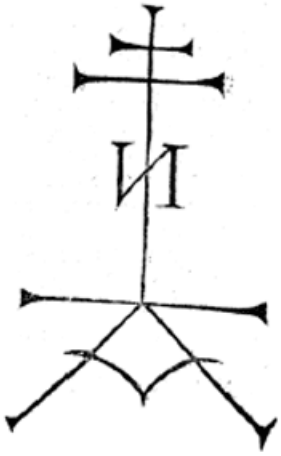

4. Début de la version française d'Ympyn (ex. de la Bibliothèque royale à Bruxelles)

5. Début du livre journal de Thomas Gresham (The Mercers' Company, Mercers' Hall, à Londres)

Personnellement, nous pensons que oui.

Des passages insérés par le traducteur décrivent la place où les marchands se réunissent deux fois par jour à la Lombard Street (chapitres V et XX). Au chapitre XX également, on donne la description des activités des orfèvres sur les marchés d'Angleterre, ceci en connection avec les effets de commerce et les lettres de change. Ceci pourrait être un point en faveur de notre thèse, car la famille Gresham a été intéressée dans la fondation du 'Royal Exchange' et Thomas lui même a aidé financièrement à le construire quelques années plus tard près de chez lui, car il habitait à la Lombard Street. Mais on pourrait dire d'autre part que tout ce ui a été imprimé dans le livre par rapport aux financiers anglais devait normalement être connu par tous les commerçants de ce pays.

Conclusion

D'autres personnes que nous ont déjà essayé d'éclaircir le mystère. De Waal - nous l'avons dit - n'était arrivé à aucune conclusion. Kats a prétendu dans un de ses articles que Sir Francis Bryant (ou Briant ou encore Bryan) qui effectua plusieurs missions diplomatiques en France et en Italie, pouvait avoir traduit le livre d'Ympyn, de français en anglais. Les suppositions de Kats sont basées sur le fait que Francis Bryant, chevalier du roi, connaissait parfaitement le français et avait fait imprimer chez Richard Grafton en 1548 un traité *A Dispraise of the Life of a Courtier* (...), composé en castillan par Antonio de Guevara, puis traduite du castillan en français par 'Antony Alaygre' (Antoine Allègre), et enfin du français en anglais par Francis Bryant luimême.[18]

Kats ajoute[19] que Bryant était non seulement un soldat et un diplomate, mais aussi un poète, un traducteur et le chiffreur du roi pour les messages en code. Mais cela ne veut pas dire qu'il connaissait quoi que ce soit en comptabilité, ni qu'il se soit pas-

18 Un exemplaire se trouve à la British Library (C.38.c.52). *STC*^{2}, t. I, p. 543 n° 12431.

19 Dans *The Accountant*, 20 août 1927.

sionné pour cette science. Seuls concordent l'époque, le nom de l'imprimeur et les caractères employés qui sont les mêmes que ceux ayant servi pour le livre d'Ympyn en traduction anglaise.

Il nous parait évident, comme l'imprimeur était le même dans les deux cas, qu'il ait employé les caractères en sa possession. Mais nous rejetons l'hypothèse que Francis Bryant puisse être le traducteur.

La question reste posée; nous croyons cependant avoir apporté notre pierre à l'édifice.

Ernest Stevelinck
Historien comptable
5/2 Chaussée de Bruxelles
B-1300 Wavre

De Antwerpse jaren van Niclaes Mollijns, 1579-86

Paul Valkema Blouw

In maart 1588 zond het stadsbestuur van Riga een afvaardiging naar Warschau om zich te presenteren bij de nieuwe Poolse koning Sigismund III, die enkele maanden tevoren de troon had bestegen. De instructie die de missie van de stadsraad kreeg, bevatte als laatste onderdeel een verzoek aan de vorst om een *privilegium* voor een drukkerij 'weill solches beide zu Stadt und des algemeinen landes bestem gereicht'. Hoewel niet bekend is of toen daarover een beslissing viel, had de stad blijkbaar inmiddels al stappen genomen om in de behoefte te voorzien. Reeds in hetzelfde jaar verscheen namelijk, als eerste produkt van de zojuist gevestigde pers, een uitgave van de kerkorde van Riga en de daar gebruikte gezangen.[1] De drukker heette Niclaes Mollijns en hij was afkomstig uit Antwerpen.

Met zijn overkomst naar Riga werd hij niet alleen de prototypograaf van deze stad, maar van het gehele Baltische gebied. Nadat de koning hem op 16 mei 1590 een octrooi als drukker had verleend, ontving hij per 1 januari 1591 van de stad een vaste aanstelling, die twee jaar later nader werd omschreven. Hij kreeg ook het recht een boekhandel te drijven - van 1592 af was hij zelfs de enige in de stad die zo'n vergunning had. Van juli 1597 af werkte zijn schoonzoon Peter van (der) Meren in de winkelverkoop met hem samen. Na de bevrijding van de stad van het gehate Poolse regime ontving Mollijns in 1621 ook een alge-

1 Arend Buchholtz, *Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga, 1588-1888* (Riga 1890, repr. Nieuwkoop 1965), pp. 15-74; voor een samenvatting zie Visvaldis Pengerots, 'Geschichte des Buchdrucks in Lettland bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts', in: *Gutenberg-Jahrbuch 1935,* pp. 213-222 (pp. 213 ff.). Zie ook Hellmuth Helwig, 'Das Buchbinderhandwerk in Riga vom 16. bis 18. Jahrhundert' in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens,* 8 (1967), col. 485-504 (col. 486-89).

meen privilege van de Zweedse koning Gustaaf Adolf. Toen hij in 1625 overleed, bestond zijn fonds voorzover na te gaan uit ruim 160 titels; van de meeste van deze publikaties (daarbij ook gravures) zijn exemplaren bewaard.[2] Veel uitgaven, waaronder nogal wat gelegenheidswerk voor de stedelijke intelligentsia, verschenen in het Latijn, maar hij drukte ook teksten, vooral theologische, in het Duits en ten behoeve van de inheemse bevolking drie kerkelijke uitgaven in de landstaal. Al die jaren was Mollijns de enige drukker in Riga.

Ook zonder verdere details te vermelden blijkt uit dit summiere overzicht dat we redelijk volledig zijn ingelicht over zijn loopbaan in Letland. Dit staat in opvallende tegenstelling tot wat bekend is over zijn Antwerpse periode. Daarover weten we niet veel meer dan dat hij een zoon was van de drukker en houtsnijder Jan (I) Mollijns, die zich in 1551 als zelfstandig uitgever in de Scheldestad had gevestigd. Naast twee grote boeken over de geschiedenis en de graven van Brabant drukte de vader voornamelijk kleiner werk, pamfletten en andere efemera. Hij was een aanhanger van de Reformatie en onder zijn uitgaven vinden we in de loop der jaren steeds meer verboden titels, totdat hij in 1566 tegen de lamp liep en voor zes jaar uit Brabant werd verbannen - een tijd die hij geheel of gedeeltelijk in Sliedrecht doorbracht.[3]

We mogen aannemen dat Niclaes het drukkersvak van zijn vader leerde - al ontbreken daarover gegevens en kennen we bv. zelfs zijn geboortejaar niet. Vast staat slechts dat hij in 1575 als zoon van een gildelid in het St.-Lucasgilde werd opgenomen,[4] nadat hij in 1573-75 twee jaar lang als drukker ('imprimeur') bij

2 Buchholtz (n. 1), pp. 253-310: 'Verzeichniss der Mollynschen Drucke und Kupferstiche, 1588-1625'.

3 Voor biografische gegevens en literatuuropgaven betreffende Jan (I) en Niclaes Mollijns zie Anne Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop 1975), pp. 150-2.

4 *De Liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde [...] Les Liggeren et autres archives historiques [...],* ed. Ph. Rombouts & Th. van Lerius, 2 dln. (Antwerpen, Den Haag 1864-76; repr. Amsterdam 1961), dl. I, p. 260.

Plantin had gewerkt.[5] Daar vertrokken kreeg hij op 4 april 1576 een octrooi als drukker, om het bedrijf van zijn inmiddels overleden vader voort te kunnen zetten.[6] Er zijn geen aanwijzingen dat hij evenals deze ook houtsnijder was, dit vermoedelijk in tegenstelling tot zijn broer Jan (II).

Van deze laatste zijn wat meer biografische gegevens bekend, vermeld in het certificaat dat hij in 1576 van Plantin kreeg.[7] Hoewel ook hij bij zijn vader het drukkersvak had geleerd, zocht hij een bestaan als boekhandelaar en opende, samen met een collega (waarschijnlijk een zwager), een winkel die echter nog in hetzelfde jaar ernstig getroffen werd door de plunderingen tijdens de Spaanse furie. Kort daarop blijkt hij niet meer in leven te zijn. Het merkwaardige geval doet zich hier voor, dat degene die in het bezit was van een certificaat als drukker dat vak (voorzover we weten) nimmer heeft uitgeoefend - terwijl zijn broer, die blijkbaar niet in het bezit kwam van een dergelijk diploma, juist van zijn loopbaan in dat beroep een succes maakte.

Uitgaven met Mollijns' impressum

Wat Niclaes in de jaren 1576-8 deed heb ik niet kunnen ontdekken. Pas in 1579 (colofon: 1580) vinden we zijn naam in een boek: Isbrandus [Bal(c)k], *Een predicatie van dat cleyn mostaert saeyken* 'ghedruckt Thantwerpen, op die Lombaerde veste, int Root huys, by Niclaes Mollyns'.[8] C.P. Burger Jr., die aan vader en zoon

5 Hij werkte daar blijkbaar van 1 mei 1573 tot 1 mei 1575; zijn eerste loon ontving hij op 9 mei 1573, het laatste op 29 april 1575. Zie Museum Moretus-Plantin, Arch. 32 (*Livre des ouvriers* 1571-79), fo. 120, 192.

6 Jan (I) Mollijns is gestorven tussen 3 januari 1575 en 24 maart 1576; zie A.J.J. Delen, 'De Antwerpsche drukkers en houtgraveurs Jan Mollijns de Oude en Jan Mollijns de Jonge' in *Het Boek,* 21 (1932-33), pp. 45-56 (p. 55); ook in Idem, *Oude Vlaamsche graphiek. Verzamelde opstellen* (Antwerpen 1943), pp. 63-85 (pp. 83-4). Wat Niclaes betreft: voor enkele nadere gegevens en literatuuropgaven zie Rouzet (n. 3), p. 152.

7 *Certificats délivrés aux imprimeurs des Pays-Bas par Christophe Plantin,* ed. Ph. Rombouts (Antwerpen, Gent 1881), pp. 42-3.

8 C.P. Burger Jr., 'De drukkers Jan Mollijns en Niclaes Mollijns' in: *Het Boek,* 16 (1927), pp. 337-41 (p. 339). Voor de juiste titel van het boek (die Burger geeft wijkt af) zie *Brit. Museum, Gen. Cat. of Books,* vol. 112, col. 807.

Mollijns een studie wijdde, kon aan die opgave nog enkele titels toevoegen:[9] *Een dialogue oft tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende {...} Anjou,* 1582 *(BT* 5621, Kn.[10] 588); *De principaelste redenen ende oorsaecken van den dieren tijdt in deze landen,* 1586 (Mach.[11] N 407); en een 1587 gedateerd pamflet. Dit laatste (Kn. 822) is echter een Noordnederlandse uitgave met Mollijns naam als kopij-adres en dus geen druk van hem zelf. Daarna wees A.J.J. Delen op de titel van een vierde publikatie van Mollijns, in 1582 gedrukt voor de uitgever Jasper Troyens: Dathenus, *Een christelijcke verantwoordinghe (BT* 5555).[12] *Belgica Typographica*[13] voegde hieraan een ander boek toe dat hij, een jaar later, aan Troyens leverde: Calvin, *Een seer nuttighe waerschouwinghe (BT* 541), en bovendien een plakalmanak voor het jaar 1583, gedrukt met de naam van Hendrik Wouters als uitgever *(BT* 5030). Tenslotte blijkt de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag in het bezit van een nog niet eerder gesignaleerde gelegenheidsuitgave in dicht: *Een danckseghinge over die groote victorie van de stadt van Grave,* Antwerpen, Niclaes Mollijns, z. jr. (Kn. 767aa), die we op grond van dit wapenfeit op 1586 kunnen dateren.

Deze publikaties met Mollijns' impressum, waarvan de plak-almanak slechts een enkel blad beslaat, vormen een wel erg schamele oogst voor een werkzaamheid van zeven jaar. Het lijkt weinig aannemelijk dat een door het gilde tot meester verklaarde en officieel toegelaten drukker kon bestaan van gemiddeld slechts één uitgave per jaar. Hij zal meer hebben gedrukt, maar dan voor anderen en zonder vermelding van zijn eigen naam. Ook kunnen we niet uitsluiten dat uitgaven van zijn pers te vinden zijn onder het grote aantal publikaties dat in deze jaren zonder adres verscheen. Reden dus om in deze richtingen te gaan zoeken.

9 Burger, art. cit. (n. 8), p. 340.

10 Kn. = W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek.* Dl. I 1 ('s-Gravenhage 1889, repr. Utrecht 1978), nr. 466.

11 Mach. = J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent,* 2 dln. Gent 1979)

12 Delen, 'De Antwerpsche drukkers' (n. 6) p. 56; ook in idem, *Oude Vlaamsche graphiek* (n. 6), p. 85.

13 *Belgica Typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt.* Vol. I-II, edd. Elly Cockx-Indestege & Geneviève Glorieux (Nieuwkoop 1968 & 1977-80; afgekort *BT*).

Algemeen is, meen ik, thans bekend dat een dergelijk onderzoek moet uitgaan van een bibliografische analyse, waarbij de uiterlijke kenmerken van gedrukte stukken dienen tot aanwijzing van hun herkomst. Uit zijn gesigneerde publikaties leren we het typografische materiaal kennen dat de drukker ten dienste stond: lettertypen (en de combinaties waarin hij deze gebruikte) en ornamenten zoals titelranden, vignetten en initialen. Waar we identieke elementen aantreffen in boeken zonder impressum, maakt hun herkenning het mogelijk de pers vast te stellen waar dit drukwerk het licht zag.

Als we met dit doel voor ogen de hierboven vermelde drukken op naam van Niclaes Mollijns bekijken op karakteristieke onderdelen, vallen allereerst twee arabeske vignetten op: één in hoofdvorm rond, de ander langwerpig (ill. 1). Deze laatste, blijkbaar van een Duitse gieterij, had internationaal succes en vond met minieme onderlinge verschillen in diverse landen toepassing. In de Nederlanden gebruikte in die jaren Mollijns het ornament, zoals we zien op het titelblad van het zojuist genoemde dichtstuk over de overwinning bij Grave, een van de weinige uitgaven die hij van zijn adres voorzag. Met dit vignet als indicatie kunnen we nu verschillende andere anonieme drukken aan hem toeschrijven.

In de eerste plaats *Een wonderlijcke nieu gheschiedenisse ghebeurt buyten Ghendt... anno 1579 (BT* 7183, Kn. 517),[14] dat hij, zonder datum maar waarschijnlijk nog in datzelfde jaar, drukte voor de weduwe van Hans de Braecker (alias van Braeckvelt) in Antwerpen - zoals blijkt uit de vermelding op de titel: '[...] te coope in Deverichstraet inden Gulden Bybel', het adres waar zij gevestigd was.[15] Deze nieuwstijding geeft een beschrijving van vreemde verschijnselen die zich zowel in de lucht als op aarde te Gent voordeden tijdens een onweer dat gepaard ging met een windhoos. Zoals meer het geval was zag men in het natuurgeweld een

14 Knuttel 518 beschrijft een tweede ex. in KB Den Haag met een drukfout op het titelblad. Het bestaat evenals Kn. 517 uit een katern van 8 blz., niet 32 zoals de beschrijving abusievelijk opgeeft.

15 Voor deze weduwe van Hans de Braecker, een drukker die in Wesel en Aken werkzaam was, zie Rouzet p. 26. Zij dreef in de jaren 1579 of 1580-84 een boekhandel in een pand waarin ook Paulus van Braeckvelt was gevestigd, ongetwijfeld een familielid en waarschijnlijk haar zoon. Er zijn geen aanwijzingen dat zij een drukkerij had.

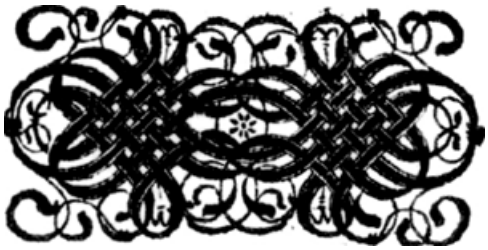

Afb. 1 a-b. Arabeske vignetten in gebruik bij Niclaes Mollijns, 1579-86 - Univ. Bibl. Amsterdam

Een wonderlijcke nieu
gheschiedenisse/ ghebeurt buyten Ghendt op
de Sylock Anno. M.D.LXXIX. In Augustus/ welcke
gheschiedenisse haer aldaer eerst gheopereert herst in die Locht
eñ daer na opter aerden. Waer wt men sien mach Gods won-
derlijcke wercken om ons te trecken/ wt een quaet leuen
in een goet leuen/ want daer en gheschiet niet ten
gheschiet met Godts wille.
(.:.)

Ghedruckt Thantwerpen/ eñ men vintse te coope
in Deutrichstraet inden Gulden Bybel.

Afb. 2. *Een wonderlijcke* [...] (Petit 294). Antwerpen, Weduwe Hans de Braecker, 1579 [dr.: Niclaes Mollijns] - Univ. Bibl. Leiden

waarschuwing van hogere machten. Het titelblad geeft op zeer onbeholpen wijze een afbeelding van het angstaanjagende gebeuren (ill. 2).[16] De laatste pagina van het bericht wordt ingenomen door drie houtsneden boven elkaar: een ornamenteel sluitstuk, de afbeelding van een griffioen, en het wapen van Gent in een lauwerkrans (ill. 3a). Dat wapen, een kopie van het origineel dat in Gent in gebruik was bij de weduwe de Clerck en Cornelis de Rekenare, zullen we nog meer bij Mollijns tegenkomen.[17]

Afb. 3a. Niclaes Mollijns' wapen van Gent, in Petit 294 (zie afb. 2) - Univ. Bibl. Leiden.

16 Voor een uitvoeriger beschrijving van de verschijnselen zie *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* Fondée par Ferdinand van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger. 7 vols. (Bruxelles 1964-75; (afgekort: *BB*), vol. III, pp. 203-4, no. G 195. - Acht jaar later werd het verhaal te Dordrecht opnieuw afgedrukt door Peeter Verhaghen, nu als een verslag van wat in Gent zou zijn voorgevallen op 7 augustus 1587. Hij voorzag zijn heruitgave (Knuttel 822) van het fictieve kopij-impressum: 'Eerst ghedruckt tot Alckmaer by Joost Willemsz. Duyt, daer na tot Amsterdam by Niclaes Mollijns'; zie ook E.W. Moes & C.P. Burger Jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* (Amsterdam, 's-Gravenhage, 1900-15; repr. 1988), nr. 504. Vermeldingen van Mollijns' vestiging in Amsterdam berusten op deze fictieve opgave.

17 Ook Gautier Manilius bezat van dit blokje een voortreffelijke kopie, die hij gebruikte in officiele publikaties gedrukt voor de uitgever Jan van den Steene.

Verdere boekversiering van Niclaes Mollijns

In dit curieuse pamflet doet het genoemde arabeske ornament onder de tekst als slotvignet dienst, evenals ook in Georgius U r s i n u s , *Prognosticatie... van acht toecomende jaren... 1581 tot... 1588.*[18] De titel vermeldt: 'Eerst ghedruckt Anno 1580. Nae dExemplaer tot Erffort by Johan Beck'. Mollijns nam dit kopij-impressum woordelijk over van de uitgave die hij nadrukte en die dit adres opgeeft. Maar dat 'Erfurt' is camouflage: in werkelijkheid was de profetie gedrukt op de pers van Niclaes Gevaerts, een Zuidnederlandse drukker-uitgever die na enkele jaren werkzaamheid in Wesel zich had gevestigd in Homberg aan de Rijn, tegenover Duisburg.[19] Mollijns gebruikte hier dezelfde romeinse sierletter A als in het hiervoor genoemde Gentse pamflet, een fraai gesneden initiaal die opvalt door haar ongewoon grote formaat. We zullen haar nog een enkele maal tegenkomen.

Het arabeske vignet vinden we ook achter de voorreden van Calvins *Predicatien over den Lofsanck des Coninckx Ezechie,* in 1581 gedrukt voor Jasper Troyens *(BT* 5361); op het titelblad van *BT* 5331 (Kn. 577): *Broederlijcke waerschouwinghe aen allen Christen Broeders... veroordent... tot de verkiesinghe der Overicheyt,* T'Hantwerpen 1581;[20] en van *BT* 2217: *Een nieu tijdinghe... tracteerende den crijch-handel* uit 1584, dat de moeilijke positie van de belegeraars van Antwerpen beschrijft en is 'ghemaeckt van eender vrouwen, lief-hebbersse des vaderlants. I.M.' Ook is het ornament gebruikt in een boek waarvan tot dusver algemeen werd aangenomen dat het in Emden is gedrukt. Dit *Wereltboeck, Spieghel ende beeltenisse des gheheelen aertbodems* van Sebastian Franck is een woordelijke nadruk van de oorspronkelijke Nederlandse uitgave van dit grote werk, die in 1562 te Emden bij Willem Gailliart was versche-

18 In geen der pamflettencatalogi vermeld. Het enige mij bekende exemplaar bevindt zich in Den Haag, Museum Meermanno Westreenianum (145 E 19).

19 Over hem: Paul Valkema Blouw, 'Ein unbekannter niederländischer Drucker in Deutschland: Nicolaes Gevaerts in Wesel und Homberg, 1571-79 (80)', te verschijnen in het *Gutenberg-Jahrbuch.* Het is niet zeker dat hij in 1580 nog in leven was; misschien was zijn zoon (?) Peeter hem al opgevolgd.

20 P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten, 1566-1584* (Nijmegen 1956, repr. Utrecht 1978), p. 126. Het pamflet handelt over de kwaliteiten en eigenschappen die de burger van regering en magistraat mag (en moet) vragen.

nen. De collatie is gelijk; de titelhoutsnede is nagesneden en evenals in het origineel in rood en zwart gedrukt. Zelfs is de lijst *Errata* achteraan onveranderd overgenomen, hoewel verschillende zetfouten reeds in de tekst waren verbeterd.[21]

Hoewel men hierin blijkbaar nooit een Antwerpse druk heeft herkend, past de uitgave geheel in het kader van wat in deze havenstad het licht zag. Totdat Antwerpen als gevolg van het krijgsverloop haar positie als voornaamste economisch centrum van het Westen verloor, vormde zij het belangrijkste afzet- zowel als produktiegebied voor Nederlandse uitgaven van atlassen en boeken over vreemde landen, over zeevaartkunde en handel. Na de val van de stad in 1585 en de grote uittocht die daarop volgde, konden de steden in het Noorden haar internationale positie overnemen en veroverde de uiterst actieve uitgever Cornelis Claesz in Amsterdam in korte tijd de Nederlandse en zelfs een deel van de internationale boekenmarkt op dit gebied. Daar was omstreeks 1580 echter nog geen sprake van en zo verscheen de herdruk in Antwerpen - en niet, zoals men misschien zou verwachten, bij Nicolaes (II) Biestkens die in 1578 de drukkerij van de oorspronkelijke uitgever Gailliart naar Amsterdam had overgebracht.[22]

Mollijns' nadruk bevat nogal wat initialen en die geven ons de gelegenheid vast te stellen dat hij met veel van het materiaal van zijn vader werkte; blijkbaar was diens drukkerij-inventaris in haar geheel op hem overgegaan. Zo vinden we hier onder meer diverse initialen met Bijbelse figuren waarvan de naam begint met de voorgestelde letter - een alfabet dat Jan Mollijns regelmatig gebruikte. Diens kleinere, kalligrafische initialen zijn eveneens bij de zoon te vinden. Er komen echter ook initialen in het boek voor die deze zelf zal hebben aangeschaft, zoals een vrij

21 Klaus Kaczerowsky, *Sebastian Franck Bibliographie* (Wiesbaden 1976), nr. A 81; Martin Tielke, 'Verzeichnis der Emder Drucke bis zum Jahre 1602', in: *Das Rätsel des Emder Buchdrucks* (Aurich 1986), nr. 124.

22 Voor deze verplaatsing, waardoor al het drukkersmateriaal (voorzover nog bruikbaar) van resp. Willem Gailliart, Steven Mierdmans, Nicolaes (I) Biestkens, Lenaert der Kinderen en Gillis van der Erven vanuit Emden terecht kwam in Amsterdam, zie schr. dezes, 'Nicolaes Biestkens van Diest, *in duplo,* 1558-83', in: *Theatrum orbis librorum. Liber amicorum presented to Nico Israel* (Utrecht 1989), pp. 310-31 (pp. 318 e.v.).

grote (links boven wat misvormde) kalligrafische A van een model dat in de tijd van zijn vader nog niet bestond, en wellicht ook een romeinse H, eveneens met een beschadiging.[23] We zullen zien dat ook deze gemakkelijk te herkennen letters het mogelijk maken sommige anonieme uitgaven aan de pers toe te schrijven.

Eerst moeten we echter nog terugkomen op het tweede arabeske vignet. Dit ronde ornament was reeds in het bezit van Mollijns senior; het komt o.a. voor in zijn *Relation summaire du siege que le roy de Argel a mis à Oran* [...] *(BT* 4122).[24] Niclaes heeft het van 1579 af herhaaldelijk gebruikt: in dat jaar voor *Een goede waerschouwinghe voor den borgheren, ende besonder dien vanden leden van Antwerpen (BT* 1286, Kn. 493), een politiek geschrift dat zich richt tegen de Keulse vredesonderhandelingen.[25] Het bevat verder de grote, fraai in hout gesneden initiaal D die destijds door Jan Mollijns was aangeschaft om de titel van *Die afcoemste... der hertogen... van Brabandt (BT* 47) te sieren. Het ronde vignet vinden we verder op het titelblad van *Justificatie van het ontbieden ende innemen vanden vreemden garnisoene... tot Brugghe...* 'Eerst ghedruckt te Brugghe, 1579', een nadruk van *BT* 7361;[26] op *Een*

23 De A komt o.a. voor in een reeds genoemd boek met Mollijns impressum (Dathenus, *Een christelijcke verantwoordinghe, BT* 5555), de H in *De principaelste redenen* (Machiels N 407), ook een gesigneerde druk.

24 Afgedrukt op sign. [B4]vo. Het ornament komt ook voor op een Nederlandse uitgave van Guy de Brès' *Remonstrance.* De volledige titel van deze tot voor kort niet in de literatuur vermelde vertaling luidt: *Remonstrantie ende requeste der geenre vander ghereformeerder Kercken binnen der stadt van Valencijne. Op tMandement by haer Hoocheyt ghedaen tegen hun opten 14sten dach van December... 1566. Tot ende aen die Heeren vander Oorden.* Gheprint... *s.l.* [Antwerpen, Jan Mollijns], 1566 (colofon: 1567). 8vo. 12 bll. Coll.: a^8b^4. (Haag KB). - Alle hierin gebruikte typen komen bij Jan Mollijns voor: *VPT* T 20, T 39, T 43, R 17 en R 26. Aan het begin van de tekst, verso titel, staat een grote kapitaal N, hoogte 11 mm., die bv. ook staat op p. 349 van Jan Mollijns *Die nieuwe chronijcke van Brabandt,* 1565 (*BT* 2211).

25 Geurts (n. 20), p. 89. Deze oproep is door F. Prims in zijn *Antwerpiensia,* XV (1941), pp. 393-404, op naam gesteld van Marnix van St. Aldegonde, een toeschrijving die wordt bevestigd door een vermelding in een contemporain handschrift; zie J.G. Sterck, *Bronnen en samenstelling van Marnix' Biënkorf der H. Roomsche Kercke* (Leuven 1952), pp. 34-35. Het verwondert echter dat Marnix, die in deze jaren al zijn werk door Van den Rade liet drukken, hier voor een andere uitgever zou hebben gekozen.

26 Het origineel heeft inderdaad de vermelding 'Ghedruct tot Brugghe' (zie Kn. 471), maar dit impressum is fictief. Het pamflet kwam van de pers van de Weduwe de Clerck in Gent.

warachtighe declaracie van die gheschiedenisse van tSertoghenbos... 'Eerst ghedrutkt [sic] binnen tShertoghenbossch, 1579' (Mach. H 167, Kn. 466)[27] en op een uitgave van de Unie van Utrecht: *Verhandelinghe vande Unie, Eeuwich Verbondt ende Eendracht...* 'Ghedruct tUtrecht' (Mach. N 211-12; Kn. 406).

Met deze uitgave van de Unie is iets merkwaardigs aan de hand. Knuttel heeft haar namelijk uitgeroepen tot 'de eerste uitgave, van alle andere bekende uitgaven hierin verschillende, dat de verklaring van het 13e Art. (het *poinct van de Religie*) hier ontbreekt'.[28] Dat punt van verschil was voor hem reden om de druk chronologisch te plaatsen vóór een andere die, met uitzondering van de bewuste passage, geheel dezelfde tekst geeft. Deze laatste - men zou kunnen zeggen 'officiële' editie - is, zoals het impressum vermeldt, werkelijk in Utrecht gedrukt, namelijk bij Coenraet Henricksz.[29] Latere historici hebben Knuttels opvatting overgenomen en de nadruk gaat nog steeds door voor de originele publikatie - een goed voorbeeld van de foutieve conclusies waartoe men kan komen als bibliografische aanwijzingen buiten beschouwing blijven. De kalligrafische initiaal A is namelijk door de karakteristieke beschadiging zo herkenbaar, dat er geen enkele twijfel kan bestaan dat we hier een produkt van Mollijns' pers voor ons hebben. We moeten dus vaststellen dat hij er in zijn begintijd blijkbaar geen bezwaar in zag om ongeautoriseerd publikaties van anderen na te drukken, een vrijheid die overigens meer beginnende drukkers zich veroorloofden.

In 1581 gebruikte Niclaes zijn ronde vignet opnieuw: zowel voor een politiek pamflet: *Sommaire discours sur le moyen de... maintenir la vraye religion christiene... contre... l'ennemy de la Patrie (BT* 4372, Kn. 574) als, op bestelling van de uitgever Jasper Troyens, voor een publikatie van de stad Mechelen: *Ordonnantie politique op het stuck van houwelijcken, overspeelders, overspeeldressen en-*

27 C.J.A. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650* (Tilburg 1984), p. 161, nr. 159 (daar toegeschreven aan Jan (II) Scheffer). Voor de onvindbare oorspronkelijke uitgave, een plano of een bifolium, zie aldaar nr. 160.

28 Kn. 406 beschrijft een eerste staat met de drukfout 'Eendracth' in de titel. In andere exemplaren is deze slordigheid in de druk hersteld; zie o.a. Machiels (n. 11), no. N 212.

29 Knuttel 407: 'dit is waarschijnlijk de tweede druk'.

de doopen [...] *(BT* 2980). In 1586 tenslotte, blijkbaar het laatste jaar van Niclaes' activiteit in Antwerpen, zien we het ornament terug op *De principaelste redenen ende oorsaecken van den dieren tijdt in dese landen* (Mach. N 407), een bijzonder actueel onderwerp in de economische crisis die volgde op het langdurige beleg van Antwerpen. Mollijns blijkt dan verhuisd naar het Onze Lieve Vrouwe kerkhof, zuidzijde, 'in den Gulden Mol'.[30]

Tenslotte is dit vignet ook afgedrukt op de laatste pagina van *Een prophetie van sinte Hildegardis abdisse, de welcke gheprophetteert is gheweest ontrent tsestich jaren voor de instellinghe van de vier biddende oorden (BT* 5961). Er wordt van gezegd dat de voorspelling is 'gheschreven wt een seer oudt exemplaer, twelck van ouderdom nauwelijcx leesbaer was'. De grote ouderdom zal, zoals gebruikelijk bij dit soort voorspellingen, een fictie zijn om de geloofwaardigheid van de profetie te vergroten. De uitgave verscheen te Antwerpen twee dagen voor Kerstmis 1579 op kosten van Pauwel de Braecker (Paulus van Braeckvelt),[31] een jonger familielid, mogelijk een zoon, van Hans de Braecker die in Wesel en Aken Lutherse boeken voor de Zuidelijke Nederlanden had gedrukt. De jonge de Braecker, die hetzelfde adres opgeeft als de weduwe van die naam (zijn moeder?), had op dat moment blijkbaar nog geen eigen drukkerij en moest gebruik maken van de diensten van een collega.

Dat omstreeks deze tijd zo'n prognosticatie kon verschijnen onder de naam van de uitgever, laat zien hoe de boekenwereld te Antwerpen zich onmiddellijk instelde op de grotere vrijheid die daar in 1578 en begin 1579 heerste. Juist op dergelijke publikaties met hun politieke lading had de regering in Brussel altijd in 't bijzonder jacht gemaakt; de uitgever Frans Fraet werd in 1558

30 Een gelijk impressum vinden we in *Een danckseghinge over die groote victorie van de stadt van Grave* (Kn. 767[aa]) uit hetzelfde jaar (zie hiervoor). Het adres wordt niet genoemd in Rouzet, wel in de lijst van J. van Roey, 'Het boekbedrijf te Antwerpen in 1584-1585', in: *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* [= *De Gulden Passer,* 66-67] (Antwerpen 1989), pp. 419-33 (p. 426).

31 Rouzet p. 26. Hij werd in 1579 als boekhandelaar in het St.-Lucasgilde opgenomen.

zelfs ter dood gebracht voor het drukken van zo'n profetie.[32] Nu was die dreiging verdwenen - al zou de politieke luwte maar kort duren.

Onze drukker bezat nog een ander langwerpig arabesk sluitstuk, korter en smaller dan het eerdergenoemde, dat eveneens reeds meermalen door zijn vader was gebruikt. Ik heb het bij Niclaes tot dusver nog maar een enkele maal aangetroffen, aan het einde van een stukje van slechts drie bladzijden (Kn. 331). De koptitel (er is geen titelblad) luidt: *Refereyn. Incarnation M.D.Lxxix. Den iiij. Februarij.* met daaronder een jaardicht. Dan volgen vijf 16-regelige strofen, met de stokregel: 'Want die Heer zal ons wel vijnden te water of te landt'. Het dichtstuk geeft het verhaal van het merkschip van Utrecht dat, tussen Dordrecht en Antwerpen, bij Philipsland in een storm terechtkwam en als door een wonder behouden bleef. De dichter signeert aan het einde 'Per Gillis Jorissen tot Utrecht'.[33]

Afb. 3b. Titelhoutsnede in [Fr. Alaers], *Een cort vervat*, Antwerpen, Jasper Troyens, 1580 [dr.: Niclaes Mollijns] - Kon. Bibl. Den Haag.

32 Voor Fraet zie schr. dezes, 'The Van Oldenborch and Vanden Merberghe pseudonyms, or Why Frans Fraet had to die', in: *Quaerendo,* 22 (1992), pp. 165-90, 245-72 (pp. 245 vlg.).

33 Knuttel vermeldt het gedicht per abuis onder 1578.

Verdere uitgaven met houtsneden

Een ander rond ornament, een houtsnede (ill. 3b), vinden we op het titelblad van *'t Boecken {sic} va(n) de drye Pausen, met een warachtighe ende seer schoone verclaringhe van de menichfuldighe loose practijcken va(n) d'Inquisitie* (Kn. 550), een fel geschrift dat zich vooral richt tegen Granvelle en zijn politiek. Het maakte veel opgang en er bestaan diverse uitgaven van; deze heeft als impressum 'Ghedruckt buyten Roomen... 1580'. Dat het een druk van Niclaes is blijkt uit de sierletter B aan het begin van de tekst, die behoort tot een kalligrafisch alfabet dat zijn vader reeds bezat.[34] De houtsnede stelt het pauselijke wapen voor omringd door een lauwerkrans, met op het schild de inscriptie 'Tbegin der pausen met alle sijn geledere*n*'. Het blokje is ook gebruikt voor een herdruk van François Alaers' *Een cort vervat van alle menschelijcke insettinghen der Roomscher Kercke,* door Mollijns in hetzelfde jaar anoniem voor zijn opdrachtgever Jasper Troyens verzorgd; mogelijk werd het ornament oorspronkelijk voor deze publikatie vervaardigd. Enkele jaren later, in 1582, paste hij het blokje, met weggesneden tekst, opnieuw toe; ditmaal voor *BT* 3048 (Kn. 609): *Copie van het placcaet van d'Inquisitie ghemaeckt... byden nieuwen bisschop van Luyck.* Dit is eveneens een ongesigneerde druk van Mollijns voor Jasper Troyens. Hij gebruikte er twee initialen in die ook in zijn uitgave van Franck's *Wereltboeck* voorkomen en de toeschrijving dus vastleggen.

Een andere houtsnede, het reeds genoemde wapen van Gent, vinden we terug in *Warachtighe refutatie ofte verantwoordinghe van die edele vrome en(de) vermaerde stadt van Ghendt...* 'Eerst ghedruckt te Ghendt by de Weduwe van Pieter de Clerck', 1579. Van deze nadruk bestaan twee staten: *BT* 7165 en een variant met de drukfout 'efutatie' die in genoemd werk onder nr. 4852 (Kn. 448) is beschreven.[35] Dit is overigens niet het enige wapen dat

34 Dat ook dit alfabet - althans wat er nog bruikbaar van was - op de zoon overging blijkt uit de gesigneerde druk *BT* 541 (Calvinus), waarin de A de tekst opent. Die letter is bij Jan Mollijns o.a. in zijn *Die nieuwe chronijcke van Brabandt* op fo. 8 te vinden.

35 Dit is een herdruk - uit hetzelfde jaar? - van *Declaratie ende staet generael,* een Gentse druk van de Weduwe de Clerck, 1579. Ferdinand Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et des travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850),* vol. I (Gand 1858), nr. 544 zag het andersom, evenals Knuttel 449.

¶ Placcaet ende Ordonnantie beroerende
de Goude ende Siluere Ghelde / alsoo die voortaen
Cours eñ Ganck sal hebbē binnē den lande vā Hol-
lant ende Zeelant: Mitsgaders de toesicht opt
Wrgheuen ende Ontfanghen vande val-
sche ende ghelchropde Munte.

Welende In Placcate van den vierden Mey
Anno. M.D.LXXIX.

¶ Ghedruct tot Delft in Hollandt / By Martigen
Symons / woonende by die Vismarct / ten hup-
se van Symon Jans.z.

Afb. 4. *Placcaet* 'Delft 1579' [= Antwerpen, Niclaes Mollijns, 1579<] - MPM Antwerpen.

op Mollijns titelbladen voorkomt. Zo gebruikte hij, ook in 1582, voor *Een dialogue oft tsamensprekinghe tusschen de goetwillighe Ghemeynte ende... mijn Heere die Hertoghe van Anjou (BT* 5621, Kn. 588 en 588[a]) een Frans wapen met drie lelies dat ook bij zijn vader reeds dienst had gedaan.[36]

Een ongewoon geval treffen we aan bij een andere uitgave waarvoor Niclaes een al voorhanden houtsnede gebruikte: het wapen van Philips II dat o.a. voorkomt op het laatste blad van Jan Mollijns' uitgave van *Relation summaire du siege que le Roy de Argel a mis à Oran,* 1563 *(BT* 4122). Dat wapen is een bijzonder goede kopie van het meermalen nagesneden origineel van de Leuvense drukker Servaes van Sassen, een drukker die veel opdrachten kreeg van de regering in Brussel. Het merkwaardige is nu dat het blokje hier is afgedrukt op een *Placcaet ende Ordonnantie beroerende de goude ende silvere ghelde... binnen den lande va(n) Hollant ende Zeelant,* met als impressum: 'Ghedruct tot Delft in Hollandt, by Martigen Symons [...] 1579' (ill. 4).[37] Dit impressum kan hier dus niet juist zijn. Daarop wijst ook de foutieve spelling van de voornaam Maritgen ('Martigen'); een dergelijke 'vergissing' geeft altijd reden tot achterdocht[38] en inderdaad blijkt dat we hier met een nadruk te maken hebben. Wel heeft Mollijns getracht de uiterlijke vormgeving van het origineel zo goed mogelijk na te volgen, daarin geholpen door het feit dat hij toevallig hetzelfde teksttype bezat en de wapenhoutsnede van Maritgen Symons eveneens een kopie was van die van Sassen. Er zijn enkele spellingsverschillen - zo heeft de Delftse uitgave *Placcaet ende Ordonnanc□ie*[39] - maar verder is de gelijkenis treffend.

Het is ongewoon maar niet uitzonderlijk dat een Antwerpse uitgever (en dat was hier misschien een ander dan de drukker

36 Het is afgedrukt op de laatste blz. ([E4]vo) van Gentian Hervet, *Twee missiven ofte sendtbrieven aende verdoelde vande(n) Christen geloove,* Antwerpen, Jan Mollijns, z. jr. (privilege 17 okt. 1561). - UB Amst.

37 *Bibl. Belg.* IV, p. 675, nr. P 435.

38 Voor enkele andere, ongeveer gelijktijdige, voorbeelden van roofdrukken met opzettelijk fout gespelde namen van de oorspronkelijke drukkers, zie schr. dezes, 'De eerste drukkers voor de stad Leiden (1574-78): Jan Moyt Jacobsz en Andries Verschout' in: *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan B.N. Leverland* (Leiden 1989), pp. 407-16 (pp. 412-3).

39 *Bibl. Belg.* IV, p. 675, nr. P 436

zelf) een buitenlandse overheidspublikatie uitgaf. Als economisch centrum had de stad zoveel betrekkingen met de landen rondom dat de zakenwereld steeds tijdig en volledig op de hoogte moest zijn van alle veranderingen in het geldwezen daar - zeker als het de bevrijde Noordelijke gewesten betrof en hun wetgeving op dit punt. Enkele decennia later, toen Amsterdam de rol van Antwerpen als belangrijkste handelsstad in Westeuropa had overgenomen, zien we hetzelfde gebeuren - maar omgekeerd: Cornelis Claesz gaat dan Zuidnederlandse ordonnanties op muntgebied nadrukken. Er was blijkbaar zoveel vraag naar dergelijke uitgaven dat het debiet lonend was.

Een ander pamflet dat we via een van de houtsneden aan de drukkerij kunnen toeschrijven is *BT* 2216 (Kn. 745[ab]): *Een nieu tijdinghe van die cloecmoedicheyt der Hollanders* [1585], een verslag in dichtvorm van een wapenfeit waarbij Hollandse huurtroepen enkele sterkten bij Antwerpen op de Spanjaarden hadden veroverd. Op het titelblad is een houtsnede afgedrukt die Jan Mollijns in 1564 had gemaakt voor zijn *Warachtighe gheschiedenisse die onsen C.M. met sinen galeyen ghehadt heeft int reysen van Malaga nae Barberijen* (Mach. P 360).[40] Die nieuwstijding beschreef de verovering door Philips II van Penon de Velez aan de Moorse kust. Dat een maritieme actie in een mediterrane baai een ander schouwspel oplevert dan gevechtshandelingen aan de Schelde werd blijkbaar niet als een bezwaar gezien. Al eerder had trouwens de houtsnijder zelf het blokje voor een ander doel gebruikt dan waarvoor het oorspronkelijk was bestemd.[41]

Voor nog een andere uitgave koos Niclaes een houtsnede uit het werk van zijn vader: een allegorische voorstelling die destijds was gebruikt op het titelblad van een prognosticatie voor het jaar 1563, gecalculeerd op de meridiaan van Antwerpen en gepubliceerd op naam van een zekere Johannes P. uit Gent (*BT* 1630). De nieuwe bestemming was een satirisch gedicht *Pasquillus testament {...} deur den Paus toegelate(n) en(de) ghedruct in Roomen {...} Anno 1579 (BT* 6503). Het is de Nederlandse versie van het

40 *Bibl. Belg.* III, p. 203, nr. G 188.
41 Namelijk in *Die nieuwe chronijcke van Brabandt oft tvervolch vande oude... (BT* 2211).

Testament de Pasquil impotent & vieil homme (BT 4486, Kn. 510) dat in hetzelfde jaar bij een andere drukker in Antwerpen was verschenen.[42] Ook hier vertoont de houtsnede geen enkele relatie met de tekst.

Bijna al deze publikaties konden op naam van Niclaes Mollijns worden gesteld op indicatie van de daarin voorkomende vignetten en houtsneden (en daarbij de overeenkomst in lettertypen), maar zonder hulp van de initialen die er meestal ook in voorkomen. Die heb ik, om de lezer niet al te veel met details lastig te vallen, er slechts bij uitzondering bij vermeld. In alle gevallen echter ondersteunen zij, waar aanwezig, de gegeven toeschrijving.

Niclaes Mollijns' initialen

De nu volgende uitgaven bevatten echter geen vignetten of andere houtsneden en hebben als ornament slechts een of meer sierletters - die dus bij de toeschrijving het afdoende bewijs moeten leveren. Zo is een nieuwsbiljet slechts als werk van de drukkerij te herkennen door de initiaal B die deel uitmaaakt van het reeds genoemde kalligrafische alfabet van Mollijns senior; een letter die we reeds tegenkwamen in *'t Boecken va(n) de drye Pausen.* Het als los blad verschenen bericht heeft als koptitel: *Warachtighe declaratie ende bescheet van die gheschiedenisse die tot Brusselen gheschiet is... 1579 den 4. Junius (BT* 4848, Kn. 450) en geeft het verhaal van de mislukte aanslag op de stad door de graaf van Egmont.

Twee andere publikaties zijn te herkennen aan hun initiaal M uit datzelfde alfabet. Een ervan heeft ook op Brussel betrekking, met als titel: *Een goede vermaninge aen de goede borghers van Bruessele (BT* 1285, Kn. 479) - waarin deze worden gewaarschuwd voor plannen die het centraal gezag zou hebben om de inquisitie weer in te voeren. Verder bestaat de inhoud uit een interpretatie van de Pacificatie van Gent die haar in overeenstemming brengt met

42 Voor de Franse uitgave zie *Bibl. Belg.* III, pp. 421-2, nr. H 229. De anonieme drukker was, zoals ik nog hoop aan te tonen, Christiaen Houweel in Antwerpen. De Nederlandse versie is, met een onzekere toeschrijving aan Lucas d'Heere, beschreven in *Bibl. Belg.* III, p. 422, nr. H 230.

de Religionsvrede. Het impressum luidt: 'Ghedruct tot Ghent, Anno 1579', maar dit is, zoals meer bij Mollijns, een fictief adres. Toch was het voor Vanderhaeghen[43] en Knuttel een reden om de druk aan Gautier Manilius toe te schrijven, op wiens naam trouwens meer anoniem werk van Mollijns terecht is gekomen.

Het andere pamflet heeft geen jaartal maar zal van ongeveer dezelfde tijd dateren. De titel luidt: *Sommiere verclaringhe van de sware perikelen ende miserien die... dese Nederlanden te verwachten souden hebben* [...] (Petit 292)[44] en vermeldt 'Eerst ghedruckt tot Leyden'. Deze mededeling is ditmaal juist: het is een nadruk van Kn. 490, dat daar in 1579 bij Willem Silvius van de pers kwam, op bevel van de Staten van Holland. Er verscheen van deze waarschuwing voor de Keulse vredesvoorstellen ook nog een Utrechtse druk en het stuk kreeg dus een ruime verspreiding.[45]

De eerder genoemde beschadigde H vinden we ook gebruikt in een bundel *Predicatien over den lofsanck des coninckx Ezechie* van Calvin *(BT* 5361), die Mollijns in 1581 drukte zonder zijn naam te vermelden - wederom voor de Protestantse uitgever Jasper Troyens die hem, zoals we reeds zagen, regelmatig orders gaf. Voor dezelfde relatie verzorgde hij tevens een herdruk van *Requeste by die welcke men die Wederdooperen ofte Mennoniten noemt, overghegeven* [...].[46] Dit betoog van doperse zijde over de voor de broederschap zo fundamentele kwestie van de weerloosheid - het dragen van wapens is strijdig met Gods Woord - werd hier opnieuw uitgegeven, maar vermeerderd met een wederlegging van dit geloofspunt door enkele calvinistische predikanten. Een eerdere uitgave met dit commentaar was in 1580 verschenen bij Richard Schilders in Middelburg, met een voorwoord waaruit blijkt dat dit het eerste boek van zijn pers was na zijn komst uit Londen. De nu gemaakte herdruk heeft geen jaartal maar moet van enkele jaren later zijn; de datum 17 October 1580 die in oud schrift op het titelblad van

43 Vanderhaeghen, vol. I (n. 35), p. 301 nr. 543.
44 Een ander exemplaar, in Utrecht UB, heeft de drukfout 'Eest' (Van Someren 77).
45 Geurts, *a.w.* (n. 20), pp. 88-9.
46 Het enige mij bekende exemplaar bevindt zich in Amsterdam UB (Menn. bibl.), sign. OK 65-314.

het (unieke?) Amsterdamse exemplaar staat, geeft daarover geen uitsluitsel omdat die is ontleend aan de ongewijzigd overgenomen opdracht van de predikanten. De toeschrijving aan Mollijns berust op de aanwezigheid van zowel zijn beschadigde kalligrafische A als van een der letters van het Bijbelse alfabet van zijn vader: de N met de figuur van Noach.

Die initiaal vinden we ook aan het begin van Kn. 481 (Mach. P 659): *Des Coninclijcke Mai{esteyt} van Spaengnien &c. alderghenadichste verclaringhe vanden goeden wille en(de) vaderlijcke gheneghentheyt tot zijne Nederlantsche vassalen* [...][47] met als kopij-impressum 'Eerst ghedruckt tot Ceulen [...] by Godefroy van Kempen, Anno 1579'. Deze verwijzing kan zowel op de Latijnse tekst slaan (Kn. 480) als op een vertaling in een sterk Duits gekleurd Nederlands,[48] die beide bij deze uitgever waren verschenen. Op het titelblad van de Keulse uitgaven vinden we een medaillonportret van Philips II. In plaats daarvan is hier de kop van een onbekende man afgebeeld, vermoedelijk een fragment van een grotere houtsnede. Het valt overigens op dat het karakter van deze publikatie slecht past bij wat verder bij Mollijns van de pers kwam - geschriften die allerminst van sympathie voor het Spaanse gezag getuigen. Gaven hier zakelijke overwegingen de doorslag?

Nog een andere initiaal brengt ons tot een toeschrijving: een ditmaal gotische A die ook voorkomt in Francks *Wereltboeck.* Deze inmiddels wel zeer gedateerde sierletter opent hier de tekst van *Een warachtige nieuwe tydinge van dat groot wonder datter is geschiet binnen onser stat van Breedae* [...] 'Eerst gedruckt binnen Breda Anno 1580'.[49] Aangezien in die stad vóór de zeventiende eeuw niet werd gedrukt, moet dit kopij-impressum fantasie zijn; voor het bericht zelf geldt misschien hetzelfde. Het handelt over drie houten beelden in het convent van de zwarte zusters in Breda, die men op een dag met bloed overdekt aantrof. De ge-

47 Geurts, *a.w.* (n. 20), p. 87: 'Van spaanse zijde verschijnt een pamflet, dat de goede wil van de koning aanprijst, een brief van Philips II over de vredesvoorstellen van de Staten Generaal op 1 Juni'.

48 *Coninglicker Maiestaet tho Hispanien, &c. Allergenaedichste Erclarumg, des goeden wills unde vaderlijcke thoeneigung tot synen Nederlandischen vasallen {...}.* - MPM R 16.27[27].

49 Dit onbeschreven drukje bevindt zich in een verzamelband in het Museum Plantin-Moretus, sign. R 1.12[15].

Een vvarachtich ende vvonderlijck teecken van tvvee kinderen/ die gheboren zijn binnen der vlecken gheheeten Lutsollof in Duytschlandt/ die welcke hiere na hyer leuen in figure gheskeit zijn seer schynchelijck/ met namen haer vader ende moeder hier vp ghevoecht. An. M. D. LXXX. den eersten dach van Zulius.

Willen wy openen ons inwendighe ooghen/ wy sonder dicmael sien die geamichap des Heeren aen zijn wonderlijcke werchen/ die hy vertoocht in verschedden Residenten/ te weten aen teckenen der Lucht/ ende andere Monsters/ die welcke men hier door ooghen siet aen dese figure/ dwelck zijn twee kinderen/ die so gheboren zijn/ seer vierslijck om te aensche uyen ta figure. Voor veel te meer dan in het leuen/ dusdanighe kinderen zijn gheboren in Duytschlandt in een stadt gheheeten Lutsollof. An. M. D. LXXX. den eersten dach Zulius van een schamel vrouwe/ die welcke meer dan veerich taren out was/ ende haeren naeme was Caterina Peeters/ ende haeren man hiet Gaitus Maler/ sy en hadde noyt gheen kinderen meer ghehadt dan dese twee dusdanich ghescheapen/ alse ghyse hier siet in figure/ dwelck een wonderlijc werch des Heeren was/ want dat eerste kinnt hadde twee hoofden aen een als ghyse hier figurelijck siet/ ende het tweede was peck swaert als eenen Moriaen/ ende heen hant was als een sweerd/ ende ander handt als een roede/ so ghy hier siet/ waer wy mee verstaen mach oft God ons strafe vertoonde als hy Dauidt dede/ doen hy ghelondicht hadde/ door den Engel die hem toonde Ostoghe/ de Pestilentie en dieren tot/ ende dat selue kinde hadde op zijn hoofe eenen Gilschoys hoet/ so dat men ende wist haer af verschiet was/ maer dat andere kinnt met twee hoofden aen een was schoon/ ende die swert kinnt met dese handen heeft gheroepen wrede/ wrede is den Ende der menschen noch niet ghedaen in alle landen/ de heere wil comen met roede en sweert/ en slaen de menschen hier op der aerden/ dat is tbedieysel van mijn handt/ ende dat kinnt Ignac noch bekeert u ouer al/ want daer is so groote sterke voor handen den haestighen doot sal u ouer vallen/ dat ghy deen dander suit vraghen waer de hy ghewerst/ dat ghy niet en zijt ghestorven/ ende het ander kinnt met twee hoofden en heeft niet geseyt/ maer theeft dry daghen gewoent en ghesschreyt/ ende maecktee groot mis oaer/ ende voort zijn sy aen den aerden dach ghestorven alle beyde te gadere/ ende hier we mochtmen wel claer merchen dat tot den Propheet Esaias ghesproken was/ bereyt u huys want ghy suit sterven/ want na dat die kinderen door waren/ so quam daer alsulcken sterfte int stadt van Lutsollof/ dat daer zijn ghestorven twee duysent menschen in vr. dagen to clein en groot/ de menschen stonden aen rasen sitten eende/ in tere hen op straten gaende vielen sy doot/ alsoot voormaels bleeck by die Romeynse dat daer in een weke stonden vs. C. duysent menschen niet alleene de menschen/ maer oock die voghelen der lucht/ ende de beesten der aerden/ daer ô als God ontoghen wilt/ hy sal de menschen doodeghe wel verbieden/ want hy salse te niere maken die hem niet en weeten oft geloouen/ voort dat sy den slach op de hals hebben. Dan roepen sy dickmael heere/ maer dan en wilse den heere dickmael niet verhoren. Ten gesien dat wy daghelijcx exempel genoech hebben aen Lucuen en meer andere steden/ so laet ons dat in tijdre ophouden van quaet te doen/ ende soecken vrede op dat sijn geamischap ons niet en treede tot den haestighen doot/ en dinchen op onser sieke salicheyt. Amen.

Afb. 5 *Een warachtich* [...] (BT 7157) [Antwerpen, Niclaes Mollijns, 1579] - MPM Antwerpen (verkleind).

schokte gelovigen meenden dat hier sprake was van een bovenaards wonder - totdat ontdekt werd dat de nonnen zelf voor dit mirakel hadden gezorgd, wat opnieuw aanleiding zou hebben gegeven tot niet geringe consternatie.

Een grote 'zwarte' V, in een dubbel kader met een vlakversiering van kronkelige lijnen[50] stelt ons in staat een andere merkwaardige uitgave aan Niclaes Mollijns toe te schrijven. Het is een los blad met als opschrift: *Een warachtich ende wonderlijck teecken van twee kinderen, die gheboren zijn binnen... Lutssollof in Duytschlandt.... An. 1579* [...] *(BT* 7157). Het verhaal gaat over een dubbele misgeboorte waarvan de ene foetus, volgens het bericht, pikzwart ter wereld kwam met een bischopshoed op en in plaats van handen een zwaard en een gard; het andere kind, verder normaal, had twee hoofden. Een grote houtsnede bovenaan geeft een afbeelding van deze wonderlijke tweeling (ill. 5). Vreemder nog is de mededeling dat het zwarte kind het woord nam om de aanwezigen tot vrede op te roepen en indien deze zou uitblijven, de komst aan te kondigen van God die met zwaard en gard de bevolking zou tuchtigen (dat was de betekenis van de misvormde handen). Volgens de beschrijving stierven in Lutssollof na de dood van de kinderen in negen dagen twee duizend inwoners, groot en klein, wat als een waarschuwing werd gezien voor nog ernstiger rampen die de mensheid in de toekomst konden treffen. De tekst is waarschijnlijk een vertaling uit het Duits; onderaan zien we de vermelding: 'Dit is eerst gedruckt gheweest binnen Straesburch'.

Overige uitgaven t/m 1586

Een andere waarschijnlijk unieke eenbladdruk, evenals de vorige bewaard in de collectie van het Museum Plantin-Moretus, is *BT* 7184 verschenen in 1580: *Een wonderlijcke nieu tydinghe van het innemen der stadt Ninhoven, ende die ghevanckenisse vanden Grave van Egmont.* Dit is opnieuw een bericht waarvan ook een uitgave het licht zag bij de reeds genoemde Gevaerts-drukkerij in Homberg

50 Deze letter komt reeds voor bij Jan Mollijns, o.a. op A2 van Hervets *Twee missiven* [1561], genoemd in n. 36.

Ordonantie eñ
rechte middelen aen al-
len Liefhebbers des Va-
derlants/ ende aen alle vrome
Soldaten die om victorie
vechten.
hemindt Oraengien,
Met ghetrouwer herten
Contra het Spec en handen
van Spaengien.
1579.
Met vrome Crijchsknechten
salmen Victorie vechten.
Per J. V. D.

Afb. 6. *Ordonantie* (Knuttel 446) [Antwerpen, Niclaes Mollijns], 1579 - Univ. Bibl. Amsterdam.

(Petit 305). We zien hier weer de al eerder vermelde grote romeinse initiaal A en, onderaan, een houtsnede waarop binnen een vierkante omlijsting twee ineengeslagen handen uit de wolken reiken en een hart vasthouden waaruit een oranjeboompje groeit. Deze symbolische voorstelling van steun voor de Oranjepartij werd vermoedelijk oorspronkelijk vervaardigd voor een andere publicatie: *Ordonantie en(de) rechte middelen aen allen liefhebbers des vaderlants ende aen alle vrome soldaten die om victorie vechten* [...] *Per J.V.D. (BT* 2264, Kn. 446), ook een uitgave van onze drukker.[51] De houtsnede staat daar op de laatste bladzijde geflankeerd door de woorden: 'Met ghetrouwer herten bemindt Oraengien - Contra het speck en hannen van Spaengien.' Een grotere uitvoering, met dezelfde opwekking ditmaal als omschrift, is op het titelblad afgedrukt (ill. 6). Een gemutileerde Q uit het Bijbelse alfabet van Jan Mollijns doet dienst als O aan het begin van de tekst.

De kleinste van deze houtsneden komt ook voor op de laatste pagina van *Een warachtighe geschiedenisse van de belegheringhe van Steenwijck* [...] ghedruckt int jaer 1581 (Mach. S 542) - waaruit volgt dat ook dit een druk van Mollijns moet zijn.[52] Voorop zien we als versiering een groep lansknechten afgebeeld, wellicht opnieuw een fragment van een grotere houtsnede. Deze voorstelling vinden we terug op het titelblad van een ander bericht over de strijd in het Noorden: *Een nieu tijdinghe van Grueninghen* - uitgegeven naar aanleiding van het verraad van Rennenberg en het beleg van de stad in 1580. Het pamflet, vermoedelijk kort daarna verschenen,[53] is geschreven in de vorm van een samenspraak op

51 Op het titelblad gedateerd 1579. Machiels N 230 beschrijft een exemplaar, van hetzelfde zetsel gedrukt maar zonder het jaartal. Het is niet bekend wie zich achter de initialen J.V.D. verbergt.

52 En dus niet van de 'weduwe Verwithagen', zoals Bibl. Belg. (III, p. 185, nr. G 190) meende. Zij werd bovendien pas weduwe in 1587. - Het is verrassend dat deze beschrijving in Antwerpen werd uitgegeven; een Noordnederlandse editie is niet bekend. Het verslag is waarschijnlijk kort na het ontzet van de stad geschreven. *Index Aureliensis* 125.441 geeft als auteursnaam 'P. Brouwer', wat niet overeenkomt met de initialen N.M. achteraan.

53 Voor dit pamflet zie P.J. Blok in de *Groningsche Volksalmanak 1903,* pp. 55-69, met een volledige herdruk van de tekst. Het enig bekende exemplaar is in Amsterdam UB, sign. 1179 F 31^2.

rijm tussen een 'maecht van Grueninghen' en een 'maecht van Leeuwaerden'. Achteraan zien we als sluitstuk een gezicht op de stad Deventer met de rivier *Die Isell,* een kopie van het origineel in Magirus' *Cronijck Almanach* voor 1580, in die stad verschenen. Het lijkt een vreemde combinatie, deze houtsnede bij deze tekst, maar misschien heeft Mollijns ooit de gerenommeerde Deventer almanak nagedrukt, of willen nadrukken, en had hij het blokje nog liggen.

Op grond van dit Noordnederlandse stadsgezicht en de vooral in die streken te verwachten belangstelling voor deze berichten is het begrijpelijk dat de historici de uitgever daar hebben gezocht: tot dusver staan ze op naam van Pieter Hendricksz van Campen, drukker te Leeuwarden voor het Hof van Friesland. Behalve dit aardrijkskundige argument was er voor de toeschrijving nog een bijzondere reden: in sommige uitgaven van deze drukker vindt men een bijna identieke houtsnede van het oranjeboompje. Hij leerde het vignet blijkbaar kennen via de nieuwstijding over Steenwijk en liet er een kopie van maken die hij daarna gebruikte voor sommige van de politieke publikaties van zijn eigen pers.[54]

Er zijn nog enkele efemere uitgaven die we aan Niclaes kunnen toeschrijven, zoals twee gedichten op de dood in 1579 van een Antwerpse burgemeester: *Elegie sur le trespas de M. Guillem de Vos (BT* 5700) en *Beclach over de doodt met grooten rouwe* [...] *(BT* 5175, Kn. 509a). Het Franse gedicht heeft achteraan het langwerpige arabeske vignet, het Nederlandse heeft alleen, op het titelblad, een 'Memento mori' voorstelling. Ik heb die houtsnede niet elders bij Mollijns aangetroffen, maar daar de lettertypen overeenkomen lijkt het aannemelijk dat hij ook hier voor de druk heeft gezorgd.

54 Deze kopie is gebruikt op het titelblad van Kn. 410, een Friese uitgave zonder jaartal van de Unie van Utrecht met de akten van toetreding tot 1 Febr. 1580. Men vindt de houtsnede ook in een, eveneens ongedateerde, herdruk van *Sommiere verclaringe* (over de Keulse vredesvoorstellen), uitgegeven 'met consent van den eersamen Raet der stadt Leeuwarden'; zie R. Visscher, *Catalogus der Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden* ('s-Gravenhage 1932), p. 156-7 nr. B 3. Van het titelblad is een (verkleinde) reproduktie te vinden in: C.P. Hoekema e.a., *Eekhoff en zijn werk; leven en werken van Hopke Eekhoff* (1809-1880), (Leeuwarden 1980), p. 177.

Dan is er een *Cort verhael van den aenslach gheschiedt in Irelandt, door sommighe wederspannighe teghen Enghelandt {...} int Jaer M.D.LXXIX* (Kn. 400, *STC* A3, 14258.3)[55], waarschijnlijk in datzelfde jaar of kort daarna verschenen. Het stukje heeft geen titelblad maar een koptitel, waaronder een balk van typografische bloemen die tot in de kleinste details identiek is met een ornament dat voorkomt op de reeds gesignaleerde *Sommiere verclaringhe* (Petit 292, vSo 77). De erin voorkomende initiaal is de E van het kalligrafische alfabet.

Geheel zonder enig versierend element verscheen nog een *Prophetie uut de Latijnsche sprake ghetranslatiert in Duydtsche, beghinnende Anno 1578 {...} ghevonden int cabinet van Maria {...} van Hongarie, ende int openbaer ghebrocht deur Johannem Goropium Becanum* (Petit 272), eveneens een bifolium met een koptitel. De lettertypen hierin zijn te algemeen om zonder meer de drukker aan te wijzen, maar zij verzetten zich niet tegen een toeschrijving aan Mollijns en het stukje past geheel in zijn fonds.

Tenslotte blijkt dat hij ook het grootste deel heeft gedrukt van Flavius Josephus' *Twintich boecken vanden ouden geschiedenissen der Joden,* Antwerpen, Jasper Troyens, 1580 *(BT* 1648). De uitgever was in het bezit gekomen van de restoplage van *Seven boecken van die Joetsche oorloghe ende destructie van Jeruzalem,* in 1564 gedrukt door Claes vanden Wouwere, en besloot deze tekst aan te vullen tot een nieuwe uitgave van het volledige werk van de auteur. Mollijns kreeg verreweg het grootste gedeelte van de voorafgaande *Twintich boecken* te drukken; alleen de katernen Ff^6-Ll^6 gingen naar zijn collega Christiaen Houweel. Het privilege voor tien jaar staat op naam van Guilliaem van Parijs.[56]

Deze, naar ik vrees voor de lezer wat vermoeiende opsomming van titels geeft een overzicht van wat we thans weten van de eerste fase van Mollijns' loopbaan. Anders dan men tot dusver dacht

55 Niet te verwisselen met Kn. 401 (= *STC* 14258) dat er veel op lijkt maar ‘Irlande’ heeft en ‘Enghel-landt’. De drukker van die uitgave moet waarschijnlijk ook in Antwerpen worden gezocht.

56 Zie mijn in n. 42 aangekondigde artikel. De uitgave is, met een reproduktie van het titelblad, als druk van Troyens vermeld in Wilco C. Poortman, *Bijbel en prent,* IIb: *Boekzaal van de werken van Flavius Josephus in de Nederlandse taal*, 's-Gravenhage 1986, pp. 209f.

blijkt hij ook in Antwerpen heel wat te hebben gedrukt. Daarvan kennen we nu althans een gedeelte: het karakter van zijn fonds, meest populaire uitgaven waaronder op losse bladen, brengt met zich mee dat waarschijnlijk vrij wat verloren is gegaan. Ook zal Mollijns meer voor anderen hebben gedrukt dan nu bekend is; we mogen aannemen dat hij, vooral in de jaren na 1580 toen de controle op de boekhandel weer werd verscherpt en zijn eigen uitgeverij vrijwel stil kwam te liggen, zijn werkterrein voornamelijk vond in opdrachten van collega's. Dat deel van zijn produktie bleef hier, op enkele gesigneerde edities na, buiten beschouwing.[57] Nader onderzoek zal nodig zijn om op dit punt het beeld van zijn Antwerpse activiteiten te completeren - maar het ligt voor de hand dat het daarvoor te raadplegen materiaal in de eerste plaats in zijn vaderland te vinden is.

Verreweg het grootste deel van zijn loopbaan ligt daarna in Riga. Uitgeweken als Protestant na de val van Antwerpen werd hij in 1588 daarheen uitgenodigd nadat hij eerst korte tijd in het bevrijde Nederland had gewoond. Hij heeft daar zelfs gedrukt: in April 1587 verscheen 'Te Dordrecht, Gheprint bij Niclaes Mollijns': *Het verschil tusschen den Mennonitischen Weder-dooperen ende den Christelijcken leeraers, aengaende der Godheyt Jesu Christi ende sijner Heyligher Mensch-werdinghe,* door Gasper H[eidanus] (van der Heyden).[58] Mollijns drukte deze korte verhandeling waarschijnlijk voor zijn eveneens uitgeweken stadgenoot Jasper Troyens, die zich te Dordrecht had gevestigd om daar zijn calvinistische boekhandel en uitgeverij voort te zetten. De opdracht-

57 De uitkomsten zijn namelijk het uitgewerkte resultaat van een veel breder onderzoek waarbij het in de eerste plaats ging om vast te stellen waar allerlei zonder impressum verschenen drukken hun oorsprong vonden: Noord- of Zuidnederland? In deze opzet vielen dus publikaties die de naam droegen van een Zuidnederlandse uitgever, in principe af - tenzij er een vermoeden kon bestaan dat het schijnadressen betrof.

58 Het enige in de literatuur vermelde exemplaar bevindt (bevond?) zich in de Preussische Staatsbibliothek (sign. Cy 30, 2005). Het is beschreven door A.A. van Schelven in zijn artikel 'Zeldzame Nederlandsche theologica van omstreeks 1585', in: *Het Boek,* 10 (1921), pp. 115-20 (pp. 119-20). Zoals het colofon mededeelt, is het boekje een herdruk van een uitgave verschenen [te Gent] bij Cornelis de Rekenare.

gever noemt zich in deze uitgave niet, wel echter in de herdruk van het boek die twee jaar later bij hem verscheen.[59]

Mollijns' vestiging in Riga bracht een grote verandering in de aard van zijn bedrijf. Waren zijn Antwerpse publicaties meest van actuele aard en voor het grotere publiek bestemd, thans werkte hij voor de wereldlijke en kerkelijke autoriteiten van zijn nieuwe vaderland en voor het meer ontwikkelde deel van de bevolking - wat hem o.a. veel opdrachten opleverde voor het drukken van graf- en huwelijksdichten. Ook gaf hij een groot en ongetwijfeld kostbaar gegraveerd gezicht op Riga uit. Gedurende zijn loopbaan was hij de enige die een officiële erkenning als boekhandelaar in die stad bezat; zijn werk voldeed blijkbaar aan de verwachtingen en bezorgde hem een beschermde positie tegenover mogelijke concurrenten. De man die destijds zo vrijmoedig en avontuurlijk als uitgever was begonnen, had zich succesvol een plaats veroverd in het culturele leven van zijn nieuwe vaderland.

Universiteits-Bibliotheek
Singel 425
NL-1012 WP Amsterdam

59 ‘Tot Dordrecht, voor Jasper Troyen, woonende in de Wyn-strate, 1589.’ De ongenoemde drukker was wederom een vroegere Antwerpse collega, ditmaal Peter Verhaghen. - Ex.: Amsterdam UB.

De Leuvense drukkersfamilie De Zangere (16de-18de eeuw)

Frans Claes s.j.

Petrus Zangrius of de Zangere is een van de bekendste 16de-eeuwse Leuvense drukkers, met een kwantitatief belangrijke produktie, vooral van religieuze werken.[1] Afstammelingen van hem bleven in Leuven tot het begin van de 19de eeuw werkzaam in het boekbedrijf.

Over hem en over zijn afstammelingen heb ik belangrijke gegevens gevonden in een 18de-eeuws handschrift uit het archief van de KU Leuven[2], waarop afdelingshoofd C. Coppens me heeft gewezen. Volgens een aantekening in dit handschrift steunt het voor de oudste gegevens op een 'stamboom opgesteld door Philippe in 1609'. Later is dit handschrift aangevuld met genealogische en biografische gegevens over leden van de familie tot het begin van de 19de eeuw. De genealogische gegevens heb ik zoveel mogelijk ook nog in de Leuvense parochieregisters gecontroleerd. Naar het handschrift verwijs ik met de afkorting HS en naar de parochieregisters met de afkorting PR.

1. Waar is Petrus I de Zangere geboren?

Anne Rouzet schrijft dat Petrus Zangrius in Leuven of Onze-Lieve-Vrouw-Tielt geboren werd. Hij was twee jaar in de leer bij zijn oom Jean Louis Tiletan in Parijs[3] en werkte daarna bij Bartholomeus de Grave in Leuven. Evenals zijn oom noemde hij zich

1 J. DAUWE, 'Het Leuvense boekbedrijf', in *Leuven, 'de beste stad van Brabant'. I. De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*, red. R. VAN UYTVEN, Leuven 1980, p. 270.

2 KU Leuven, Universiteitsarchief, Fonds Vingeroedt P. 103/101, hs. van G. Leunckens ca. 1750.

3 Drukker-uitgever 1536-1547 volgens PH. RENOUARD, *Les marques typographiques Parisiennes des XVe et XVIe siècles*, Parijs 1926, p. 218-220; cf. *Catalogus librorum, qui ex officina Ioannis Lodoici Tiletani prodierunt*, Parisiis (1 oktober 1546), 16 ff.

Tiletanus, Tieltenaar, in het eerste boek dat hij in Leuven uitgaf, in 1559.[4]

Volgens het HS was *Petrus de Zangré* (deze schrijfwijze komt in de PR echter pas sinds 1719 in de familie voor) de zoon van 'wijlen Cornelis' en werd hij geboren in Tielt. Welk Tielt was dit echter? Tielt in het Hageland (Onze-Lieve-Vrouw-Tielt) of Tielt in West-Vlaanderen?

Voor Onze-Lieve-Vrouw-Tielt als geboorteplaats van Petrus Zangrius verwijst Rouzet naar Van Even en Vincent. E. van Even noemt hem alleen maar 'Pierre de Zangere de Thielt'.[5] A. Vincent is wat uitvoeriger en spreekt over de belangrijke drukkerij van Petrus Zangrius Tiletanus, 'c'est à dire de Thielt-Notre-Dame, Brabant, canton d'Aerschot'.[6] Geen van beiden geeft echter enige verwijzing of een argument voor deze geboorteplaats.

Ik twijfel er sterk aan of Petrus de Zangere wel uit het Hagelandse Tielt kwam. Navraag ter plaatse heeft aangetoond dat de naam *De Zangere* daar en in de omgeving onbekend was. In het Westvlaamse Tielt kwam deze naam in de 16de eeuw daarentegen veel voor. In 1558 en 1572 is daar een Cornelis de Sanghere, wellicht de vader van Petrus, en in 1536 een naamgenoot Pieter, trouwens genoemd naar de patroonheilige van die plaats.[7] Misschien is het ook geen toeval dat Petrus Zangrius in 1567-68 drie werken uitgaf van *Judocus Rauesteyn Tiletanus*[8], uit het Westvlaamse Tielt. Volgens Sanderus was 'Iudocus Ravesteyn, *Tiletanus, Flander'*.[9] Een bijkomend argument kan nog zijn dat

4 A. ROUZET, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs belges des XVe et XVIe siècles*, Nieuwkoop 1975, p. 251-252; ID., Kataloog van de tentoonstelling *Zestiende-eeuwse drukkers in onze provincies*, Brussel 1975, p. 86.

5 E. VAN EVEN, 'Histoire des auteurs, des bibliophiles et des imprimeurs, etc.', in *Le Bibliophile belge*, 8, 1851, p. 399.

6 A. VINCENT, 'L'imprimerie à Louvain jusque 1800', in *Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant* (Mémorial de l'exposition d'art ancien à Bruxelles), Gembloers 1935, p. 59.

7 F. CLAES, 'Uit welk Tielt kwam de Leuvense drukker Peter de Zangere (1559-1610)?', in *De Leiegouw,* 35, 1993, 1 (maart), p. 83-85 (herziene tekst van *Oost-Brabant,* 29, 1992, 4 (december), p. 222-223).

8 *Bibliotheca Belgica*, Brussel 1979, IV, p. 856-859.

9 A. SANDERUS, *De Scriptoribus Flandriae Libri Tres*, Antwerpen 1624, p. 112.

tijdens het Ancien Régime bij de geboorteplaats van mensen uit het Hagelandse Tielt de parochie normaal werd vermeld, Onze-Lieve-Vrouw of Sint-Martens.[10]

Aangezien er bij de geboorte van Petrus de Zangere (ca. 1530 of vroeger) nog geen parochieregisters bestonden, kunnen we geen volledige zekerheid krijgen. De hierboven gegeven aanwijzingen maken het m.i. echter waarschijnlijk dat hij in het Westvlaamse Tielt geboren is.

2. Het leven van Petrus I de Zangere

Volgens Rouzet zou Petrus de Zangere of Zangrius van 1559 af uitgever en boekhandelaar, van 1571 af ook drukker geweest zijn in Leuven, en wel tot 1623. In die stad waren ook zijn zoon Philippus en een vermoedelijk nauwe verwant Joannes Baptista Zangrius als drukkers en boekhandelaars werkzaam.[11]

In het HS heb ik echter de volgende gegevens gevonden. Petrus de Zangere trouwde op 26 juli 1550 met Marie van Grave (waarschijnlijk de zuster van drukker Bartholomeus de Grave), die op 23 november 1578 overleed, en hertrouwde in 1585 met Anna de Witte, die op 21 mei 1602 overleed. Petrus zelf overleed in Leuven op 17 september 1610.

Petrus de Zangere had volgens het HS vier kinderen van zijn eerste vrouw:

- Joost, °24 mei 1551, van wie Bartholomeus de Grave peter was, in 1566 ingeschreven als student aan de Leuvense universiteit[12], werd priester, overleed in 1607;
- Anna, °4 november 1555;
- Philip, °15 februari 1558 (zie verder onder 2 A);
- Jan Baptist, °23 juni 1562 (zie verder onder 2 B).

De PR, die voor de oudste periode blijkbaar onvolledig zijn, vermelden slechts één kind van *Petrus Sangre*, nl. een dochter die niet in het HS staat, Maria, gedoopt op 10 augustus 1566.

Het HS geeft nog verdere bijzonderheden over het huis van

10 Mededeling van Marcel Peeters, vroeger afdelingshoofd van het stadsarchief in Leuven.
11 A. Rouzet, *Dictionnaire...*, p. 251-252, en Kataloog *Zestiende-eeuwse...*, p. 86-87.
12 *Matricule de l'Université de Louvain* (Publication de la Commission Royale d'Histoire 32, IV), Brussel 1961, p. 714, nr. 209: 'Jodocus Zangrius, Lovaniensis'.

Petrus: in 1551 was dit 'de Gulde Sonne', in 1555 'op de Proefstraete in den Struijs nu die Fonteijne teghen over de Pauwe', in 1558 'in die Fonteyne', in 1562 'in die Fonteyne alias de Pauwe' en in 1597 'in de Pauw in de Prooststraete'. Deze laatste straat komt, evenals de Proefstraete, overeen met een deel van de huidige Naamsestraat in het centrum van Leuven.

Volgens andere gegevens kocht drukker Peter de Zangere in 1559 het huis *de Pau*, gelegen in de Prooststraat tussen de huidige Kiekenstraat en Zeelstraat. Dit huis bezat hij nog in 1589 en in 1597. In dit laatste jaar wordt hij 'boeckvercoopere' genoemd. Toch blijkt ook dat hij in 1586 in het huis *de Herpe* woonde, twee huizen verder gelegen dan *de Pau.*[13] Het is wel mogelijk dat Petrus de Zangere in de Herpe woonde en in de Pauw zijn bedrijf had.

Het drukkersvignet van *Petrus Zangre Tiletanus*, in 1576 in de Fonteyne gevestigd, wordt als volgt beschreven: een fontein (een toespeling op zijn uithangbord), waarbij een pelikaan wordt voorgesteld als zinnebeeld van zelfopofferende liefde, omgeven door vier musicerende figuren (een toespeling op zijn naam *Zangre*, 'Chanteur').[14]

Hoewel Peter de Zangere al in 1550 getrouwd was en in 1551 eigenaar van een huis genoemd wordt, dateert het eerste door hem gedrukte boek toch pas van 1559. Zou hij tussen 1550 en 1559 nog in de leer of helper geweest zijn bij zijn oom Jehan Loys in Parijs of bij zijn zwager Bartholomeus de Grave in Leuven? Eigenaardig is ook dat in december 1550 een *Petrus de Zangher, Tiletanus*, als student aan de Leuvense universiteit werd ingeschreven.[15] Kan onze drukker na zijn huwelijk nog met uni-

13 A. MEULEMANS, 'Oude Leuvense straten en huizen. De Naamsestraat', in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven*, 13, 1973, p. 158-160.

14 A. EVERAERTS, *Les anciennes associations de Louvain* (handschrift Stadsarchief Leuven) 1880, p. 155; cf. *Bibliotheca Belgica*, IV, p. 193, en F. VANDEWEGHE; B. OP DE BEECK, *Drukkersmerken uit de 15de en de 16de eeuw binnen de grenzen van het huidige België*, Nieuwkoop 1993, p. 254.

15 *Matricule de l'Université...*, IV, p. 423, nr. 78.

versitaire studie begonnen zijn? Of is het een naam- en dorpsgenoot van hem?

Persoonsverwarring heeft in elk geval plaatsgehad wanneer bibliografen schrijven dat Peter de Zangere tot 1623 werkzaam zou zijn geweest, dat hij met Anna Wagemans getrouwd zou zijn en dat hij samengewerkt zou hebben met Henricus Hastenius[16], die pas in 1621 uit Leiden naar Leuven verhuisde.[17] Petrus I de Zangere overleed immers reeds in 1610, maar vanaf 1622 werkte zijn gelijknamige kleinzoon, Petrus II de Zangere (zie verder onder 3).

2. A. Philippus de Zangere

Philippus de Zangere, zoon van Petrus, was drukker en boekhandelaar in Leuven van 1585 tot 1610. Hij verzorgde o.a. de handelsrelaties van zijn vader met Plantijn en met diens opvolger Jan Moretus in Antwerpen, maar drukte zelf slechts weinig boeken.[18]

In het HS vinden we dat Philip geboren werd op 15 februari 1558 en overleed op 19 november 1622. Hij was getrouwd met Martine Loosen, die overleed op 22 oktober 1628. Hun oudste zoon Petrus, geboren op 14 mei 1587 (HS; gedoopt op 15 mei PR), bespreek ik beneden onder III. Het HS vermeldt slechts twee andere kinderen, maar in de PR staan er in totaal tien, die gedoopt werden in de jaren 1587-1604. Naast Petrus waren er

16 A. ROUZET, *Dictionnaire...*, p. 251-252, en Kataloog *Zestiende-eeuwse...*, p. 86.

17 Henrick van Ha(e)stens (°ca. 1566 - † ca. 1629) was 25 jaar drukker in Leiden eer hij zich in 1621 in Leuven vestigde. Hij gaf in 1622-1625 zes boeken uit in samenwerking met 'Petrus Zangrius': C. COPPENS en M. DE SCHEPPER, 'Printer to Town and University: Henrick van Hastens at Louvain', in *Across the Narrow Seas. Studies in the history and bibliography of Britain and the Low Countries Presented to Anna E.C. Simoni*, ed. by S. ROACH, London 1991, p. 107-126; A.E.C. SIMONI, 'Henrick van Haestens, from Leiden to Louvain via "Cologne"', in *Quaerendo*, 15, 1985, p. 187-194; C. COPPENS, 'Steadfast I hasten: the Louvain printer Henrick van Ha(e)stens', in *Quaerendo*, 17, 1987, p. 185-204.

18 A. ROUZET, Kataloog *Zestiende-eeuwse...*, p. 86-87; C. COPPENS, 'Het boekenbezit van de Celestijnen te Heverlee (Leuven) omstreeks 1600', in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 62, 1991, p. 99-175 (m.n. p. 103, 117-118, 123, 142).

nog drie zoons, Philippus (°1592), Joannes Baptista (°1594) en Joannes (°1595), en zes dochters.

Volgens het HS was Philip boekhandelaar en woonde hij in 1597 in *de Eenhoren* in de Prooststraete, twee huizen vóór *de Pauw*, waar zijn vader zijn bedrijf had. Uit een andere bron weten we dat een dochter van Philip, Maria (°1590), getrouwd met Jan Herthals, in 1631 eigenares werd van de boven al vermelde huizen van haar grootvader Petrus, *de Pau* en *de Herpe.*[19]

Het drukkersvignet van Philippus de Zangere stelt een eenhoorn voor, naar de naam en het uithangbord van zijn bedrijf.[20]

2. B. Joannes Baptista de Zangere

Joannes Baptista de Zangere was drukker, uitgever en boekhandelaar in Leuven van 1595 tot 1599. Hij gaf in 1595 een wiskundig werk van Christophorus Clavius uit, door Jacob Heyberghs in Leuven gedrukt, en drukte in 1598 en 1599 zelf vier andere Latijnse werken.[21]

Hierboven heb ik al gezegd dat Joannes Baptista volgens het HS een zoon was van Petrus I de Zangere. Hij werd geboren op 23 juni 1562, was drukker en boekhandelaar en overleed op 28 juli 1605. Hij trouwde op 10 januari 1595 met Margareta van Meensel, die op 21 november 1612 in Brussel overleed. Volgens de PR hadden ze vijf kinderen: Petrus Guilielmus (°1595), Margareta (°1598), Antonius (°1601), Servatius (°1603) en Cornelia (°1605).

3. Petrus II de Zangere

Petrus de Zangere, zoon van Philippus, geboren in 1587, was volgens het HS drukker van 1622 tot 1653. Hij trouwde op 30 januari 1612 met Anna Wagemans (HS), van wie hij van 1613 tot 1631 negen kinderen had, twee zoons, Petrus (°1619) en

19 A. MEULEMANS, 'Oude Leuvense straten...', p. 159-160.
20 *Bibliotheca Belgica*, IV, p. 193; F. VANDEWEGHE; B. OP DE BEECK, *Drukkersmerken...*, p. 255.
21 A. ROUZET, *Dictionnaire...*, p. 251, en Kataloog *Zestiende-eeuwse drukkers...*, p. 87-88.

Joannes (°1631), en zeven dochters (PR).[22] Het HS vermeldt slechts één kind, Petrus, van wie het verder een hele reeks afstammelingen geeft tot het begin van de 19de eeuw. Wanneer Petrus II de Zangere overleden is, heb ik niet kunnen vinden.

Deze Petrus de Zangere gaf in de jaren 1622-1625 in samenwerking met Henricus Hastenius of van Ha(e)stens zes werken uit die in bibliografieën aan zijn grootvader, Petrus I de Zangere, worden toegeschreven, o.a. de bewerking van het boek van Justus Lipsius over Scherpenheuvel door Erycius Puteanus, *Diva Virgo Aspricollis: beneficia ejus & miracula novissima* en de Franse vertaling ervan, *Miracles derniers de Nostre Dame de Montaigu*, beide in 1622.[23]

4. Petrus III de Zangere

Petrus de Zangere, zoon van Petrus II, werd gedoopt op 13 januari 1619 en trouwde op 16 februari 1642 met Maria Leenckens of Leunckens, die overleed op 22 februari 1666. Van 1643 tot 1654 hadden ze tien kinderen, o.a. Petrus (zie verder onder 5. A) en Hieronymus (zie verder onder 5. B). Petrus III de Zangere overleed op 23 januari 1696 (PR). Volgens het HS was hij in 1683 hertrouwd met Marie van der Borcht.

Een verdere aantekening in het HS zegt dat *Petrus III Sangrius* in 1631 'bedel' was, d.i. pedel, administratief ambtenaar van de universiteit. Onze Petrus III was daar in dat jaar echter nog te jong voor. Het is mogelijk dat deze bedel de hierboven (2. B) vermelde Petrus Guilielmus (°1595) was, zoon van Joannes Baptista de Zangere.

Andere aantekeningen in het HS slaan blijkbaar wel op onze Petrus III de Zangere. Hij was van 1662 tot 1681 boekhandelaar en 'bedeau de l'université', pedel. Tevens was hij drukker. In 1654 en 1662 drukte hij, met het drukkersmerk van de Eenho-

22 Onder zijn dochters waren Anna, °1616, †1680 als 'bestierster' van het begijnhof, en Joanna, °1617, †1691 in het begijnhof.

23 De door Hastenius en de Zangere samen uitgegeven boeken staan bij C. Coppens en M. de Schepper, *Printer to town...*, p. 115, nrs. 8, 9, 11, p. 117, nrs. 23, 26, en p. 121, nr. 57.

ren[24], een werk van Valerius Andreas, *Synopsis juris canonici*, en in de jaren 1670-1681 nog andere werken. In 1670-1671 bezat hij het huis *de Eenhoren* in de Naamsestraat te Leuven en in 1683 huurde hij met Maria van der Borcht, zijn echtgenote, een huis in de Wierinckstraat (HS). Blijkbaar had hij zich toen uit het boekbedrijf teruggetrokken, want later is dit nog in de Eenhoren gevestigd.

5. A. Petrus IV de Zangere

Petrus de Zangere, zoon van Petrus III, werd gedoopt op 19 november 1645 en trouwde in februari 1670 met Margareta Sigon, die overleed op 4 november 1687. Ze hadden vier kinderen, o.a. Petrus (zie verder onder 6. A) en Michael (zie verder onder 6. B). Petrus IV de Zangere overleed op 5 februari 1716 in het Burgerlijk Gasthuis van Leuven (PR).

Deze Petrus IV de Zangere is in het HS niet in de stamboom opgenomen. Bij deze stamboom wordt wel gezegd dat de vader van Michael in 1708 nog leefde. Het is niet duidelijk of het deze Petrus IV is of zijn in 1670 geboren zoon die volgens een aantekening in het HS in 1690 'bedel' en 'suppost' was en in de Eenhoren in de Proefstraat woonde.

Volgens het overlijdensregister leefde in 1716 de echtgenote van Petrus Sangers of de Zangere nog, maar haar naam wordt niet genoemd. Het is dan ook mogelijk dat hij op latere leeftijd is hertrouwd en dat hij de *Petrus Sangers* is die op 3 september 1709 trouwde met Maria Anna Sigers (PR). Dan zou hij de vader zijn van Hieronymus III de Zangere (zie beneden onder 8).

Ik heb er geen enkele aanwijzing voor kunnen vinden dat Petrus IV de Zangere in het boekbedrijf werkzaam zou zijn geweest.

24 R. VAN LAERE, 'Bij een titelvignet van drukker J.B. Smits', in *Limburg*, 69, 1990, p. 58-60, waaruit blijkt dat het drukkersmerk van Petrus Zangrius met de eenhoren nog in 1808 door J.B. Smits te Sint-Truiden werd gebruikt. Ik merk hierbij op dat dit drukkersmerk al uit de 16de eeuw dateert en door Philippus de Zangere gebruikt werd (zie boven, 2. A). De letters *PZL* betekenen dus oorspronkelijk: Philippus Zangrius Lovaniensis.

5. B. Hieronymus I de Zangere

Hieronymus de Zangere, zoon van Petrus III, werd gedoopt op 12 maart 1647 en trouwde op 7 januari 1673 met Magdalena Caels, van wie hij vier kinderen had, o.a. Hieronymus (zie beneden onder 7) (PR). Ook voor Hieronymus I de Zangere heb ik geen vermelding gevonden dat hij in het boekbedrijf werkzaam is geweest.

6. A. Petrus V de Zangere

Petrus de Zangere, zoon van Petrus IV, werd gedoopt op 17 december 1670 (PR) en als student aan de Leuvense universiteit ingeschreven in 1688.[25] Volgens het HS was hij drukker 'in den Eenhoorn', had hij geen kinderen en maakte hij zijn testament op 20 februari 1708. Hij overleed op 24 maart 1708 (PR).

Waarschijnlijk is deze Petrus V de *Petrus Zangrius* die in 1708 de *Gregorii IX Decretalium libri*, bezorgd door Jean-François Herthals, uitgegeven heeft.[26] Het zou echter ook kunnen dat dit het werk was van zijn vader, Petrus IV, indien deze ook drukker of uitgever is geweest.

6. B. Michael de Zangere

Michael de Zangere, zoon van Petrus IV, werd gedoopt op 26 augustus 1677 en trouwde op 2 april 1707 met Agnes Duchenne, van wie hij twee kinderen had (PR). Volgens het HS was ook hij drukker 'in den Eenhoorn', blijkbaar in samenwerking met zijn broer Petrus. Meer is over zijn activiteit niet bekend. Hij overleed op 4 september 1715 (PR).

25 *Matricule de l'Université...*, VII, p. 57, nr. 258.

26 J.N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, VII, Leuven 1766, p. 308 (= ID., reprint, II, 1970, p. 77).

7. Hieronymus II de Zangere

Hieronymus de Zangere, zoon van Hieronymus I, werd gedoopt op 21 maart 1678 en trouwde op 15 mei 1704 met Anna Tielemans († 7 februari 1715), van wie hij twee kinderen had. Hij hertrouwde op 30 december 1722 met Joanna Martina Striethagen, van wie hij een zoon had: Theodorus Constantinus Josephus (zie beneden onder 9). Hieronymus II de Zangere overleed op 25 oktober 1736 (PR).

Het HS vermeldt over hem alleen dat 'Jerome de Zangere' in 1718 drukker was.

8. Hieronymus III de Zangere

Hieronymus de Zangere, zoon van Petrus (misschien Petrus IV, zie boven onder 5. A) en Maria Segers, werd gedoopt op 7 juni 1710, trouwde op 17 september 1734 met Elisabeth Vangindertael en hertrouwde op 1 januari 1737 met Maria Daven, van wie hij een zoon Carolus Thomas had (zie beneden onder 10) (PR). Volgens het HS was Hieronymus van 1747 tot 1754 boekbinder en boekverkoper in de Muntstraat in Leuven en tevens suppoost van de universiteit. Hij overleed op 23 januari 1776 (PR).

9. Theodorus de Zangere

Theodorus Constantinus Josephus de Zangere, zoon van Hieronymus II, werd op 15 oktober 1723 gedoopt (PR). In 1742 werd hij als student aan de Leuvense universiteit ingeschreven en in 1756 legde hij de eed als drukker af aan dezelfde universiteit.[27] Volgens het HS was hij drukker in de jaren 1757-1758 en kocht hij in 1776 met zijn vrouw Anna Maria Poelsma het huis *den houten Pot* bij de Wolfspoort (in de Schapenstraat). Theodorus overleed op 19 november 1780 (PR).

27 *Matricule de l'Université...*, VIII, p. 99, nr. 78; p. 244, nr. 28: 'Theodorus de Zangre praestitit juramentum impressoris'.

10. Carolus Thomas de Zangere

Carolus Thomas de Zangere, zoon van Hieronymus III, werd op 18 september 1753 gedoopt (PR). Volgens het HS was hij boekbinder van 1797 tot 1809.

Zo zijn leden van het geslacht de Zangere van 1559 (Petrus I) tot 1809 (Carolus Thomas) 250 jaar lang in Leuven in het boekbedrijf werkzaam geweest. Ze waren drukker, uitgever, boekhandelaar of boekbinder. Enige moeilijkheden bij de identificatie van personen uit dit geslacht met dezelfde voornaam Petrus meen ik te hebben opgelost.

We komen tot het volgende overzicht van de Leuvense familie de Zangere:

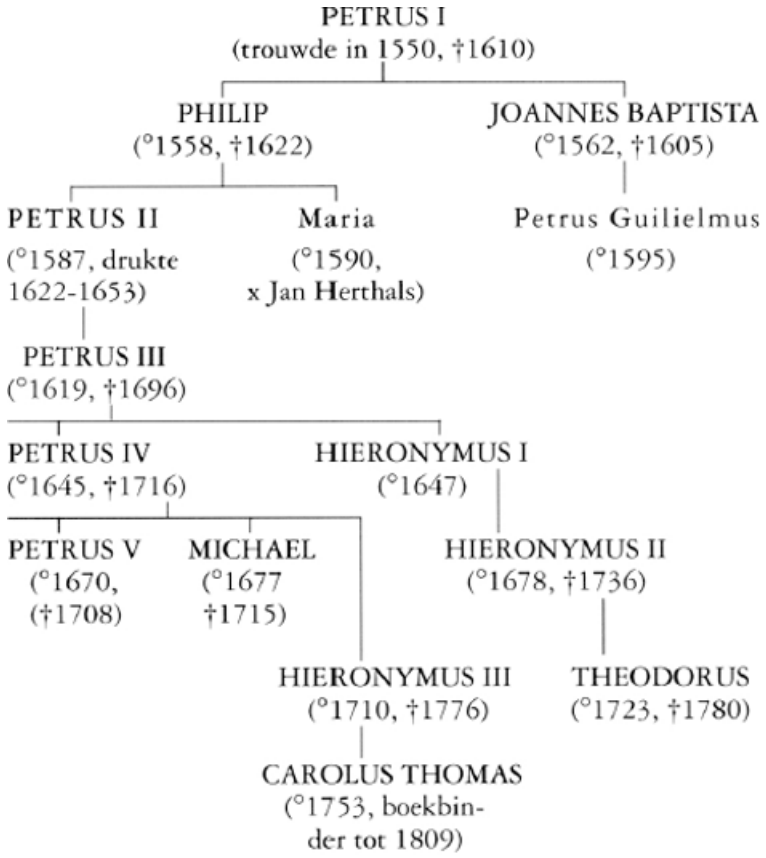

Waversebaan 220
B-3001 Leuven

Gesigneerde ornamenten en aanverwante houtsneden in Luikse drukken uit de 17de en 18de eeuw

R. van Laere

De laatste jaren groeit het besef dat brede lagen van de bevolking reeds zeer vroeg sterk beïnvloed werden door de boekdrukkunst. De hoge prijzen van de boeken noch de ongeletterdheid van de massa konden beletten dat zowel het gedrukte woord als beeld een grote verspreiding kenden onder meer via het kanaal van predikers en professionele vertellers. De rol, die religieuze brochures, vlugschriften, almanakken en ander populair of sterk aan de actualiteit gebonden drukwerk sinds het einde van de 15de eeuw speelden, mag dus geenszins onderschat worden[1].

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het wetenschappelijk onderzoek tijdens de laatste jaren een stijgende belangstelling toont voor de relaties tussen de verschillende officinae. Daar waar voor de 15de en begin 16de eeuw het onderzoek kan steunen op een min of meer overschouwbare hoeveelheid documenten is dit ten laatste vanaf de tweede helft van de 16de eeuw niet meer het geval. Zelfs als men zich beperkt tot de produktie van de Zuidelijke Nederlanden dan nog zijn de voorhanden drukwerken dermate talrijk, dat men voor een studie meestal reeds van bij de aanvang methodologische keuzes dient te maken. Daarenboven moet de vraag gesteld worden in hoeverre de bewaarde drukken een representatief beeld ophangen van de oorspronkelijke produktie. Hierbij komt nog dat gestructureerde drukkersarchieven relatief zeldzaam zijn. Voor onze streken illustreert Antwerpen en meer bepaald het atelier van Plantijn de moeilijkheden van

1 De rol, die dergelijk drukwerk in Italië speelde tijdens het laatste kwart van de 15de en het eerste kwart van de 16de eeuw, werd voortreffelijk belicht door OTTAVIA NICCOLI, *Prophecy and people in Renaissance Italy,* Princeton 1990.

het onderzoek op een treffende wijze. Hoewel het archief met betrekking tot dit drukkershuis van een verrassende rijkdom getuigt en de produktie van de Plantijnse drukkerij behoorlijk gekend en bestudeerd is, kunnen de onderzoeksresultaten nauwelijks geëxtrapoleerd worden naar andere drukkers. Dit is voor een goed deel te wijten aan het uitzonderlijke karakter van deze drukkerij en aan de relatieve rijkdom van het archief, dat in onze streken nauwelijks een parallel kent.

Indien men een meer representatief onderzoek naar de globale boek- en drukwerkproduktie wil aanvatten dan biedt op dit ogenblik een vergelijkend onderzoek van de concrete drukken uit verschillende ateliers het meeste houvast. Bij het zoeken naar een geschikt vertrekpunt voor een dergelijk vergelijkend onderzoek schenkt men de laatste jaren in toenemende mate aandacht aan een reeks materiële aspecten van het boek. De verschillende elementen van *le livre objet* worden onderzocht[2].

Er stelt zich nochtans een reeks problemen. Het oude boek kwam immers op een minder geïntegreerde manier tot stand dan het moderne boek. Zo kan de - wat men zou kunnen noemen - verpakking, met andere woorden: de band, de schutbladen,... niet bij het onderzoek betrokken worden omdat drukkers tot in de 19de eeuw in principe slechts katernen leverden, die op initiatief van de uitgever of de boekhandelaar en vaak zelfs van de koper ingebonden werden. Ook platen werden in een aantal gevallen door de uitgever toegevoegd of bij een collega-drukker afgewerkt aangekocht en in een eigen druk ingeschoven zodat zij evenmin een betrouwbaar element in het onderzoek naar structurele banden tussen drukkers vormen. Illustraties hebben immers steeds de neiging gehad om een eigen leven te leiden en binnen de drukkerswereld op een manier te evolueren die niet noodzakelijk getrouw de onderlinge relaties tussen de verschillende ateliers weerspiegelt.

In 1988 stelde Stephen Rawles uit Glasgow voor om een globaal bestand op te zetten van alle versierde initialen gebruikt door grote, nader af te bakenen, groepen drukkers. Eén van de

2 R. CRAHAY & M.TH. ISAAC, *Pour une histoire du livre-objet,* Liège [1982] (L'histoire aujourd'hui; nouveaux objets, nouvelles méthodes).

bedoelingen van een dergelijk bestand is een beter inzicht verschaffen in de oorsprongsplaats en -periode van reeksen initialen en hun weg doorheen de verschillende officinae te volgen. Op die wijze wil men nauwkeuriger ideeën krijgen over de banden tussen de verschillende ateliers. Ongetwijfeld zal dit onderzoek op termijn boeiende resultaten kunnen opleveren; maar de overweldigende massa materiaal, die aan een zeer minutieus onderzoek moet onderworpen worden, vormt vooralsnog een ernstige handicap. Indien men op termijn inderdaad een internationale databank wenst te creëren dan dient men zich van bij de aanvang bewust te zijn dat alle medewerkers moeten beschikken over een behoorlijke technische kennis en een zeer grote acribie. Vandaar dat niet alleen de vraag gesteld moet worden naar de haalbaarheid van het project maar ook naar de bruikbaarheid ervan voor niet-specialisten.

In dit stadium van onderzoek lijkt het daarom wenselijk naar elementen te zoeken, die het mogelijk maken het voorhanden materiaal snel en doeltreffend te ordenen zodat de inbreng van niet-specialisten zonder noemenswaardig kwaliteitsverlies gevaloriseerd kan worden.

1. Decoratieve houtsneden

Van bij de aanvang van de boekdrukkunst werden de meeste drukken versierd met allerlei ornamenten. Het gebruik ervan bleef niet beperkt tot boeken. Gelijkaardige sierelementen komen eveneens veelvuldig voor in meer bescheiden brochures en éénbladdrukken. Hoewel hun iconografische studie ongetwijfeld een interessant licht kan werpen op de veranderingen in de mode en de smaak van het lezerspubliek, vormen zij ook op andere vlakken een boeiende bron van informatie.

Na de aanvankelijk populariteit van de houtsnede werd deze in de Zuidelijke Nederlanden tegen het einde van de 16de eeuw bijna volledig verdrongen door de kopergravure. Deze omschakeling, die hoofdzakelijk door technische redenen veroorzaakt werd en die niet overal op hetzelfde ogenblik plaatsvond, had op artistiek vlak belangrijke gevolgen. De houtsneden werden voortaan nog nauwe-

lijks door eersterangs kunstenaars gesneden en verdwenen als boekillustratie bijna volledig uit kwaliteitsdrukken tot aan de herbloei tijdens de 19de eeuw. Deze was trouwens voor een goed deel eveneens het gevolg van een technische ontwikkeling[3].

Bij de drukkers bleef nochtans een behoefte aan houtsneden bestaan. Deze waren slechts in beperkte mate bestemd als illustratiemateriaal voor populaire en goedkope drukken. Zij werden voornamelijk gebruikt als ornament of vignet. De produktie ervan geraakte bijna volledig in handen van ambachtslui, die slechts in uitzonderlijke gevallen samenwerkten met bekende kunstenaars.

De studie van deze vignetten opent nieuwe perspectieven en inzichten in de geschiedenis van de boekdrukkunst en belicht tegelijk een aspect van de grafische kunsten dat tot nog toe onvoldoende aandacht trok van de kunsthistorici.

Voor een eerste verkennend onderzoek werden een duizendtal, hoofdzakelijk Luikse, drukken uit de 17de en 18de eeuw systematisch onderzocht naar houtsneden in de vorm van ornamenten en vignetten. Om een idee te krijgen over de representativiteit van het geselecteerde monster werden eveneens enkele honderden drukken uit de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, Duitsland en Frankrijk bestudeerd.

In de loop van het onderzoek bleek al snel dat hier een onvermoed aantal gegevens ter beschikking staat van de vorser. Alle resultaten kunnen op dit ogenblik dus slechts een voorlopig karakter hebben[4].

3 Deze korte paragraaf werd sterk geïnspireerd door ELISABETH GECK, *Grundzüge der Geschichte der Buchillustration,* Darmstadt 1982 (Grundzüge 46).

4 WILLIAM A.B. ADDISON jr., *Books and printers in eighteenth century Liège: the secularization of a culture,* Columbia 1986 (Ph. D.) schenkt slechts in beperkte mate aandacht aan de ornamenten en vignetten. De auteur spreekt zichzelf daarenboven in een aantal gevallen tegen maar pleit wel voor een grondiger onderzoek van het gegeven (blz. 91). Hij meent tevens een aantal typische Luikse vignetten te kunnen herkennen (blz. 199).
CLAUDE TRIAILLE-CLOSSET, 'Liège ses premiers imprimeurs', in: *Liège: ses bons métiers, ses premiers imprimeurs,* Luik 1980 schenkt geen aandacht aan gesigneerde vignetten.
DANIEL DROIXHE, 'Systèmes ornementaux: le cas liégeois', in: *Le livre à Liège et à Bruxelles au XVIIIe siècle,* Bruxelles 1987 (Etudes sur le XVIIIe siècle 14), blz. 39-74 bestudeert de vignetten van een 60-tal Luikse drukken en schenkt daarbij vooral aandacht aan de drukkers en slechts in mindere mate aan de graveurs. Ik ben de heer Droixhe ten zeerste dankbaar dat hij mijn aandacht trok op zijn interessante studie.

Ogenschijnlijk ontwikkelden verschillende centra ten laatste in de loop van de 17de eeuw eigen tradities. Zo verwerkten Leuvense houtsnijders klaarblijkelijk vaker dan graveurs uit andere centra het stedelijk wapen in hun composities en waren Luikse houtsnijders meer dan hun collega's geneigd hun werk te signeren. Het is juist dit laatste element - een signatuur, meestal in de vorm van een monogram of een initiaal - dat op termijn de mogelijkheid biedt om tot grondiger inzichten te komen in de produktie van een groep ambachtslui, die in andere omstandigheden de anonimiteit niet overstijgt, en die toelaat vrij gemakkelijk de levensloop van concrete vignetten te volgen.

Vergelijkend onderzoek tussen gesigneerde ornamenten, zelfs als deze onderling sterk gelijken en van elkaar gekopieerd zijn, is immers minder vatbaar voor vergissingen dan het onderzoek van materiaal, dat slechts bij hoge uitzondering gesigneerd is, zoals versierde initialen. Zo kunnen ook niet-specialisten makkelijker een relevante inbreng hebben. Uit kunsthistorisch oogpunt openen zich eveneens nieuwe perspectieven. Gesigneerde ornamenten vormen in sommige gevallen een belangrijke aanvulling bij de studie van het oeuvre van graveurs, van wie voornamelijk slechts de meer ‘prestigieuze’ werken onderzocht werden. Een grotere aandacht voor de decoratieve grafiek kan op die manier een licht werpen op aspecten van de grafische produktie, die nog al te vaak verwaarloosd worden.

2. Signaturen

Het is niet steeds even duidelijk of men te maken heeft met een gesigneerd ornament. Deze vaststelling kan op het eerste gezicht verwondering wekken maar strookt niettemin met de werkelijkheid. Er kunnen zich verschillende problemen voordoen.

Bij een aantal vignetten komt een element voor dat zowel kan geïnterpreteerd worden als een monogram of als een stilistisch motief, dat al of niet kan gelden als een ‘onbewuste’ signatuur, die voor de moderne onderzoeker een aanwijzing tot identificatie kan vormen. Dit probleem wordt treffend geïllustreerd door een

vignet (25 × 35)[5] gebruikt door Bassompierre[6]. Het toont een gesloten kruik waarrond een slang kronkelt. De kruik staat op de grond tussen twee struiken (fig. 1). Onderaan staan enkele elementen, die met enige fantasie als d [x] f of h kunnen gelezen worden maar die evengoed deel kunnen uitmaken van de vegetatie. Een gelijkaardig element vindt men onderaan rechts in een vignet (30 × 46), gebruikt door Plomteux[7]. Het toont een kruik, op de grond geplaatst en tegen een achtergrond van struiken. De kruik wordt vastgehouden door een putto (fig. 2). Een ander vignet (31 × 67) in dezelfde druk[8] toont een landschap met op de voorgrond een beer, die een bijenkorf leeg rooft (fig. 3). Onderaan rechts herkent men eveneens het hoger beschreven element maar rechts erboven is ditmaal een spiegelmonogram FF zichtbaar[9]. Vermits deze drie houtsneden stilistisch nauw aan elkaar verwant zijn, mag men aannemen dat zij van dezelfde hand stammen[10]. Het blijft echter onduidelijk of de kunstenaar beide eerst beschreven vignetten wellicht onbewust signeerde. Druk-

5 De afmetingen van elk vignet worden in mm vermeld. Deze hebben slechts een relatieve waarde. In praktijk werden nogal wat afwijkingen vastgesteld. De krimp van het papier speelde in sommige gevallen een belangrijker rol dan doorgaans vermoed wordt.
De geciteerde werken worden ofwel in het Provinciaal Archief- en Documentatiecentrum te Hasselt ofwel in de bibliotheek van het voormalig Klein Seminarie te Sint-Truiden bewaard.

6 Sermons / de M. Massillon... Carême. Tome quatrième. - A Paris, & se vend à Liège: chez J.F. Bassompierre, fils, imprimeur & libraire, au Moriane, vis-à-vis Ste. Catherine, 1776; titel.
DROIXHE, *op. cit.,* nr B10, geciteerd voor drukken van Bassompierre uit 1772, 1774 en 1779.

7 Synonymes françois, leurs différentes significations, et le choix qu'il en faut faire pour parler avec justesse / par M. l'abbé Girard... Nouvelle édition, considérablement augmentée... par M. Beauzée... suivie de la Prosodie françoise, edition de 1767, & des Essais de grammaire par M. l'abbé d'Olivet. Tome second - A Liege: chez C. Plomteux, imprimeur des Etats, 1775; blz. xviii.
DROIXHE, *op. cit.,* nr D5, geciteerd voor drukken van Plomteux uit 1776, 1784 en 1788.

8 Bovenaan blz. [365] = de eerste bladzijde van de *Prosodie.*

9 Zie verder paragraaf BD voor andere vignetten met dit monogram, uit de eerste helft van de 18de eeuw.

10 Verder zal blijken dat het stilistisch criterium bij de studie van ornamenten hoogst onbetrouwbaar is. DROIXHE, *op. cit.,* nrs H1 / H2 en H3 / H4 e.a. levert frappante voorbeelden van kopies in een stijl, die zeer nauw aansluit bij de vignetten, die hier onderzocht werden.

kers Bassompierre en Plomteux beschikten in elk geval over vignetten van dezelfde kunstenaar.

Men mag echter stellen, dat zelfs als een gelijkaardig element in meerdere houtsneden opduikt, het niet steeds mogelijk is uitsluitsel te geven of het al of niet gaat om een 'onbewuste' signatuur. Het kan immers zowel handelen om een stilistisch element eigen aan een individueel kunstenaar als om een herkenningselement van een groep ambachtslui en zelfs om een decoratief element dat mechanisch gekopieerd werd.

In sommige gevallen is er geen voldoende duidelijke afdruk van het vignet bewaard zodat het bijna onmogelijk is de signatuur als dusdanig te herkennen laat staan te identificeren. Dit is onder meer het geval bij enkele vignetten in een traktaat van Pieter Dens uitgegeven te Luik en te Antwerpen[11]. Het gaat voornamelijk om de vrijstaande vignetten op bladzijden 10 (39 × 46): op een wolk zit de geblinddoekte verpersoonlijking van de kerk met haar rechterhand op een anker en over haar linkerschouder een kruis, op de achtergrond een stralende zon en de symbolen van het nieuwe en het oude testament (fig. 4)[12], 159 (26 × 36): twee spelende putti, waarvan één een lans vasthoudt (fig. 5)[13], 286 (28 × 28): een zittende putto, die een pluim in de

11 Tractatus de Deo trino et uno, de angelis, creatione mundi, actibus humanis, vitiis, peccatis, et conscientia / per R.A.D. Petrum Dens... Editio auctior et correctior. - Leodii, ac prostant Antverpiae: apud C.M. Spanoghe, typographum & bibliopolam, 1786.
Eén van de vignetten - brandend wierookvat en een kroon (fig. 7) - komt tevens voor op de titelbladzijde van: Oraison funebre de Monseigneur Christophe de Beaumont, archevêque de Paris... / par M. l'Abbé Ferlet... - Paris: chez Moutard... et à Bruxelles: chez B. Le Frans, imp. libraire, 1784

12 ADDISON, *op. cit.,* blz. 199 beweert dat dit *emblem (is) attributed to the Jansenists* en verwijst daarbij naar een *Recueil concerning Labre* in 1784 uitgegeven door Labre. Maar hij merkte klaarblijkelijk de signatuur niet op.

13 ADDISON, *loc. cit.* spreekt ten onrechte over *babe and angel* als hij dit vignet beschrijft in een druk van Boubers, een uit Frankrijk ingeweken drukker. Hij vermeldt geen signatuur, maar gezien het gebrek aan nauwkeurigheid dat ook bij andere beschrijvingen vastgesteld werd, hoeft dit niet ter verwonderen.
DROIXHE, *op. cit.* nrs H13 (Boubers, 1783), H14 (Plomteux, 1784) en H15 (onbekende drukker, 1787), alle onderling sterk verwant en gekopieerd. DROIXHE, blz. 44 aarzelt om het origineel aan te wijzen. Bij nader toezien lijkt slechts één vignet gesigneerd: H14. Indien dit zo is en indien de signatuur inderdaad identiek is met deze op het exemplaar, dat hoger in noot (11) aangehaald werd, dan mag de drukker van het werk van Dens met hoge graad van zekerheid met Plomteux geïdentificeerd worden.

rechterhand houdt, met op de achtergrond een boompje (fig. 6)[14] en 311 (36 × 42): op een voetstuk en tussen twee takken een brandend wierookvat met links ervan een kroon (fig. 7). Alle stammen van dezelfde hand en dragen onderaan een uiterst vage en meestal moeilijk herkenbare signatuur: Gril/tner of Critaer.

Twee andere Luikse drukken[15] bevatten een vignet (32 × 78)

14 Dit vignet werd tevens gebruikt op blz. [8] van Maegdelijke zegenprael en lauwer-krans behaelt door de godzoekende ende deugdminnende joufvrouw Mejoufvrouw Joan. Cat. Van Dorne gebortig der stad Loven, haer verbindende aen God doór beloften in het groot en wytvermaert Beggas-Hof binnen de selve stad, den VIII. van April MDCCLXXXVIII. - Tot Loven: by J.P.G. Michel, regt over 't Wit-Heere Collegie, [1788].
Enkele maanden later gebruikt zijn Sint-Truidense collega en oud-medewerker Smits hetzelfde vignet op blz. [8] van Vers a la très-noble et vénérable dame Madame Bernard d'Everlange de Lignier XXXIII abbesse du Val des Vierges lez Lintre au jour de son installation le 17 Août 1788. - A St. Trond: chez J.B. Smits, imprimeur-libraire, [1788].
Vergelijk ook met DROIXHE, *op. cit.,* nr E9 in de groep 'style Desoer' en gebruikt in drukken uit 1787 en 1788. Het gaat in deze gevallen waarschijnlijk om een niet gesigneerde kopie van het hier aangehaalde exemplaar.

15 De signatuur is relatief goed zichtbaar in het vignet op de eerste bladzijde van De l'autorité des deux puissances. Tome troisième. - A Strasbourg; et se vend à Liège: chez Lemarié, libraire de son altesse & imprimeur, dessous la Tour, 1788.
Hetzelfde vignet, maar dan zonder herkenbaar spoor van signatuur, bevindt zich tevens op de eerste bladzijde van L'art d'améliorer la culture de la pomme de terre par le sémis... suivi de la manière de semer & cultiver le fraisier... / par Mr. G.T. Desaga, bourgmestre du ban d'Olne. - A Liège: chez F.J. Desoer, imprimeur-libraire, à la Croix d'or, sur le Pont-d'Isle, 1785. De uiterst vage sporen van een uitgewiste (?) signatuur onderaan links schijnen er op te wijzen dat het hier waarschijnlijk niet om een kopie gaat.
Een relatief goed leesbare signatuur komt tevens voor op een ander vignet (45 × 113). Dit toont een hekken van vlechtwerk tussen twee sokkels, elk getopt door een urne met deksel. Boven het hekken bevinden zich de symbolen van vrije kunsten (wereldbol, schilderspalet, boeken, mercuriusstaf, winkelhaak en andere meetkundige instrumenten...). Het geheel is getopt door een zwevende putto die een bloemenslinger vast houdt. Het vignet is onderaan rechts gesigneerd. Men vindt het op de eerste bladzijde van Sermoon op de Hemelvaert van de H. Maegd Maria, gemaekt in 't Fransch door syne eminentie den Cardinael-Aertsbisschop van Mechelen, en door hem gepredikt in 't jaer 1786 tot Mechelen, Brussel en Loven. - [Tot Mechelen: gedrukt by P.J. Hanicq, boekverkooper, 1786].
Hetzelfde vignet werd gebruikt op blz. [8] van Het meesterstuk der goddelyke liefde in het altaargeheim, bewyzende de macht, luister ende plicht des priesterdoms, gezongen op het heerlyk feest der eerste onbloedige offerande. Voltrokken door den eerwaarden pater Frater Franc. De Meester in de kerk der eerw. pp. minderbroeders recollecten, binnen St. Truyden, op den 29 Mey 1788. - Tot St. Truyden: by J.B. Smits, stads-drukker, [1788].

dat hoogst waarschijnlijk door dezelfde kunstenaar gegraveerd werd. Op één ervan onderscheidt men links onderaan de signatuur CRITAER. In tegenstelling tot de vignetten in het werk van Dens werd hier geen religieus onderwerp afgebeeld. Het vignet toont binnen een dubbele kader een landschap met links een antieke tempel en rechts een aquaduct over een rivier; op de voorgrond enkele kleine figuren (fig. 8).

Niet elke letter, die in een vignet voorkomt, vervult de rol van signatuur. Er bestaat weinig kans op verwarring bij de 17de- en 18de-eeuwse spiegelmonogrammen waarin de initialen van de drukker verwerkt zijn. Zelfs als zij niet op de titelbladzijde staan dan zijn zij meestal toch nog voldoende herkenbaar om vergissingen te vermijden. In enkele, eerder uitzonderlijke gevallen, is een dergelijk spiegelmonogram trouwens zelf gesigneerd[16]. Zelfs indien een drukker een drukkersvignet met monogram of huismerk overneemt van een collega, zoals de Hasseltse drukker Ernest Stravius, die het drukkersvignet van zijn voorganger Gillis Monsieur na diens overlijden overnam, dan nog is de kans op verwarring gering[17]. Als het om religieuze monogrammen van het IHS-type of andere handelt lijkt verkeerde interpretatie uitgesloten. Nochtans kunnen eerder ongewone combinaties voorkomen. Op bladzijden [ii] en 1 van het eerste deel van het werk van Fisen[18] prijkt een fraai rechthoekig vignet (34 × 122)

16 In de onderzochte Luikse drukken werd hiervan geen voorbeeld gevonden, echter wel op de titelbladzijde van Le devoir des pasteurs, en ce qui regarde l'instruction de leur peuple. - A Chaalons, & se vend a Reims: chez François Godard, libraire rue des Tapissiers... 1699. Het kwaliteitsvolle 'vegetale' spiegelmonogram (27 × 42) van François Godard is onderaan in het midden ogenschijnlijk gesigneerd met de letters V (omgekeerde) T S. Een vergelijking met twee andere gesigneerde vignetten in hetzelfde werk op blz. [ii] (47 × 77; binnen een dubbele kader het versierde wapenschild van Charles Maurice Letellier, aartsbisschop en hertog van Reims) en op blz. 1 (18 × 56; een symmetrisch, spiraalvormig floraal ornament binnen een dubbele kader), maakt de lezing VLS echter waarschijnlijker. VLS staat hier waarschijnlijk voor Vincent Le Sueur (Rouen 1668-1743).

17 R. VAN LAERE, *Hasselt in boek en druk,* tentoonstellingscatalogus, Hasselt 1982, blz. 37-38. Het merk werd oorspronkelijk voor de Antwerpse drukker Marie, weduwe van Jacob van Liesvelt gesneden.

18 Bartholomaei Fisen leodiensis e Societate Jesu Sancta Legia romanae ecclesiae filia, sive historiarum ecclesiae leodiensis... - Leodii: apud Guilielmum Henricum Streel... 1696.

waarin twee fabelwezens een centrale ovalen lauwerkrans houden met in het midden het Luikse perron, geflankeerd door de letters L / G (fig. 9). Indien men de verschillende afdrukken van deze houtsnede nauwkeurig vergelijkt dan ontsnapt men niet aan de indruk dat het centrale element - perron en letters - een later toevoegsel zijn, mogelijk samengesteld uit een kleine houtsnede - het perron - en twee typografische letters. Deze spelen hier natuurlijk niet de rol van signatuur maar vormen samen met het perron, het Luikse wapen zoals onder meer ook blijkt uit het fraaie, spijtig genoeg niet gesigneerde rococo-vignet (69 × 46) tegenover de titel van de *Musae leodienses*[19] (fig. 10). Een vignet (19 × 62) in een Vergiliusuitgave door Barnabé[20] stelt een gelijkaardig probleem. Het toont binnen een rechthoekige sierkader een centrale lauwerkrans geflankeerd door twee guirlandes met strikken. In het midden van de lauwerkrans prijken de typografische(?) letters G.B. (fig. 11). Vermits het werk door Barnabé gedrukt werd, mag men aannemen dat het hier om de initialen van de drukker gaat. Het is immers onwaarschijnlijk dat een graveur zijn werk op een dergelijke opvallende manier zou gesigneerd hebben.

Men mag evenmin uitsluiten dat in een aantal gevallen een letter in een vignet een andere betekenis had dan een signatuur, b.v. de identificatie van een bepaalde reeks vignetten.

3. Vignetten in Luikse drukken

Bij het onderzoek van de Luikse drukken werd gepoogd a priori's met betrekking tot plaats en tijd van de oorsprong van de ornamenten te vermijden.

Vermits slechts een fractie van het gekende materiaal onderzocht werd en evenmin geprobeerd werd systematisch de verschillende edities van hetzelfde werk met elkaar te vergelijken,

19 Musae leodienses, seu carmina a selectis rhetorices & poëseos alumnis proprio marte composita, & palàm recitata in collegio Societatis Jesu, in Insulâ. - Leodii: typis S. Bourguignon, bibliopolae... 1760.

20 P. Virgilii Maronis Opera omnia quibusdam accuratissimis & selectissimis variorum notis illustrata. Editio nova. - Leodii: apud Guilielmum Barnabé... 1724; blz. 1.

kan van de meeste bestudeerde ornamenten slechts een voorlopige datum ante quem gegeven worden. Voor wat de geografische oorsprong van de houtsneden betreft blijven op dit ogenblik eveneens de meeste vragen onbeantwoord. Slechts in een beperkt aantal gevallen kan een toewijzing aan het Luikerland en meestal dus waarschijnlijk de stad Luik, naar voor geschoven worden. Dit lijkt alleen verantwoord als meerdere elementen in deze richting wijzen.

A. De 17de eeuw

Het gebruik van houtsneden als vignetten, won in de Luikse drukkersateliers vanaf het midden van de 17de eeuw aan belang. Het onderzoek leerde daarenboven dat ook voor de illustraties in meer luxueuze uitgaven de houtsneden minder snel vervangen werden door kopergravures dan b.v. te Antwerpen. Houtsneden bleven te Luik langer in gebruik mede omdat de oplagen er klaarblijkelijk vaak lager waren dan in de grote centra zodat de kosten voor het vervaardigen van kopergravures te hoog uitvielen. Dit had tevens tot gevolg dat in deze periode slechts relatief weinig Luikse kunstenaars zich toelegden op het maken van kopergravures.

Toen Arnold de Corswarem in 1622 een nieuwe editie van het Luikse brevier uitgaf, werd het werk weliswaar in twee kleuren gedrukt maar waren de illustraties nog uitsluitend houtsneden[21].

a. Monogrammist E(A)F

Het oeuvre van monogrammist E(A)F neemt om verschillende redenen een bijzondere plaats in. De juiste lezing van het mono-

21 Breviarii eccl. leodien. reuerendiss. & sereniss. Ernesti, ac Ferdinandi, episcoporum principum auctoritate,... [Hyemalis pars.] - Leodii: apud Arnoldum de Corsvvaremia typ. jurat. sub signo Sampsonis, anno 1622; heeft onder meer een prestigieus gegraveerd titelblad (fig. 12), geïnspireerd door het leven van H. Lambertus. Hoewel deze houtsnede en onder meer de, met het monogram AE gesigneerde, volbladhoutsnede (113 × 60) tegenover blz. 777 (fig. 13), duidelijk terug grijpen naar de Luikse iconografie, staat niet vast dat de illustraties van deze druk inderdaad door plaatselijke houtsnijders uitgevoerd werden.

gram is niet met zekerheid gekend. Daniëls[22], die uitvoerig de reeks van acht houtsneden met de afbeelding van de Zeven Weeën van Maria beschreef, herkende zelfs de eenheid van hand niet. Het monogram las hij op het titelblad EX en op de andere illustraties ER! Op stilistische, chronologische en andere gronden kan er echter geen twijfel over bestaan dat deze groep houtsneden door één kunstenaar gestoken werd. Het feit dat deze met grote soepelheid zijn monogram vormde, bemoeilijkt niet alleen de juiste lezing ervan maar maakt het samenbrengen van zijn oeuvre evenmin tot een sinecure. In een aantal gevallen heeft men duidelijk de indruk dat EAF moet gelezen worden, elders kan men slechts EF onderscheiden.

Van bijkomend belang is het feit dat de kunstenaar bijna steeds zijn werk dateerde. Hierdoor kunnen zijn houtsneden in twee periodes gegroepeerd worden: deze uit de jaren 1623 en 1625 en de hoger aangehaalde reeks gewijd aan de Zeven Weeën van Maria, die dateert uit 1641. Daarnaast is minstens één niet gedateerd vignet gekend.

Of het vignet (37 × 30) met de voorstelling van de buste van de H. Lambertus (fig. 14) en in cursief gesigneerd E F ook aan monogrammist E(A)F mag toegeschreven worden, is niet duidelijk[23]. Hoewel het zich grosso modo in dezelfde periode situeert, verschillen zowel signatuur als stijl grondig van de overige. Het zou zich hier echter om jeugdwerk kunnen handelen, waarvan het gebruik voorlopig slechts laattijdig geattesteerd is.

Twee werken behoren tot de eerste periode. Het oudste toont binnen een dubbele kader een allegorische voorstelling van het lijden van Christus (fig. 15) en is onderaan in het midden met het monogram EF gesigneerd en gedateerd 1623. Dit kleine vig-

22 P. DANIELS, 'Deux raretés bibliographiques. II. Een nieu tractaet de Matthias Pauli', in: *Verzamelde opstellen,* 5, 1929, blz. 148-165 *in fine.*

23 Dit vignet bevindt zich op de laatste bladzijde van Histoire tragicque, ov relation veritable de tovt ce qui se passa av tragique Banquet Warfuzeen... - A Liége: de l'imprimerie Christian Ouwerx imp. juré de la cité, demourant deuant les PP. Iesuittes à l'enseigne de S. Ignace, 1637. Het origineel was mij niet toegankelijk. Het document werd geraadpleegd in de facsimile editie opgenomen in *Collection de documents contemporains relatifs au meurtre de Sébastien La Ruelle bourgmestre de Liège* recueillis et publiés par ULYSSE CAPITAINE, Luik 1868 uitgegeven door de Société des Bibliophiles liégeois.

net (38 × 47) werd minstens driemaal door Tournay als titelvignet gebruikt, namelijk in 1633 en tien jaar later nogmaals[24]. De andere houtsnede (107 × 69) toont een kwaliteitsvolle voorstelling van H. Barbara ten halve (fig. 16). Zij is onderaan rechts met het monogram EAF gesigneerd en 1625 gedateerd. Het bestudeerde exemplaar, bevindt zich bovenaan een éénbladdruk met een aanroeping tot H. Barbara, door Ouwerx gedrukt in 1658[25].

De overige houtsneden sieren alle een devotieboekje, gewijd aan de Zeven Weeën van Maria, geschreven door de Hasseltse augustijn Matthias Pauli[26]. Zoals hoger vermeld trok dit werkje reeds vroeger de aandacht[27]. Naast het gesigneerde titelvignet (47 × 39) (fig. 17) bevat het werk zeven houtsneden (75 × 55) (fig. 18-24) die alle gesigneerd en gedateerd - 1641 - zijn. Zonder dat deze hetzelfde niveau halen als de hoger aangehaalde houtsnede van H. Barbara, kan men een zekere kwaliteit niet ontkennen. De houtsneden doen wat hoekiger aan - dat zal later een typisch Luiks kenmerk worden - en ook de schaduweneffekten zijn heel wat minder subtiel geworden. De kunstenaar is niet erg consequent in het signeren, meestal rechts maar ook in het midden en links. Vaak plaats hij zijn monogram op een alde of

24 Vita S. Lamberti martyris, episcopi tvngrensis; leodiensis ciuitatis, & ditionis divi tvtelaris... / a R.P. Iohanne Roberti arduennate, andaïno... - Typis Ioannis Tovrnay, 1633.
Bartholomaei Fisen leodiensis e Societatis Jesv Sancta Legia ecclesiae filia siué historia ecclesiae leodiensis - Leodii: e typographeo Ioannis Tovrnay, 1642 (de titelbeschrijving naar de gegraveerde voordehandse titel van Michael Natalis), blzn 4, 113, 154 en de laatste bladzijde.
Catechismvs venerandae facvltatis artivm Academiae lovaniensis, ad vsum studiosae Iuuentutis Seminarij S.C. Leodij. Editio altera & auctior. - Leodii: typis Ioannis Tovrnay, sub signo S. Augustini, 1643.

25 L'invocation de madame S. Barbe vierge et martyre, mere de confession, specialement honnorée (sic) en l'eglise des FF. Mineurs connentuels (sic) à Liege, 1658. - A Liege: chez Christian Ouwerx demeurant sur la place des PP. Iesuites à S. Ignace, 1658. De relatief grote discrepantie tussen de datum van de houtsnede en van de druk wijst op het bestaan van oudere edities waarvan de eerste in principe tot c. 1625 opklimt.

26 Het kleyn getydeken vande seuen Wee=en onser Lieuer Vrouwen datmen magh lesen oft in 't besonder oft besoeckende haar seuen Statien... / door P.F. Matthias Pavlli. - Tot Lvyck: by Leonarrt (sic) Streel boeckdrucker, 1646.

27 DANIELS, *loc. cit.*

een schildvormig blad, soms op een rotsblok maar ook in het vrije. De datum staat soms kort bij het monogram, maar even dikwijls er ver van af, nu eens links dan weer rechts en het titelvignet is niet gedateerd. Ook de monogrammen verschillen onderling sterk en worden soms, maar ook weer niet altijd, gevolgd door een punt. Men krijgt de indruk dat men hier te maken heeft met het werk van een zelfbewuste, oudere kunstenaar. Het relatief grote verschil in datering van de houtsneden - 1641 - en druk - 1646 - wijst erop dat men met een tweede editie te maken heeft[28].

Dank zij de opvallende drang van monogrammist E(A)F om zelfs kleiner werk te signeren, kan men tenminste één vignet aan hem toeschrijven. Het werd door Tournay ten laatste vanaf 1630 gebruikt[29]. Het elegante vignet (37 × 52) toont de symmetrische voorstelling van twee takjes van een aardbeistruik met elk twee bloemen en één vrucht. Op elk takje zit aan de buitenzijde een vlinder terwijl aan de binnenzijde twee opvliegende vogeltjes naar elkaar gewend zijn. Bovenaan is tussen beide takken een bij geplaatst (fig. 25). Het monogram staat in het midden onderaan. Een datum ontbreekt.

Dit weliswaar beperkt aantal getuigen van het werk van monogrammist E(A)F illustreert treffend hoe vignetten integraal deel uitmaken van het totale oeuvre van een kunstenaar. Op basis van het besproken materiaal kan deze monogrammist moeilijk exact in tijd en plaats gesitueerd worden maar vermits minstens drie Luikse drukkers gespreid over een periode van twee decennia werk van hem gebruikten, is een Luikse origine niet onwaarschijnlijk. Gezien de artistieke kwaliteit van de houtsneden dringt een verdere studie zich op.

28 *Ibidem.*

29 Vindiciae libertatis ecclesiasticae,... / Avctore Ioanne a Chokier, ecclesiae cathedralis leodiensis canonico... - Leodii: apud Ioannem Tovrnay, typogr. iuratum, sub signo S. Augustini, 1630; laatste bladzijde.
L'histoire de la ville et chasteau de Huy... / par Laurent Melart... - [Liège, 1641]; blz. 356.
De titelbladzijde van het geraadpleegde exemplaar was onvolledig; de Theux bevestigt echter dat het werk door Tournay gedrukt werd.

b. Graveur MLG

Drukker Matthias Hovius gebruikte in een druk van 1665[30] een fraai driehoekig vignet (53 × 75) in renaissance-stijl, met overvloedig rankwerk en in het midden een staande engel met gespreide vleugels, die een geopend boek met tekst vasthoudt (fig. 26). Onderaan ziet men in een schildje de initalen M L G, waarbij M en L in ligatuur geplaatst werden. Deze kunstenaar kon voorlopig niet nader geïdentificeerd worden. De stijl schijnt een Luikse oorsprong echter uit te sluiten. Waar en wanneer het vignet tot stand kwam, moet voorlopig in het ongewisse blijven.

c. Graveur VM

Graveur .V.M. moet gesitueerd worden in het derde kwart van de 17de eeuw. Hoewel voorlopig slechts één vignet (42 × 40)[31] met zijn signatuur opgespoord werd, lijkt omwille van stilistische gronden een Luikse oorsprong niet onwaarschijnlijk. Zelfs indien bij nader onderzoek zou blijken dat de graveur niet in het Luikse werkzaam was dan kan dit vignet nog als representatief voor het

30 Privilegia nominationvm lovaniensivm. Primum à Sixto IV. summo pontifice, deinde ab illius successoribus... accedentibus placetis principvm Belgii, etiam per modum concordati diversimodè concessa, extensa, restricta, & alterata... - Leodij: apud Matthiam Hovium, anno 1665; blz. 144.

31 Renati Francisci Slusii Mesolabum seu duae mediae proportionales inter extremas datas per circulum et per infinitas hyperbolas vel ellipses... - Leodii Eburonum: apud Guilielmum Henricum Streel..., 1668; blz. [IV].
Le missionnaire paroissial... / par M.A. Gambart, prestre. V. partie. - A Liege: chez Guillaume Henry Streel..., 1673; blzn 286 en 528.
Le missionnaire paroissial... / par M.A. Gambart prestre. Novvelle edition augmentée & corrigée. II. partie. - A Liege: chez Guillaume Henri Streel..., 1677; blz. 103.
De triplici ente cursus philosophicus tripartitvs. Tomus secundus. De ente physico... / auctore P. Augustino Laurentio, Societatis Jesu... - Leodici Eburonum: apud Guilielmum Henricum Streel..., 1688; blz. 398.
Historia poetica ad faciliorem poetarum et veterum auctorum intelligentiam. / a. R. Patre, P. Gautruche Societatis Jesu... - Leodii: apud Guilielmum Henricum Streel..., 1707; blz. viii.
Remarques catholiques sur un certain escrit donné au public le 28.me d'Avril 1707. sous le nom des theogiens (sic) de la Faculté d'Helmstadt touchant le mariage futur (presentement / conclu) de sa majesté Charles III. roy d'Espagne, avec la trés-illustre princesse de Wolffenbuttel... / par le Reverend P. Thomas Du Jardin, religieux de l'ordre de S. Dominique... - A Liege: chez Guillaume Henry Streel... [1708 ?]; blz. 41.

niveau van de houtsneden in Luikse drukken van het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw gelden. Het vignet stelt een brede ondiepe vaas voor, die hoog beladen is met vruchten (fig. 27). Ondanks de vele gebogen lijnen, die in de compositie voorkomen, geeft deze de indruk van een zekere stroefheid door de zware lijnen, die alles overheersen.

d. Graveur IVA, Leuvens import?

Sommige Luikse drukken uit de late 17de eeuw suggereren een band met Leuven, tenminste indien men aanneemt dat houtsnijder IVA in deze stad werkzaam was. Hierop wijzen onder meer twee elementen, namelijk het veelvuldig voorkomen van stadswapens in zijn vignetten[32] en het feit dat zijn vignetten meermaals in Leuvense drukken opduiken[33].

In een druk van Guillaume Streel uit 1684 komen twee vignetten van IVA voor[34]. Het ene (28 × 31), op bladzijde 173,

32 Hoger werd reeds aangestipt dat men bij het doornemen van Leuvense drukken de indruk krijgt dat in deze stad een voorkeur bestond voor het integreren van stadswapens in vignetten. Bij het doorbladeren van F. VANDEWEGHE & B. OP DE BEECK, *Drukkersmerken uit de 15de en de 16de eeuw binnen de grenzen van het huidige België,* Nieuwkoop 1993 (Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek V) kan men moeiteloos vaststellen dat deze tendens opklimt tot de 16de eeuw.
Uit de periode, die ons hier interesseert, slechts één voorbeeld: Aenleydinge tot een christelijcke hope, door het aen-wijsen van 't gene wy hopen moeten, ende van het gene daer onse hope moet op steunen. / door J.R.P. Den tweeden druck verbetert. - Tot Loven: by Hieronymus Nempe, 1673. Hierin werd op blzn 90 en 150 een vignet (31 × 31) gebruikt dat tussen twee hoornen des overvloeds een hoofd van een engel toont. Beide hoornen zijn met een lint samengebonden waaraan het Leuvens stadswapen hangt (fig. 28).

33 Ter staving slechts één voorbeeld: Theologiae practicae aphorismi, Lovanii partim in Collegio Baiorum, partim in Majori Theologorum, ad disputandum propositi: praesidi Martino Steyaert,... Pars prima, quae Primae Secundae S. Thomae ferè respondet. - Lovanii: apud Aegidium Denique, 1690; toont op de titelbladzijde een driehoekig vignet (30 × 31) met twee engeltjes die elkaars hand houden; tussen hun schouders het Leuvens stadswapen (fig. 29). Het vignet is onderaan gesigneerd IVA. Tegenover de eerste bladzijde werd een wat grover uitgevoerd vignet (28 × 32) gebruikt dat een toorts, tussen twee engeltjes, toont (fig. 30). Het voetstuk van de toorts is gesigneerd IVA.

34 Aegrae animae et dolorum suum lenire conantis pia in psalmum centesimum decimum octavum soliloquia. - Leodici Eburonum: apud Guilielmum Henricum Streel..., anno 1684. - Et prostant Lovanii: apud Martinum Hullegaerde antè Academiam.

toont tussen twee palmtakken twee engeltjes, die op het Leuvense stadswapen zitten (fig. 31). Het vignet werd in het midden, vlak boven het wapenschild gesigneerd. Het tweede (32 × 32), op bladzijde 243, toont twee symmetrisch geplaatste, gevleugelde fabelwezens met in elkaar gevlochten visstaart. Zij aanbidden een stralend hart, beladen met IHS-monogram en drie nagels, dat tussen hen is geplaatst (fig. 32). Het vignet is onderaan getekend IVA. Guillaume Streel was voor deze druk geassocieerd met de Leuvense drukker Martin Hullegaerde.

Maar er schijnen meer kontakten tussen graveur IVA en de Luikse drukkers bestaan te hebben. In de loop van de tweede helft van de 17de eeuw, maar in elke geval vóór 1690, gaf Hoyoux een werk van Jan Opstraet uit[35]. Ook hierin prijkt een vignet (28 × 32) van IVA. Het lijkt daarenboven sprekend op het eerste vignet van IVA, dat hoger beschreven werd, met die uitzondering dat niet het stadswapen van Leuven afgebeeld werd maar wel dat van Mechelen (fig. 33). Hetzelfde werk bevat op de eerste bladzijde trouwens nog een ander gesigneerd vignet (20 × 75). Twee symmetrische florale slingers zijn in het midden samengebonden; boven de knoop twee afgewende hondekoppen en erboven de vrij grote signatuur G.L.[36] (fig. 34).

Men moet zich de vraag stellen naar de aard van de relatie tussen graveur IVA en beide Luikse drukkers. Is de eerste indruk, namelijk dat deze drukkers in hun atelier over vignetten van IVA beschikten, wel correct? Een andere verklaring behoort eveneens tot de mogelijkheden. Het is immers opvallend dat de IVA-vignetten in de druk, die voor de Leuvense markt bestemd was, het Leuvense stadswapen dragen terwijl deze in het boek van een Mechels auteur, daarentegen versierd zijn met het Mechelse

35 Pastor bonus seu idaea officium spiritus et praxis pastorum. / authore... Joanne Opstraet s. theol. licentiato & professore in Seminario archi episcopali mechliniensi. - Leodii typis: Henrici Hoyoux, (sic). De vignetten van IVA staan op blz. 247 en op de laatste bladzijde.

36 Het is niet uitgesloten dat dit de initialen zijn van schilder en graveur Gerard de Lairesse (Luik 1640 - Amsterdam 1711), die zijn geboortestad in 1664 verliet. Hoewel J. HENDRICK, *La peinture au pays de Liège XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles,* [Luik 1987], blz. 165-201 het niet heeft over houtsneden van de Lairesse is het niet onwaarschijnlijk dat deze er vervaardigd heeft. Indien het hier niet om een Luikse druk zou gaan dan wordt de voorgestelde identificatie veel minder waarschijnlijk.

stadswapen. Waren de Luikse drukkers van de tweede helft van de 17de eeuw bereid en in staat zich dergelijke fijngevoeligheid te veroorloven? Of moet men er mee rekening houden dat zij aan katernen, gedrukt bij collega's te Leuven en te Mechelen, een eigen voorwerk toevoegden om een lokale distributie te vergemakkelijken? In dat geval hebben zij zelf nooit houtsneden van IVA gebruikt.

b. De 18de eeuw

Tijdens de 18de eeuw werden de vignetten van de vorige eeuw klaarblijkelijk relatief vlug en systematisch vervangen door nieuw materiaal. Dank zij de uitbreiding van de drukkersactiviteiten in Luik kregen de plaatselijke ambachtslui meer afzetmogelijkheden. Zij bleven goeddeels trouw aan de eigen Luikse stijl, die zich reeds tijdens de tweede helft van de 17de eeuw ontwikkelde. Deze kenmerkt zich door een vrij onbeholpen en hoekig lijnenspel. De lijnen zijn vaak erg vet, hetgeen vooral bij de schaduweffecten een sombere en provincialistische indruk wekt. Tijdens de 16de eeuw leden sommige figuratieve houtsneden reeds aan dit euvel[37]. Zelfs het vrij kwaliteitsvolle werk van monogrammist E(A)P ontsnapte er niet aan. Pas in de loop van de 18de eeuw produceerden enkele graveurs ook fijner werk, dat echter zelden van veel elegantie getuigt.

a. Monogrammist N

Monogrammist N lijkt een overgangsfiguur te zijn. Het is voorlopig niet duidelijk waar hij werkzaam was. Er werden verschillende vignetten met signatuur N opgespoord. Alle zijn stilistisch echter niet verwant en werden niet uitsluitend te Luik gebruikt. Hoogstwaarschijnlijk signeerden verschillende graveurs hun werk met hetzelfde monogram. Enkele van de teruggevonden

37 Zoals beide kleine houtsneden besproken door R. VAN LAERE, ‘La résurrection de Lazare: une gravure liégeoise du XVIe siècle?’, in: *Bulletin de la Société royale Le Vieux-Liège,* 217-218, 1982, blz. 237-239.

vignetten werden wellicht door een Franse, niet nader geïdentificeerde, monogrammist vervaardigd.

Het vignet (19 × 69), in 1700 door De Milst gebruikt, stelt binnen een dubbele rechthoek een enigszins barok aandoend symmetrisch vegetaal motief voor (fig. 35). Het werd onderaan in het midden gesigneerd[38].

Een ander vignet (32 × 42) toont een lauwerkrans met in het midden een stralende zon (fig. 36). Het is onderaan links gesigneerd en werd niet alleen in 1714 door Broncart[39] gebruikt maar men vindt het ook in niet gedateerde drukken van Collette[40] en van de Naamse drukker George[41].

Mogelijk behoren twee vignetten in Mechelse drukken uit de eerste helft van de 18de eeuw eveneens tot het oeuvre van dezelfde monogrammist. Hiertegen zijn geen chronologische bezwaren in te brengen maar men kan zich vragen stellen rond de stilistische verwantschap. Een klein vignet (16 × 62) toont binnen een dubbele kader een centrale bloemenkorf gedragen door twee symmetrisch geplaatste slingers (fig. 37). Het vignet is onderaan in het midden gesigneerd[42]. Een wat groter vignet (22 × 63) toont, eveneens binnen een dubbele kader, een centrale (armillair)sfeer op een voetstuk, gedragen door twee symmetrisch ge-

38 Recueil des points marquez pour coutumes du Pays de Liége. / par le Sr. Pierre De Mean... Nouvelle edition. - A Liege: chez Joseph-Louis De Milst..., 1700; blz. 1.
Dit werk vindt men meestal gedrukt achter Statuts et ordonnances touchant le stile, & maniére de proceder en l'administration de justice, devant & par les cours & justices séculiéres du Pays de Liége... Nouvelle edition. - A Liege: chez Joseph-Louis De Milst..., 170.

39 Sermons sur les plus importantes matieres de la morale chrétienne; ou l'Aveugle mis en meilleur ordre... / par le P.*** prêtre de l'Oratoire de Jesus. Tome V. - A Liege: chez Jean-François Broncart, 1714; blz. 288.

40 Pensées et affections devotes sur les principales fêtes de l'année & sur les misteres de la passion de notre seigneur Jesus-Christ... - A Liege: chez Barthelemi Collette, imprimeur & libraire au Bon Pasteur sur Meuse; blz. 431. Uit een handgeschreven eigendomsmerk blijkt dat het werk van vóór 1704 dateert.

41 Pensées et affections devotes sur les principales festes de l'année et sur les mysteres de la passion de notre seigneur Jesus-Christ... - A Namur: chez Jean Jacques George, imprimeur juré sur le Marché de l'Ange, à l'imprimerie; laatste blz. Het werk verscheen na 1714.

42 La mauvaise foi de monsieur l'abbé Fleury prouvée... / par le R.P. Baudouin De Housta augustin de la province des Païs-Bas autrichiens... - A Malines: chez Laurent Vander Elst; eerste blz. Voor zover kon nagegaan worden verscheen dit werk na 1733.

plaatste slingers (fig. 38). Het vignet is onderaan in het midden gesigneerd[43].

De relatie met een ander, vrijstaand vignet (32 × 48), dat eveneens met N gesigneerd is, kan moeilijk bepaald worden[44]. Het vignet toont een symmetrische vegetale compositie, die erg atypisch is (fig. 39). Zowel chronologisch als stilistisch lijkt het vignet slecht bij de overige te passen.

b. Frans import: vignetten van VLS en Ha?

Het vrijstaande rechthoekige vignet (13 × 66) met de, voor onze streken, ongebruikelijke voorstelling in renaissance-stijl van een symmetrisch geplaatste liggende zeemeermin en zeemeerman,

43 Observations sur l'histoire ecclesiastique / de monsieur l'abbé Fleury &c. adressées a nostre s.p. le pape Benoist XIII. et a nos seigneurs les evêques. - A Malines / chez Laurent Vander Elst, imprimeur, 1729; eerste blz.
La mauvaise foi de monsieur l'abbé Fleury... (zie noot 42); blz. 111.

44 La pieté envers Jesus-Christ / par le R.P.Q*** prêtre de l'Oratoire. [Seconde partie,]... - A Liege, et se trouve a Paris: chez Antoine Boudet, imprimeur du roi, rue S. Jacques, à la Bible d'or, 1757; blz. xii.
In beide delen werden ook vignetten gebruikt, waarvan enkele met LS LE PESS gesigneerd zijn en andere de naam van PAPILLON (fig. 40) dragen. Deze stammen waarschijnlijk uit Frankrijk. Verschillende leden van de Parijse graveursfamilie Papillon leverden tijdens de 17de en 18de eeuw houtsneden en vignetten aan drukkers. Hoewel het hier in principe om een piraatdruk gaat is niet duidelijk welke relatie er bestond tussen de Luikse drukker en het Parijse adres. Dit en andere voorbeelden wijzen er op dat het fenomeen van de Luikse piraatdrukken complexer is dan men doorgaans aanneemt.
Een druk met Parijs' adres, maar waarschijnlijk te Bergen vervaardigd, bevat een vignet (22 × 66) in een laat-barokke stijl, die reeds aan de rococo doet denken. Het vignet toont twee symmetrisch geplaatste florale composities, gescheiden door een ornament (fig. 41). Het is onderaan in het midden gesigneerd N.C. en bevindt zich op bladzijde 1 van Voltaire de retour des ombres, et sur le point d'y retourner pour n'en plus revenir; a tous ceux qu'il a trompés. - A Paris, et se vend à Mons: chez Henri Hoyois, imprimeur-libraire, rue de la Clef. De druk is niet gedateerd, maar stamt waarschijnlijk van na 1776. Chronologisch sluit hij dus niet aan bij de eerste groep Luikse vignetten van monogrammist N. Mogelijk stamt dit vignet van Nicolas Caron (Amiens c. 1700 - na 1773), die vignetten leverde aan Parijse drukkers.

elk bereden door een putto (fig. 42), in een druk uit 1732 met het adres van Barchon, mag aan een Franse hand toegeschreven worden[45]. Deze Luikse piraatdruk slaagt er zeer goed in een Franse indruk te wekken. Het vignet is in het midden VLS gesigneerd maar lijkt stilistisch weinig verwant met de hoger geciteerde VLS-vignetten[46].

Of er een relatie bestaat met het LS [/] LE PESS gesigneerde vignet (20 × 63) van de hoger geciteerde Luikse piraatdruk[47], is onwaarschijnlijk. Dat vignet toont binnen een dubbele kader de verpersoonlijking van de kerk. Deze zit tussen twee wierookvaten (fig. 43). Links beneden leest men LS en rechts beneden LE PESS.

Ook voor het rococo vignet (26 × 49), gesigneerd Hafe. en gebruikt in 1776, stelt zich het probleem van de oorsprong[48]. Niet alleen werd tot nog toe geen enkel ander vignet met deze signatuur gevonden maar ook de stijl en de thematiek van dit vrijstaand vignet schijnen een Luikse oorsprong uit te sluiten en een Franse origine waarschijnlijker te maken. Het allegorische vignet toont een symmetrische compositie met een open boek tussen een schilderspalet met penselen aan de ene zijde en een opengeslagen partituur en muziekinstrumenten aan de andere. Het geheel is geplaatst op een sokkel, die rust op een rocaille (fig. 44).

45 Instructions courtes et familieres pour tous les dimanches de l'année, en faveur des pauvres, & particulierement des gens de la campagne... / par Messire Joseph Lambert, prêtre, docteur en théologie, de la maison & société de Sorbonne... Seconde année: Sur les commandemens de Dieu et de l'eglise. Nouvelle edition. - A Paris, et se vend a Liege: chez F.A. Barchon, imprimeur & libraire, au Puits en Gerardrie, 1732; blz. 1.

46 Zie noot 16.

47 Zie blz. 1 van beide delen van het eerste in noot 44 aangehaalde werk.

48 Het vignet bevindt zich tegenover blz. 1 en op blz. 110 van de in noot 6 geciteerde uitgave van de Sermons de M. Massillon.

C. Het midden van de 18de eeuw

In het kader van dit onderzoek werd slechts één vignet van graveur PAR opgespoord. De drukken[49], waarin het voorkomt, stammen uit het atelier van Everard Kints, die waarschijnlijk dus ook de anonieme drukken, waarin het prijkt, drukte. Het vignet (53 × 171) toont binnen een dubbele kader een centraal medaillon met in het midden een bloemenvaas, omsloten door een symmetrische, florale compositie (fig. 45). Het geheel is onderaan in het midden gesigneerd.

In verschillende delen van het verzamelde werk van Bossuet met het Luikse impressum van de Libraires associés, uitgegeven in de 60'er jaren van de 18de eeuw[50], werd een vignet (29 × 89), gesigneerd door CHENET, gebruikt. Het toont binnen een dubbele kader een symmetrische florale compositie met twee hoornen des overvloeds en twee scepters (fig. 46).

In 1762 verscheen bij een voorlopig onbekend gebleven Luiks (?) drukker een pamflet in de juridische strijd tussen Hasselt en

49 Recueil contenant les edits et reglemens faits pour le Païs de Liege & Comté de Looz, par les evêques & princes, tant en matiere de police que de justice... / par Mr. M.G. De Louvrex,... Nouvelle edition... / par Bauduin Hodin... - A Liege: chez Everard Kints, imprimeur de S.S.E. & des Etats, 1750-1752; blz. 1 van delen I tot en met IV.
Ad sacram caesaream necnon Germaniae Hierosolymaeque regiam majestatem humillima supplicatio pro clementissima restitutione in integrum,... in causa Teutonici Ordinis sive serenissimi ejusdem ordinis magni magistri, contra eminentissimum cardinalem de Bavariâ, quà episcopum & principem Leodiensem..., 1761; blz. 3.
Humillima, brevis er genua series contestationis serenissimum et eminentissimum principem leodiensem... pro consilio viginti-duûm virali intervenientes, inter ex unâ, ac Josephum van Herck, abbatem trudonensem..., 1761; blz. 3.
Humillima ad seriem facti impressam additio in causa d. principis et episcopi leodiensis... contra abbatem et monasterium sti. Trudonis..., 1762; blz. 3.

50 Oeuvres / de messire Jacques-Benigne Bossuet... Tome second. - A Liege: chez Les Libraires associés, 1766; blz. 1.
Idem. Tome troisieme. - A Liege: chez Les Libriares associés, 1766; blz. 1.
Idem. Tome onzieme. - A Liege: chez Les Libraires associés, 1767; blz. 1.
Oeuvres / de messire J. Benigne Bossuet... Tome quinzieme: second des oeuvres posthumes... - A Liege: chez Les Librairies associés, 1767; blz. [3].
Défense de la déclaration de l'assemblée du clergé de France de 1682. Touchant la puissance ecclésiastique / par Messire Jacques-Benigne Bossuet... Tome vingtieme: second de la défense, &c. - A Liege: chez Les Libraires associés, 1768; blz. [3].
Justification des réflexions morales sur le Nouveau testament... composée en 1699. Contre le Probléme ecclésiastique, &c. / par feu Messire Jacques-Benigne Bossuet... - A Liege: chez Les Libraires associés, 1768; blz. 1.

Zonhoven rond het eigendomsrecht van een heidegebied waarop beide gemeenten aanspraak maakten[51]. Op het titelblad prijkt een vrijstaand vignet (30 × 45) dat een symmetrisch vegetaal motief toont. Het is in het midden tussen de onderzijde van twee gekruiste takken gesigneerd met M.G. (fig. 47). Deze graveur kon tot nog toe niet nader geïdentificeerd worden.

d. De tweede helft van de 18de eeuw

Er werden meerdere gesigneerde vignetten, behorend tot het laatste kwart van de 18de eeuw, opgespoord. Het lijkt er daarenboven op dat het aantal kunstenaars, die vignetten leverden aan Luikse drukkers, in de loop van die periode toenam. De meeste graveurs zijn net als voordien vaak slechts door één of een zeer beperkt aantal houtsneden vertegenwoordigd. Enkele aarzelen niet om hun werk met volledige naam te ondertekenen. Dit lost echter niet alle problemen op vermits onduidelijk blijft hoe de monogrammen op de overige vignetten moeten ontcijferd worden.

Van monogrammist D of D: werden twee vignetten gevonden.

Het eerste (18 × 65) toont binnen een dubbele kader een lier tussen twee takken (fig. 48). Het is onderaan links gesigneerd en werd in 1776 gebruikt door Loxhay[52]. Dit vignet toont weinig stilistische verwantschap met het vrijstaande vignet (29 × 39) op het titelblad van een druk van Desoer uit 1785[53]. Het toont een

51 Analyse ou sommaire des piéces probatoires, qui font voir dans la derniere évidence, que la bruyere, située entre Hasselt et Sonhoven, appartient notoirement à ladite ville, & que les limites de cette bruyere, sont pareillement de notorieté publique. - 1762.

52 Traité de geometrie pratique sur le terrain... / par Jean Harroy, géometre & arpenteur juré. - A Liege: chez J.G.M. Loxhay, imprimeur, & libraire au Palais, 1776; blz. [iii].

53 L'art d'améliorer la culture de la pomme de terre... (zie noot 15); titelblad.
DROIXHE, *op. cit.,* nrs H9 (Bassompierre 1785) en H10 (Desoer 1787). Indien men op deze afbeeldingen mag afgaan, gebruikte Bassompierre de gesigneerde versie en Dessoer de niet gesigneerde kopie. Dit lijkt echter in tegenspraak met het hier geciteerde voorbeeld.
DROIXHE, *op. cit.,* H11 (Bassompierre 1785) toont een vrijstaande pergola, onderaan links D. gesigneerd en de niet gesigneerde kopie (H12) in 1787 gebruikt door de Gentse drukker Martin Wouters.

boer met zweep, die rijdt op een met takkenbossen beladen ezel naar rechts. Deze wordt gevolgd door een hond. Rechts staan enkele pijnbomen op lage heuvels (fig. 49). Het vignet is onderaan links gesigneerd.

Omdat beide vignetten gesigneerd werden met een kapitale D is men geneigd om een verband te leggen met de vignetten van P. Depas, gebruikt in een niet gedateerde druk van Bassompierre, die na 1774 verscheen[54]. Of alle deze vignetten inderdaad van dezelfde kunstenaar stammen, moet voorlopig in het ongewisse blijven[55].

Het eerste vignet (28 × 67) van Depas toont de zittende verpersoonlijking van de kerk tussen twee spiraalvormige guirlandes. Het geheel is omsloten door een dubbele kader (fig. 50) en werd onderaan links gesigneerd DEPAS. Het tweede (24 × 70) toont binnen een dubbele kader een asymmetrische florale compositie (fig. 51) en is onderaan rechts gesigneerd P. DEPAS.

Loxhay[56] gebruikte nog een ander vignet (18 × 66) dat waarschijnlijk aan Depas mag toegeschreven worden. Het toont binnen een dubbele kader twee gekruiste takken met in het midden drie rozen (fig. 52). Het is onderaan links gesigneerd P.D.

Van Derer werd slechts één gesigneerd vignet (24 × 67) gevonden. Het toont binnen een dubbele kader een symmetrische florale compositie met in het midden een vaas met bloemen (fig.

54 Pensées et affections dévotes sur les principales fêtes de l'année, et sur les mysteres de la passion de notre seigneur Jesus-Christ, très-propres pour s'entretenir utilement pendant le temps de la communion... - A Liege: chez J.F. Bassompierre,...
Het eerste vignet staat op blz. 1 en het tweede op blz. 210. Het werk heeft een kopergravure (135 × 79) als frontispice. Deze stelt Christus aan het kruis voor en werd onderaan links gesigneerd *D. François Bassompierre sculp.*
DROIXHE, *op. cit.,* nr G3 (Bassompierre 1763 & 1773) is identiek met het eerste vignet en nr G4 gelijkt sterk op het tweede vignet; het werd gebruikt in een druk uit 1764 met Parijs impressum van Desaint en Saillant.

55 Er zijn nog andere Luikse graveurs die in aanmerking komen als auteur van deze vignetten. Het volstaat hier b.v. Louis Dreppe (Luik 1744 - Luik 1782) te vermelden. H. DE VILLEFAGNE, *Mêlanges de littérature et d'histoire,* Liège 1788, blz. 139 verwijst uitdrukkelijk naar gravures van zijn hand opgenomen in Luikse boeken, maar preciseert niet of het om koper- dan wel om houtgravures gaat.
DROIXHE, *op. cit.* schrijft twee andere vignetten (nrs G5 en G6), gesigneerd met D zonder aarzelen toe aan Depas.

56 Traité de geometrie... (zie noot 52); blz. 1.

53) en is onderaan links in cursief gesigneerd DERER. Het vignet werd zowel gebruikt door Gerlache in een niet gedateerde druk[57] als door Loxhay in een druk uit 1793[58].

De barokke vignetten gesigneerd met het voorlopig onopgeloste spiegelmonogram FF[59] vormen een opvallende verschijning in enkele drukken van Plomteux. Reeds in 1775 duikt een vignet van FF op in één van zijn drukken[60]. In 1782[61] gebruikte hij nog andere vignetten van deze monogrammist. Het relatief kleine vrijstaande vignet (32 × 67) toont een allegorische voorstelling met links een zittende Neptunus met op de achtergrond twee schepen en een paar zeemeerminnen, die musiceren (fig. 54). Het vignet is onderaan rechts gesigneerd en mag ondanks het onzekere monogram hoogst waarschijnlijk toegeschreven worden aan monogrammist FF. In het *Rituale*[62], eveneens in 1782 uitgegeven, gebruikte Plomteux twee grote vrijstaande vignetten waarin rococo-invloeden duidelijk merkbaar zijn. Het eerste (55 × 135) toont in het midden een lopende putto, die een bloemenslinger vasthoudt; onder hem een rocaille op een voetstuk. Links van hem is een ruïne zichtbaar en rechts een decoratief element omhangen met een bloemenslinger. Op de achtergrond werd een landschap met twee bomen en een gebouw afgebeeld (fig. 55). Het vignet is onderaan rechts gesigneerd met het spiegelmonogram. Het tweede vignet (54 × 136) toont in het midden een bij-

57 Statuts et ordonnances touchant le style, & maniere de procéder en l'administration de justice, devant, & par les cours & justices séculieres du Pays de Liege... Nouvelle edition. - A Liege: chez J.A. Gerlache, sur Meuse; blz. 1.

58 Eclaircissemens sur Raes de Dammartin, chevalier françois, &c. / par Mr. le baron de Villenfagne... - A Liége: chez J.G.M. Loxhay, imprimeur-libraire, rue de la Magdelaine, 1793; blz. 1.

59 G.K. Nagler, *Die Monogrammisten...,* Band II, München 1860 (reprint Nieuwkoop 1977) blz. 746 nr. 2068 situeert deze niet nader gekende kunstenaar in de periode 1760 tot 1778 en plaatst hem in de omgeving van Wenen. Hij haalt tevens kopergravures van hem aan.

60 Zie noot 8.

61 Synonymes françois, leurs différentes significations,... (zie noot 7) Tome premier. - A Liege: chez C. Plomteux, imprimeur des états, 1782; blz. 1.

62 Rituale ecclesiae leodiensis, jussu Francisci Caroli, episcopi, editum. Pars prima. - Leodii: ex officina typographica Clementis Plomteux, 1782. Het eerst vignet staat op blz. 74 en 263; het tweede op blz. 133.
Het eerste vignet vindt men reeds op blz. 3 van Memoire pour messieurs les bourgmestres et conseil de Saint-Trond. - 1775.

enkorf geplaatst op een voetstuk, dat rust op een verhoog; links en rechts, omsloten door een reeks rocailles, een putto waarvan de linker een boek houdt en de rechter een bloem (fig. 56). Onderaan rechts onderscheidt men de signatuur. In 1786 verscheen bij Plomteux een fraai verzorgde uitgave van het *Antiphonale romanum*[63]. Ook daarin gebruikte hij twee vrijstaande vignetten van monogrammist FF. Het vignet op de titelbladzijde (73 × 99) toont tussen twee kandelaberachtige motieven, elk getopt door een wierookvat(?) en verbonden door een slinger, de verpersoonlijking van de kerk. Deze zit op een bank, geplaatst op een trede, die rust op een rocaille. Zij houdt in de linkerhand een kruis en in de rechter een brandend hart. Aan haar rechterzijde ziet men een anker getopt door een duif met een olijftak in de snavel (fig. 57). Het vignet is onderaan rechts gesigneerd met het spiegelmomogram FF. Op bladzijde 814 plaatste de drukker een ander vrijstaand vignet (70 × 102) met in het midden een vaas met bloemen, geplaatst op een hoog voetstuk met aan beide zijden een putto. Het geheel is geplaatst tegen een achtergond van rocailles en bomen (fig. 58). De signatuur bevindt zich onderaan rechts.

Crahay is een overgangsfiguur tussen de 18de en de 19de eeuw. Van hem zijn niet alleen kopergravures[64] bekend maar ook houtgravures. Zijn werk is van bescheiden kwaliteit. Hij was

63 Antiphonale romanum juxta breviarium ex decreto sacro-sancti concilii tridentini restitutum, a Clemente VIII. pont. max. nuper recognitum, ecclesiis tàm urbium quàm pagorum concinnatum. Editio novissima... - Leodii: ex officina typographica Clementis Plomteux, perillustrium patriae statuum typographi, 1786.

64 Traité historique et methodique, sur l'usage et la nature des anciennes monnoies d'or et d'argent et rehausse des capitaux... / par P. Simonon, réducteur juré des rentes ... - A Liege, et se vend...: chez A. Bronckart, marchand libraire, rue des Soeurs de Hasques..., 1758 is op blz. [iv] versierd met een in koper gegraveerd wapenschild van Lambert Gaspar baron de Stochem dat in een rococo kader (52 × 128) geplaatst werd. Het is onderaan links cursief gesigneerd: CRAHAIJ. FE.
De frontispice van minstens twee edities van *L'ange conducteur* werd door hem in koper gegraveerd:
L'ange conducteur dans la dévotion chrétienne... - A Liege: chez H. Dessain & soeurs..., [1788/9]
L'ange conducteur dans la dévotion chrétienne... Nouvelle édition... - A Liege: chez la veuve S. Bourguignon, & Christian Bourguignon, fils, imprimeur libraire, rue Féronstrée, au Livre d'or, [1791/2].

meer ambachtsman dan wel kunstenaar. In het kader van dit onderzoek werd geen vignet van Crahay in een Luikse druk gevonden maar er mag niet aan getwijfeld worden dat hij ook op dit terrein werkzaam was. Een rouwkader[65], rond een Hasselts doodsbericht gedrukt door P.F. Milis bij het overlijden, op 17 december 1837, van Regnier André Timmermans, is onderaan links door hem gesigneerd (fig. 59) en getuigt van het lange leven van sommige houtsneden.

e. Jean Philippe Gramme

Tussen de 18de- eeuwse in hout gegraveerde vignetten nemen deze met de signaturen G en JPG een bijzondere plaats in. Zij vormen een belangrijke groep, waarvan tenminste een aantal zonder enige twijfel kan toegeschreven worden aan Jean Philippe Gramme, die niet alleen graveur was maar ook zelf drukte. Addison[66] schijnt te suggereren dat de vignetten van G door Gerlache zouden gesneden zijn. Het is echter op dit ogenblik verre van eenvoudig om het beschikbare materiaal exact te interpreteren.

65 De rouwkader (351 × 400) is samengesteld uit twee paar houtblokken (boven 96 × 400, onder 87 × 394, links en rechts telkens 166 × 72) met allegorische voorstellingen. Het bovenste blok draagt het opschrift HODIE MIHI / CRAS TIBI. De produktiedatum van deze rouwkader kon niet achterhaald worden maar moet in de tweede helft van de 18de eeuw gesitueerd worden.
De Luikse drukker S. Bourguignon gebruikte een sterk gelijkend rouwkader (311 × 368) voor het overlijdensbericht van Marie Anne de Vaes de Scherpenbergh, die op 12 april 1761 te Maastricht overleed. Ook dit rouwkader is samengesteld uit twee paar houtblokken (boven 91 × 367, onder 77 × 368, links en rechts telkens 136 × 77) met allegorische voorstellingen. Het onderste blok draagt het opschrift HODIE MIHI. CRAS TIBI.

66 *Op. cit.,* blz. 191 *Gerlache, who may have worked in Gramme's shop;* Idem, blz. 700 vermeldt dat hij vanaf 1774 als drukker werkzaam was.
DROIXHE, *op. cit.,* blz. 40 geeft enkele details over het leven en de activiteiten van Gramme, die ten laatste vanaf 1696 (zie verder) en wellicht tot 1769 actief was. Hij geeft enkele vignetten van Gramme, die niet in het kader van dit onderzoek gevonden werden: C11(?) en G2.

In 1746 werd door Barchon een vignet (53 × 71) gebruikt dat wellicht tot deze groep behoort[67]. Het vrijstaande vignet toont een rijk versierde bloemenvaas, die rust op een sokkel gedragen door overvloedige vegetale motieven (fig. 60). Het vignet is in het midden links, op de sokkel, gesigneerd. De signatuur is moeilijk leesbaar niet alleen omdat zij in spiegelschrift is uitgevoerd maar ook omdat zij erg klein is. De lezing G.F. verdient de voorkeur boven S.F. De stijl sluit niet erg aan bij de andere vignetten van de 'G-familie' maar chronologisch bestaat er geen bezwaar tegen om het vignet met deze groep in verbinding te brengen. Het gebruik van spiegelschrift vindt trouwens een parallel in één van de JPG-vignetten[68].

Er werd slechts twee Luikse drukken onderzocht, waarin een vignet gesigneerd met de letter G, gebruikt werd. Het ene vignet[69] (17 × 65) toont in een dubbele kader een symmetrisch floraal motief (fig. 61) en is onderaan in het midden gesigneerd. Gramme gebruikte vanaf 1738 nog een ander vignet[70] (47 × 153) gesigneerd door G. Dit toont binnen een dubbele kader een symmetrische florale compositie met bovenaan in het midden een bloemenkorf (fig. 62). De signatuur G bevindt zich onderaan in het midden van de linkerhelft. De behandeling van het vlechtwerk van de bloemenkorf meer nog dan de stroeve vormentaal is hier het meest opvallende kenmerk van de Luikse stijl van het vignet.

67 Histoire de l'institution de la Fête-Dieu. Avec la vie des bienheureuses Julienne et Eve, toutes deux originaires de Liege / par le R.P. Jean Bertholet... - A Liege: chez F.A. Barchon, libraire-imprimeur, au Puits en Gerardrie. J. Jacob, libraire-imprimeur, sur le Pont d'Isle, 1746; blz. 190. Het blok ziet er erg versleten uit maar dit kan het gevolg zijn van onvolkomen drukken.

68 Onder meer op een vignet in de druk geciteerd in noot 77.

69 La vie de la venerable mere Elisabeth Strouven, fondatrice et premiére superieure du monastere nommé Le Mont Calvaire à Maestricht, ecrite / par elle-même en Flamend, et traduite en François par un prêtre du diocése de Liege. - A Liege: chez Jean-Philippe Gramme, Marchand-libraire & imprimeur, ruë des Soeurs de Hasque, 1722; blz. 1.

70 Narratio historica de jurisdictione officialis leodiensis / per dominum Georgium Melchiorem De Ludolff... - Leodii: apud Joannem-Philippum Gramme, propè Sorores Hassellenses, [1738]; blz. [iv]; zie ook ADDISON, *op. cit.,* blz. 191.
Manifeste où l'on expose les entreprises de l'offical de Liege sur la jurisdiction seculiere des echevins, specialement en matiére criminele,... - A Liege: chez J.P. Gramme, marchand-libraire & imprimeur, au Moriane en Vinave d'Isle, 1739; blz. 3.

Een verrassend gelijkend vignet, dat slechts verschilt door het ontbreken van de signatuur, werd in 1781 door Gerlache[71] gebruikt. Het feit dat de niet gesigneerde versie van het vignet door hem gebruikt werd, schijnt erop te wijzen dat hij het vignet niet zelf graveerde. Beide vignetten lijken echter zo sterk op elkaar dat niet mag uitgesloten worden dat het gaat om dezelfde houtsnede, die op een bepaald ogenblik bijgewerkt werd. Ook in dat geval is het moeilijk te verklaren waarom een versleten Luiks vignet te Maastricht (zie verder) werd opgekocht door een Luiks drukker, die daarenboven zelf in staat was houtsneden te vervaardigen.

Drukker Jacob Lekens uit Maastricht beschikte over minstens twee vignetten van graveur G en daarnaast nog over minstens één vignet dat met GRAM getekend is. In 1751 gebruikte hij de gesigneerde versie van het laatst beschreven vignet[72], dat hij wellicht van zijn Luikse collega Gramme kocht. Ten laatste vanaf 1753[73] gebruikte hij een vrijstaand vignet (30 × 47) dat een zwemmende dolfijn naar links toont, die gevat is tussen een symmetrische compositie van twee takken met guirlandes en getopt is door een stralende zon (fig. 63). Het vignet is onderaan links in de figuur gesigneerd.

Het is op dit ogenblik moeilijk uit te maken wie de G-vignet-

71 Histoire de l'institution de la Fête-Dieu, avec la vie des bienheureuses Julienne et Eve, qui en furent les premieres promulgatrices; suivie de l'abrégé historique de l'institution des illlustres confrairies de l'adoration perpétuelle de l'auguste sacrement des autels... - A Liege: chez Jacques-Antoine Gerlach, Imprimeur-libraire, au Dauphin, rue Neuvice, 1781; blz. 1, 45, 81, 111, 145 en 181.
ADDISON, *op. cit.,* blz. 282 & 283 citeert eveneens dit werk en trekt de aandacht op de grote gelijkenis tussen de vignetten van deze druk en het vignet van de in noot 69 geciteerde druk van Gramme. Hij schenkt echter geen aandacht aan de signatuur.

72 Ethica christiana seu orthodoxa juris naturalis & gentium prudentia... / ab... Antonio Hochkirchen... - Trajecti ad Mosam: typis Jacobi Lekens propè rr. pp. Praedicatores, 1751; deel I, blz. 1 en deel II, blz. 3.

73 Officia propria sanctorum ordinis, ex speciali concessione SS. D.N. Pii papae V. a canonicis regularibus congregationis Windezemensis celebranda... - Trajecti ad Mosam: typis Jacobi Lekens, bibliopolae, 1753; titelbladzijde.
Novus candidatus rhetoricae, altero se candidior comptiorque, non aphthonii solùm progymnasmata ornatiùs concinnata, sed tulliana etiam rhetoricae praecepta clarius explicata, repraesentans studiosis eloquentiae candidatis. Accessit nunc primùm dissertatio de panegyrico / auctore P. Francisco Pomey... - Trajecti ad Mosam: apud Jacobum Lekens, bibliopolam, 1755; blz. 6.

ten graveerde. Hoewel de suggestie van Addison, dat dit wellicht Gerlache was, niet onwaarschijnlijk is, mag een toewijzing aan Jean Philippe Gramme niet bij voorbaat uitgesloten worden, ook al omdat die sterk wisselende stijlen gebruikte en zijn werk niet steeds op dezelfde wijze tekende.

De vignetten met de signatuur JPG zijn met zekerheid van de hand van Jean Philippe Gramme. Men vindt ze in boeken uit verschillende officina. Vaak verschillen ze onderling slechts weinig zodat de plaats en het soort signatuur niet zelden een erg praktisch hulpmiddel vormen bij het onderscheiden van de vignetten.

Reeds in 1696[74] werd te Namen een vrijstaand vignet (39 × 50) gebruikt dat onderaan links gesigneerd is met IPGF. Hoewel de stijl afwijkt van de vignetten, die Gramme later graveerde, mag men toch aannemen dat deze kleine houtsnede van zijn hand is. Zij stelt een naar links zittende Athena voor, die in haar rechterhand een lauwerkrans heft en in haar linker een palm houdt; op de achtergrond een compositie van vaandels en wapens (fig. 64).

Broncart beschikte in 1700 reeds over JPG-vignetten onder meer een vrijstaand vignet[75] (38 × 38) dat binnen een overvloedi-

74 Miroir de l'ame religieuse, lequel fait voir une méthode aisée pour s'acquitter avec merite des exercices journaliers qui se pratiquent dans les cloîtres & les monasteres reformez... Quatriéme edition... / par le Pere Loüis de Bouvignes predicateur Capucin. - A Namur: chez Charles Albert, imprimeur juré & libraire rüe de la Croix, 1696; blz. 15 en 305. Het werk bevat op blz. 1, 337, 425 en 498 tevens een ander vrijstaand gesigneerd vignet (21 × 78) dat binnen een symmetrische compositie van rijk versierd rolwerk een centrale krans met wierookvat toont (fig. 65). De signatuur B / M bevindt zich onderaan in het midden.

75 Abrégé chronologique de l'histoire de France / par le Sr. de Mezeray... - A Amsterdam: chez Antoine Schelte, près de la Bourse et se vend a Liege: chez J.F. Broncart, marchand libraire en Souverain-Pont, 1700; titelbladzijde van deel II (gegevens naar een illustratie in een verkoopscatalogus; het origineel kon niet bestudeerd worden).
Instructions chretiennes sur les sacremens et sur les ceremonies avec lesquelles l'eglise les administre. - A Liege: chez Jean François Broncart, marchand-libraire en Souverain-Pont, 1702; titelbladzijde.
Sermons sur les epitres de tous les dimanches de l'année. A l'usage de ceux qui s'appliquent aux missions, & de ceux qui travaillent dans les paroisses. Tome II / par le P***. prestre de l'Oratoire de Jesus. - A Paris, et se vend a Liege: chez J.F. Broncart, en Souverain-Pont, 1704; blz. 273.
Annus apostolicus, seu conciones tot anni decursu praedicabiles... / auctore F. Zacharia Laselve... Tomus secundus. De sanctis. - Parisiis: apud Edmundum Couterot ... prostant Leodii: apud J.F. Broncart, typographum, sub signo Typographiae novae, 1708; blzn 17 en 379.
Sermons sur les mysteres de la Sainte Vierge. / par l'Aveugle. Mis en meilleur ordre / par le pere Loriot, prêtre de l'Oratoire. Quatriéme edition, revûë & corrigée. Tome quatriéme. - A Paris, 1712... et se vend a Liege: chez J.F. Broncart, imprimeur & marchand-libraire, en Souverain-Pont; blz. 58.

ge florale versiering een hoofd toont, dat getopt is door een schelp en in een stralenkrans geplaatst is (fig. 68). Het vignet is bovenaan gesigneerd met de letters JPG, die als in een driehoek geplaatst zijn.

In 1702[76] gebruikte Broncart een vignet (17 × 65), dat binnen een dubbele kader een symmetrisch vegetaal motief toont (fig. 66). De signatuur - JPG - bevindt zich onderaan in het midden in een uitgespaarde ovaal. Datzelfde jaar[77] gebruikte hij tevens een nauw verwant vignet (16 × 62), dat binnen een dubbele kader eveneens een symmetrisch vegetaal motief toont (fig. 67). De vrijstaande signatuur bevindt zich onderaan in het midden en werd in spiegelschrift gegraveerd. Het geheel doet veel hoekiger aan dan het vorige vignet zodat men mag aannemen dat het hier om een jeugdwerk handelt.

Ten laatste in 1705 was het stel JPG-vignetten van Broncart uitgebreid met twee andere rechthoekige exemplaren. Het

76 Trigonometria plana et sphaerica cum selectis ex geometria et astronomia problematis... / auctore R.P. Jacobo Gooden Societatis Jesu... - Leodii: apud J.F. Broncart, 1704; blzn 1 en 11.
Annus apostolicus... (zie noot 75) blz. 1.
Sermons sur les mysteres de Notre Seigneur. / par l'Aveugle. Mis en meilleur ordre / par le pere Loriot, prêtre de l'Oratoire. Quatriéme edition, revûë & corrigée. Tome premier. - A Paris, 1712... et se vend a Liege: chez J.F. Broncart, imprimeur & marchand-libraire, en Souverain-Pont; blzn 41 en 86.
Sermons sur les mysteres de la Sainte vierge... (zie noot 75) blzn 3, 41, 73, 111, 146, 183, 223, 245 en 281.

77 Instructions chretiennes sur les sacremens... (zie noot 75) blz. [1].

eerste[78] (17 × 67) toont binnen een dubbele kader een symmetrisch vegetaal motief met in het midden een gesloten vaas (fig. 69). Deze compositie is onderaan gesigneerd: links J, in het midden in een uitgespaard driehoekje P en rechts G. Het tweede vignet[79] (20 × 69) toont binnen een dubbele kader een symmetrisch vegetaal motief met in het midden een gevlochten bloemenkorf (fig. 70). Het vignet is in het midden, onder de korf gesigneerd met de letters JPG.

Wat later zijn twee grote JPG-vignetten in drukken van Broncart geattesteerd. Het eerste[80] (34 × 135) toont binnen een dubbele kader een zeer fraai en rijk versierd symmetrisch vege-

78 Les meditations sur le pater, composées / par la seraphique sainte Therese de Jesus, et augmentées de plusieurs belles considerations, affections, & resolutions... / par un religieux Carme déchavssé... - A Liege: chez J.F. Broncart, en Souverain-Pont, 1705; blz. [iv].
Sermons sur les mysteres de Notre Seigneur.... (zie noot 76) blzn 23, 66 en 102.
Sermons sur les mysteres de Notre Seigneur. / par l'Aveugle. Mis en meilleur ordre / par le pere Loriot, prêtre de l'Oratoire. Quatriéme edition, revûë & corrigée. Tome second. - A Paris, 1712... et se vend a Liege: chez J.F. Broncart, imprimeur & marchand-libraire, en Souverain-Pont; blz. 3.
Sermons sur les mystere de la Sainte Vierge... (zie noot 75) blzn 23, 59, 93, 127, 162 en 261.

Le notaire belgique ou la science des notaires, divisée en theorie et pratique. Conformément aux loix, placarts & edits de sa majesté. Avec les formules selon le style moderne, & l'observance journaliere. / par Jean-Baptiste-Joseph Huygens.... - A Liege: chez G.I. Broncart, imprimeur & libraire au Soleil sous la tour de St. Lambert, 1739; blz. 1.

79 Les meditations sur le pater... (zie noot 78) blz. 1.
Recueil choisi des plus beaux traits d'histoire, pris des anciens et des modernes, et redigez par ordre alphabetique. - A Liege: chez Jean François Broncart, en Souverain-Pont, à l'imprimerie nouvelle, 1707; blz. 5.
Sermons sur les mysteres de la Sainte Vierge... (zie noot 75) blz. 202.
Het vignet gelijkt sterk op maar is niet identiek met DROIXHE, *op. cit.* nr C15, gebruikt door Bassompierre in een druk van 1744. Het verschijnt tevens in een uitgave van 1788.

80 Ethica amoris, sive theologia sanctorum, magni praesertim Augustini, et Thomae Aquinatis, circa universam amoris & morum doctrinam, adversus novitias opiniones strenuè propugnata... / per Fr. Henricum a S. Ignatio, athensen... Tomus primus. De generalibus principiis amoris et morum... - Leodii: ex officina typographica J. Francisci Broncart, 1709; blz. [iii].
Idem. Tomus secundus. De externis regulis amoris et morum, legibus utique, ac praeceptis virtutum theologicarum, & cardinalium, necnon decalogi & ecclesiae... - Leodii: ex officina typographica J. Francisci Broncart, 1709; blz. [iii].
Idem. Tomus tertius. De sacramentis in genere et specie... - Leodii: ex officina typographica J. Francisci Broncart, 1709; blz. [iii].
La bibliotheque des predicateurs, qui contient les principaux sujets de la morale chrétienne, mis par ordre alphabetique. / par le R.P. Vincent Houdry de la Compagnie de Jesus. Seconde edition, reveue (sic) et corrigée. Tome premier. A - C - A Lyon: chez Antoine Boudet, Ruë Merciere, à la Croix d'or et se vend a Liege: chez Jean-François Broncart, imprimeur & libraire, en Souverain-Pont, 1716; blz. [iii].
Idem. Tome second. D - H - A Lyon: chez Antoine Boudet, Ruë Merciere, à la Croix d'or et se vend a Liege: chez Jean-François Broncart, imprimeur & libraire, en Souverain-Pont, 1716; blz. [iii].
Idem. Tome troisiéme. J - O - A Lyon: chez Antoine Boudet, Ruë Merciere, à la Croix d'or et se vend a Liege: chez Jean-François Broncart, imprimeur & libraire, en Souverain-Pont, 1717; blz. [iii].

taal motief (fig. 71). Het is onderaan in het midden gesigneerd met de letters JPG, die als in een driehoek geplaatst zijn. De letter P werd in een uitgespaard fragment van de versiering geplaatst. Het tweede[81] (84 × 97) toont een vaas met bloemen. Deze rust op een rijk versierd voetstuk waaruit symmetrisch geplaatste vegetale spiralen ontspringen (fig. 72). Dit vrijstaand vignet is links van het voetstuk gesigneerd JP en rechts G.

Vanaf het eerste decennium van de 18de eeuw gebruikte Broncart tevens een klein vrijstaand vignet[82] (32 × 48) dat een gevlochten bloemenkorf toont, die gevat is in een fraaie vegetale versiering (fig. 73). De signatuur - JPG - bevindt zich onderaan in het midden.

Gramme gebruikte in zijn eigen drukken natuurlijk ook vignetten, die hij zelf stak. Een vrijstaand vignet[83] (41 × 53), dat hij

81 Ethica amoris... Tomus primus... (zie noot 80) blz. 936.
La bibliotheque des predicateurs... Tome premier... (zie noot 80) blz. 79.

82 La science universelle de la chaire, ou dictionnaire moral... Tome cinquiéme. Troisiéme edition revûë & corrigée... - A Paris, et se vend à Liege: chez Jean-François Broncart, marchand-libraire en Souverain-Pont, 1711; blz. 315.
Sermons sur les mysteres de Notre Seigneur... Tome premier... (zie noot 76) blz. 44.
Sermons sur les mysteres de la Sainte Vierge... Tome quatriéme.... (zie noot 75) blzn 110, 201 en 244.
Sermons sur les plus importantes matieres de la morale chrétienne; ou l'Aveugle mis en meilleur ordre. A l'usage de ceux qui s'appliquent aux missions, & de ceux qui travaillent dans les paroisses. / par le P.*** prêtre de l'Oratoire de Jesus. Tome IV... - A Liege: chez Jean François Broncart, 1713; blz. 124.
Sermons sur les epitres de tous les dimanches de l'année... Tome II... (zie noot 75) blz. 57.

83 Theologia concionatoria docens et movens Tomus V. De poenitentia quatenus sacramentum est, seu de confessione & satisfactione sacramentali / auctore P.F. Constantino Letins, ex ordine FF. Minorum Recollectorum... - Leodii: ex typographia J.P. Gramme, in platea Sororum Hassellensium ad insigne S. Hieronymi, 1713; bln xxix, 41, 88, 167, 310, 375, 435 en 539.

in 1713 gebruikte, vertoont een nauwe verwantschap met het hoger geciteerd vignet met de voorstelling van een dolfijn, gesigneerd met G. Het toont een stralende zon onder een baldakijn en gevat in een vrij sobere symmetrische compositie (fig. 74), die sterk afwijkt van de rijk versierde vignetten, die Broncart gebruikte. De signatuur - JPG - werd onderaan in het midden aangebracht. Een vrijstaand vignet[84] (47 × 65) gebruikt in 1753 sluit stilistisch eveneens nauw bij deze vignetten. Het toont een symmetrische compositie met in het midden, tegen een gearceerde achtergrond, een baldakijn gevat in een sobere symmetrische compositie met aan elke zijde een ruiker (fig. 75). Het vignet is onderaan links gesigneerd door JPG.

Van opvallende stijl is een groot vignet[85] (55 × 120) dat Gramme in 1741 gebruikte. Het toont in een dubbele kader een symmetrische florale compositie die vooral opvalt door haar sobere karakter (fig. 76). Het vignet is onderaan gesigneerd: links JP en rechts G.

Naast vignetten, die met één of meerdere initialen getekend zijn, werden er een aantal opgespoord, die door Gramme op een meer expliciete manier gesigneerd werden.

Over de signatuur en dus over de auteur van het allegorische vignet (112 × 117), dat Jacob Lekens in 1751[86] gebruikte, kan enige twijfel bestaan. Het is daarenboven niet duidelijk of dit buitengewone vignet uit één dan wel uit twee blokken - van verschillende hand? - bestaat. In het midden van het vignet prijkt

84 Traité de la reduction des rentes, selon les loix & coûtumes du Pays de Liége, & ceux etrangeres; ouvrage consacré aux justes interêts des personnes qui ont des rentes à payer ou recevoir, commençant pour les muids en 1225. avec un tarif des anciennes espéces d'or & d'argent, suivi d'une geometrie pratique... / au depens de l'auteur, & par lui soubsigné. - A Liége: chez P. Simonon, à l'Aigle d'or, faubourg d'Amercoeur, 1753; blz. vii.
DROIXHE, *op. cit.* nr A1, door Bassompierre gebruikt in drukken vanaf 1751 tot 1769.

85 Défense du manifeste des echevins de la haute & souveraine justice de son altesse le prince evêque de Liege. contre la pretendue refutation de l'official de la cour episcopale... - A Liege: chez Gramme, libraire en Vinave d'Isle au Moriane, 1741; bln 3 en 9.

86 Ethica christiana... Pars prima.... (zie noot 72) blz. 455.

het hoofd van een sater, dat geplaatst is tussen een viertal rocailles. Twee prachtig gegraveerd griffioenen knagen aan het voorhoofd. Het geheel is getopt door een rocaille. Onderaan werden twee gekruiste (palm)takken afgebeeld (fig. 77). De signatuur bevindt zich op een vrijgelaten strookje, waar beide takken elkaar kruisen. Men kan GRAM, GREN of mogelijk ook GRON lezen. Hoewel dit bijzonder fraaie vignet geen parallel schijnt te kennen binnen het oeuvre van Gramme mag toch niet uitgesloten worden dat hij het realiseerde.

In 1740 gebruikte Kints[87] een groot en fraai versierd vignet (50 × 122) dat onderaan rechts GR. F. gesigneerd is. Het toont binnen een dubbele kader een vaas met bloemen. Deze is geplaatst op een hoge sokkel. Aan beide zijden van dit centrale motief werden rijk versierde bloemenslingers aangebracht (fig. 78).

Groter of belangrijker werk signeerde Gramme vaak uitvoeriger dan de vignetten. Een wapenschild[88] (c. 86 × 92 mm) van prins-bisschop Joris Lodewijk van Bergen (fig. 79) werd onderaan links gesigneerd: GRAM EXC. Er is nochtans ook een vignet[89] (32 × 118) gekend, dat uitvoerig gesigneerd is. Het toont, binnen een dubbele kader een vrij sobere symmetrische compositie met centrale bloemenruiker (fig. 80). De signatuur bevindt zich onderaan; in de linkerhoek GRAM. en in de rechter EXCU.

87 Refutation du manifeste des echevins concernant la jurisdiction profane au civil & criminel de son altesse, evêque & prince de Liege dans son oficialité (sic)... - A Liege: chez Everard Kints, imprimeur de son altesse, 1740; blz. 1.
Reflexions sur un livre intitulé Defense du manifeste donné au public par les echevins de la souveraine justice de Liége. - A Liege: chés (sic) Everard Kints, imprimeur de son altesse, 1741; blz. 1.

88 Narratio historica de jurisdictione officialis leodiensis... (zie noot 70) blz. 85.
Hetzelfde vignet werd kort daarop door Gramme ter beschikking gesteld van Kints, die het gebruikte in Refutation du manifeste des echevins... (zie noot 87) blz. 139.

89 Rituale ecclesiae leodiensis... (zie noot 62) blz. [i].
Zie ook DROIXHE nr G1, die twee varianten onderscheidt: het ene met de signatuur GRAM, gebruikt door Bassompierre in 1754 en in 1776, en de andere met de signatuur GRAM EXCU, gebruikt door Plomteux in 1768.

Bij volblad houtsneden verkoos Gramme vaak een langere signatuur[90]. Tijdens het onderzoek werd slechts één vignet[91] (66 × 62) gevonden dat voluit getekend werd door Gramme. Het stelt een vrij sobere vegetale compositie voor (fig. 84), die in het midden gesigneerd is GRAMME F.

C. Besluit

Als gevolg van het gebrek aan gestructureerd en gemakkelijk toegankelijk archiefmateriaal is het onderzoek naar de relatie tussen de drukkers en de drukkerscentra tijdens het ancien régime voornamelijk aangewezen op materiële en technische elementen, die rechtstreeks uit de bewaarde drukken afgeleid kunnen worden. De grote afhankelijkheid van gespecialiseerde kennis, die een dergelijk onderzoek vergt, werkt vertragend en ontmoedigend. De inbreng van niet-specialisten wordt daarenboven bemoeilijkt. Door het ontwikkelen van een methodiek, die toelaat ook niet-specialisten zoals kunsthistorici bij sommige fases van het onderzoek te betrekken, is het niet alleen mogelijk sneller tot resultaten te komen maar wint het onderzoek tevens aan belang.

Onderzoek naar gesigneerde ornamenten lijkt een voortreffelijk uitgangspunt te vormen, dat toelaat de immense hoeveelheid

90 Theses theologicae, de Deo et verbo incarnato, cum accessoriis de pontifice & conciliis. praesidebit Fr. Augustinus Lejeune ord. Erem. S. Augustini, sacrae theologiae in alma universate (sic) lovaniensi licentiatus & professor. Propugnabunt D. Joannes-Baptista Dupont, D. Maurus Le Rond, D. Antonius Maillard, D. Hieronymus Humblet, F.J. Chrysostomus Bottin. ordinis Sancti Patri Benedicti. Leodii in celeberrimo ac exempto Divi Jacobi monasterio, die 8. augusti horâ nonâ ante & tertiâ post meridiem item die nonâ, horâ tertiâ pomeridianâ. - Leodii: typis Guilielmi Barnabe, suae celsitudinis typographi, ad insigne Cancellorum aureorum in plateâ vulgo Neuvice... met ais frontispice het wapenschild (180 × 130) van Nicolas Jacquet, abt van Saint-Jacques (fig. 81). Deze volblad houtsnede is onderaan in het midden gesigneerd GRAM / EXCU.
In de [Chartes et privileges des metiers de Liege], s.l. s.d. is de volblad houtsnede (263 × 168) met de voorstelling van 6 wapenschilden (fig. 82) onderaan in het midden gesigneerd GRAM terwijl het wapenschild (147 × 12) van de prins-bisschop (fig. 83) onderaan rechts gesigneerd is GRAM F. en onderaan links de naam van de ontwerper draagt REND. DEL.

91 Pro memoria in causa Sonhoven, contra Hasselt; cum adjunctis sub num. 1. 2. 3. 4. 5. 6. - [s.l. s.n.], 1765; titelbladzijde. De drukker van dit werk is onbekend.

voorhanden materiaal te structureren zodat diepgaander onderzoek meer doelgericht kan gebeuren. Een dergelijk aanpak levert daarenboven een niet verwaarloosbaar bijprodukt op, dat voor kunsthistorisch onderzoek een essentiële inbreng kan betekenen.

Hoewel het aantal Luikse drukken, dat onderzocht werd, nauwelijks representatief genoemd kan worden - ongeveer 10% van de geschatte 12.000 titels - bleek toch hoe vruchtbaar een breder opgezette studie zou kunnen zijn. Voor een deel bevestigde de studie van de gesigneerde vignetten wat reeds vroeger gekend was, zoals de relatie met Frankrijk, toch kwamen ook andere elementen zoals de aanwezigheid van Oostenrijks materiaal naar voren. Ook de relatie met andere centra in de Nederlanden - Leuven, Maastricht, Mechelen - vond een neerslag in de vignetten. De vignetten bevestigden het bestaan van een Luikse artistieke traditie op vlak van houtsneden. Er werd vastgesteld dat het Luikse materiaal slechts in beperkte mate zijn weg vond naar andere centra zoals Maastricht.

Steekproeven in drukken, die niet uit Luik afkomstig zijn, gaven de indruk dat in de loop der jaren steeds vaker vignetten op de één of andere manier gesigneerd werden. Artistieke kwaliteit speelde daarbij nauwelijks een rol, integendeel! In kleinere centra, zoals Ieper werden tijdens de 18de eeuw zelfs zeer 'primitieve' houtsneden fier gesigneerd door de plaatselijke houtsnijder[92].

Op dit ogenblik is het wenselijk de voorgestelde methodiek te toetsen aan de totale produktie van een kleiner centrum. Op die manier kan men ongetwijfeld een beter idee krijgen van de waarde van de onderzoeksresultaten van de voorgestelde methode. Een systematische studie van drukken uit de kleinere centra van de Nederlanden en aangrenzende streken zou materiaal kunnen leveren voor een centraal beheerde gegevensbank, waarop niet alleen boekhistorici maar ook kunsthistorici en anderen met veel profijt zouden kunnen beroep doen.

92 Dagelyksche oeffeningen ende godtvruchtige bemerkingen door den geheelen vasten... - Tot Ypre: by Walwein boek-drukker woonende op de Lente-markt; deze niet gedateerde publikatie is *verciert met 35. printjens verbeeldende de mysterien van het H. Sacrificie der Misse.* Eén (blz. 77) van deze kleine volbladhoutsneden (80 × 55) is, ondanks zijn geringe artistieke kwaliteit, onderaan gesigneerd Wouters 1746.

De andere invalshoek, namelijk de uitstraling van de lokale produktie van houtsneden, mag daarbij echter niet uit het oog verloren worden. Slechts door beide soorten gegevens aan elkaar te toetsen kan men een dieper inzicht krijgen in de mechanismen, die aan de basis liggen van de onderlinge contacten tussen de verschillende drukkerscentra. Zij helpen tevens bij een beter begrip van het fenomeen 'piraatedities' dat tijdens de 18de eeuw welig tierde in onze streken.

Provincie Limburg
Archief- en Documentatiecentrum
Zuivelmarkt 33
B-3500 Hasselt

1

2

3

5

4

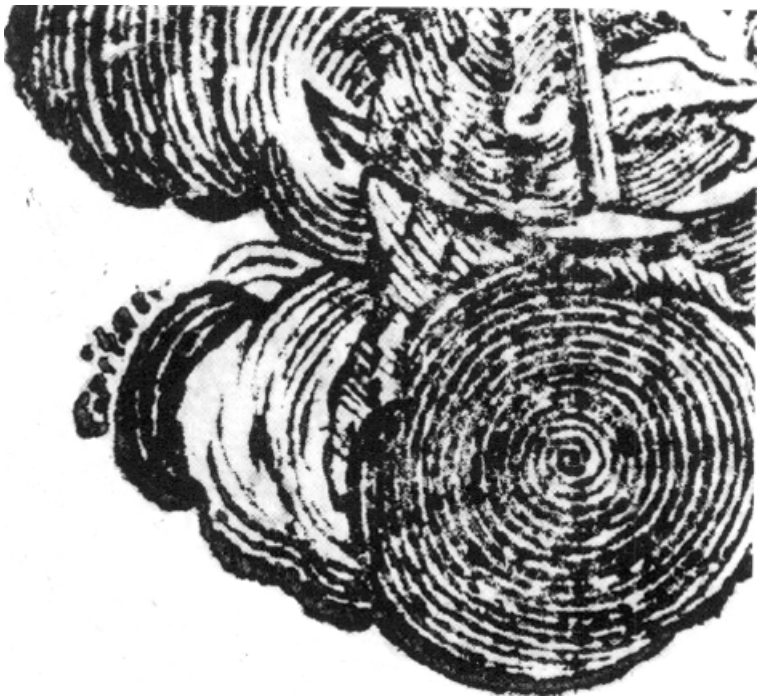

4

6

6

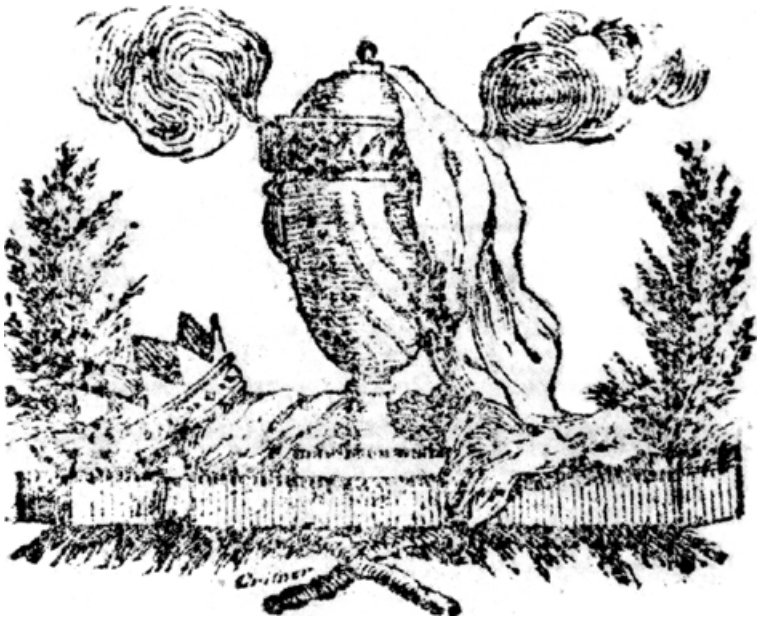

7

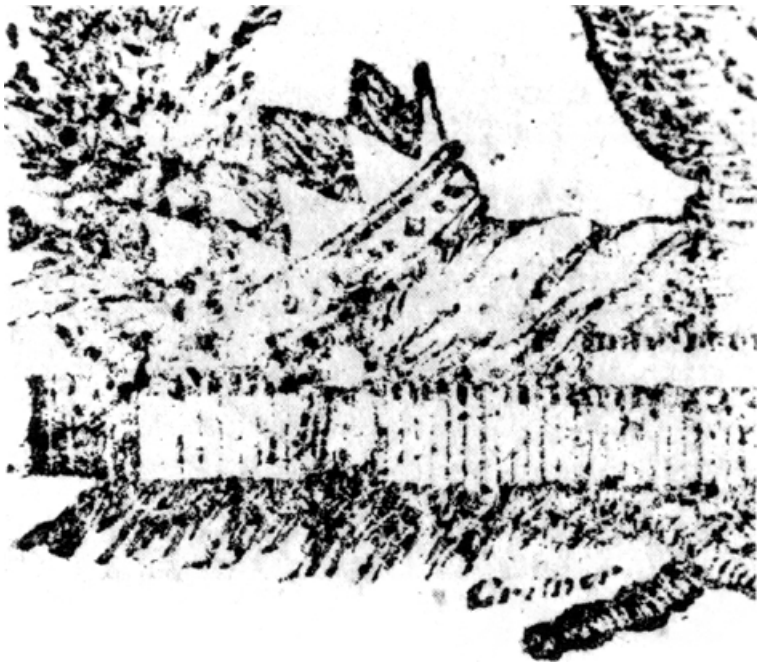

7

8II

8

8III

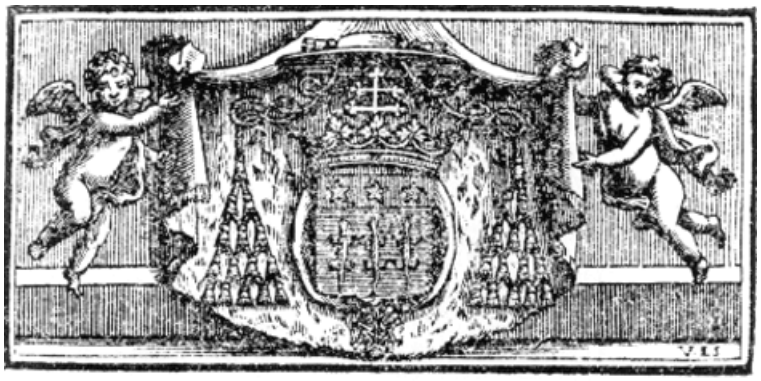

A MONSEIGNEUR

8IV

8V

9

11

10

10

Hyemalis Pars.

BREVIARII
ECCL. LEODIEN.
Reuerendiss. & Sereniss.
ERNESTI, ac FERDINANDI,
Episcoporum Principum
auctoritate,
vtriusque Cleri insignis Ecclesiæ
eiusdem consensu,
sumptibusque
RECOGNITI.

LEODII,
Apud Arnoldum de Corsvvaremia Typ.
jurat. sub signo Sampsonis.
Anno. 1612.

S. MARIA

S. LABER

Detestans adulterium,
Præsul subit martyrium.
Orans in Ecclesia.

Sic ad aram immolatur,
Sic cruore consecratur.
Grata sibi Legia.

12

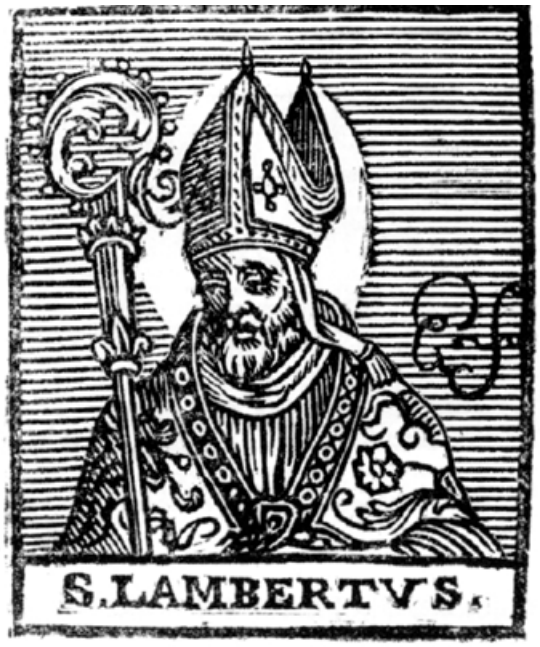

R. P. IOHANNE ROBERTI
Arduennate, Andaïno, Societatis
IESV Doct. Theol.

14

LEODII,
Typis IOANNIS TOVRNAY. 1633.

15

13

16

TOT LVYCK,
Vp Leonaert Streel/ Boeckdruc
M. DC. XLVI.
Superiorum permissu.

17

TE METTEN.

18

TE PRIMEN.

19

TE TERTIEN.

20

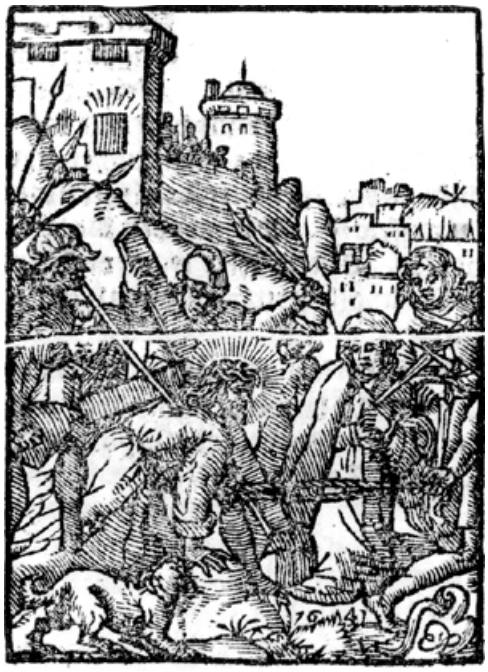

TE SEXTEN.

21

TE NONEN.

22

TE VESPEREN.

23

TE COMPLETEN.

24

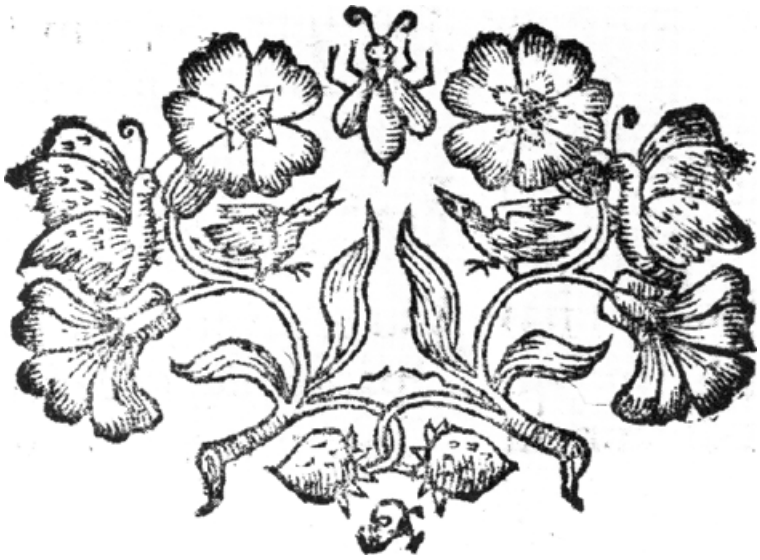

25

26

27

28

29

30

31

32

33

IDÆA

PASTORIS

34

Des gens mariez, & de leurs enfans.

CHAPITRE I

35

36

37

38

39

A

JESUS-CHRIST

40

VOLTAIRE

DE RETOUR

41

42

43

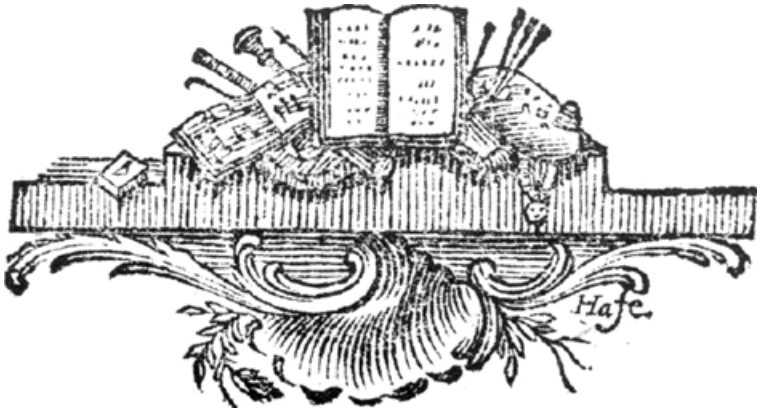

44

45

ÉLÉVATIONS
A DIEU

46

47

48

49

50

PENSÉES

51

GEOMETRIE

52

53

SYNONYMES

54

55

56

57

A

TRES-NOBLE,

57II

57III

57IV

58

HODIE MIHI CRAS TIBI

On recommande à vos Prières et Saints Sacrifices l'Ame de
MONSIEUR

REGNIER-ANDRÉ
TIMMERMANS,

Ancien Coadjuteur de l'église Collégiale de Cortessem,

Décédé le **17** Décembre **1857**, âgé de **68** ans et muni de tous les secours spirituels.

Les obsèques solennelles se célébreront à l'église succursale de Cortessem, samedi 5 Janvier 1858, à dix heures.
Les parens et amis sont invités à y assister.

R. I. P.

59

59

60

61

62

63

64

65

SERMON III.

DE LA NATIVITE'

66

67

68

A LA
SERAPHIQUE SAINTE
THERESE DE JESUS,

69

RECUEIL

70

71

73

72

74

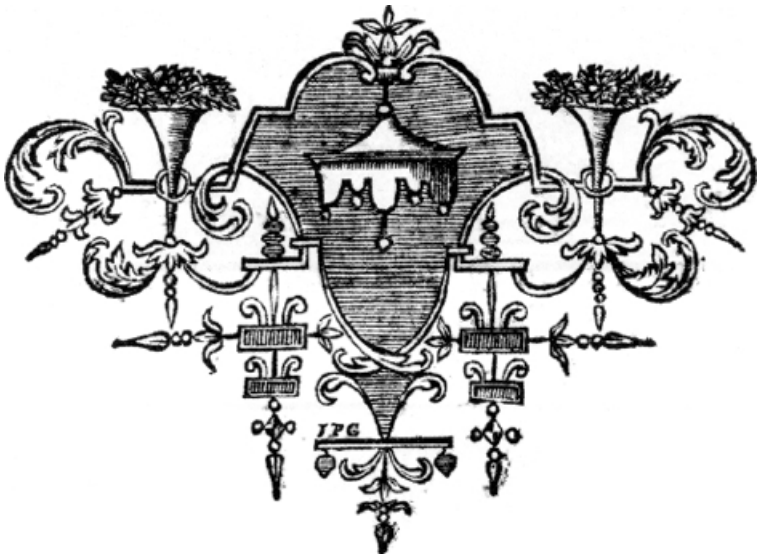

75

76

78

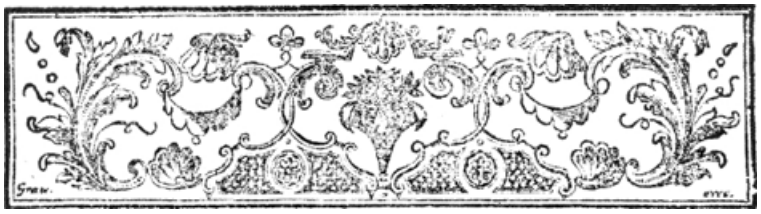

80

77

GEORGIUS LUDOVICUS
A BERGIS,
EPISCOPUS ET PRINCEPS
LEODIENSIS.

79

81

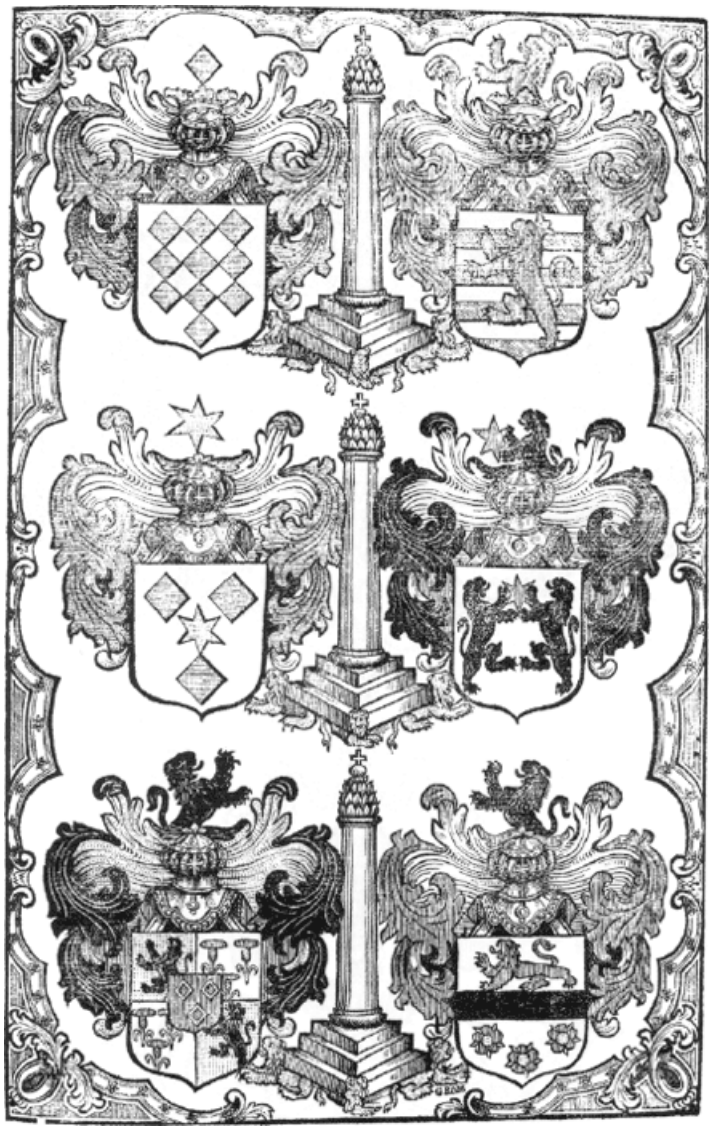

82

83

84

Boekbesprekingen

***Across the Narrow Seas: studies in the history and bibliography of Britain and the Low Countries. Presented to Anna E C Simoni,* edited by Susan Roach. - London: The British Library, 1991. - xv, 223 p., ill.; 24 cm. - ISBN 0-7123-0260-3.**

Sommige schoolkinderen slagen erin hun poëziealbum te vullen met smaakvolle versjes en frisse tekeningen die hun door kameraadjes, onderwijzer(e)s(sen) en peter of meter worden opgedragen. Bij andere bundels blijft de poëzie beperkt tot 'tip tap top, zoek de datum op', en worden de tekeningen ontsierd door ezelsoren of vlakgomrestjes. Het ene kind inspireert kennelijk meer dan het andere. Met *libri amicorum* is het net eender. Het aantal groteske mislukkingen op dit vlak is gelukkig heel beperkt; anderzijds zijn er toch produkties die duidelijk boven de middelmaat uitstijgen en waarvan je moet aannemen dat de gehuldigde een innemende en inspirerende persoonlijkheid is. Bibliografen hanteren doorgaans geen poëtische woordenschat. Maar de bundel die enkele Belgische, Nederlandse en Engelse vakgenoten hebben opgedragen aan Anna Simoni, vormt op deze regel een welkome uitzondering. Wat te denken van de prachtige titel, die ontleend is aan de bijdrage van Lotte Hellinga-Querido, of van het artikel van Helen Wallis, waarvan de titel luidt: 'Intercourse with the Peaceful Muses'? Zelfs in haar wat technisch overzicht van gedichten van Cornelis Kiliaan bij etsen van Theodor Galle vergelijkt Elly Cockx-Indestege haar zoektocht naar materiaal als *a hunting-party.* De toon is gezet...

Anna E.C. Simoni begon haar carrière bij de British Museum Library in 1950. Ondermeer dankzij haar uitstekende kennis van de Nederlandse taal werd ze er verantwoordelijk voor de Nederlandstalige collecties, waarvan ze de ontsluiting en de uitbreiding op zich nam. Haar werk leidde tot de publikatie van twee monumenten in de bibliografie: *Publish and be Free* (1975), een catalogus van produkten van de Nederlandse sluikpers tijdens de tweede wereldoorlog, en *Catalogue of books from the Low Countries 1601-1621 in the British Library* (1990), een werk dat vanzelfsprekend ook in België een zeer ruime weerklank kent. Anna Simoni recenseerde talrijke Nederlandse en Belgische boekhistorische studies voor Angelsaksische vaktijdschriften als *The Library* en *The Book Collector*, waardoor zij - ook nu nog - een cultuurbemiddelende rol speelt. Daarnaast publiceerde ze artikels in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, in *De Gulden Passer* en in *Quaerendo.*

Het zal daarom niemand verbazen dat dit huldealbum is opgebouwd uit boekhistorische, kunsthistorische en bibliografische studies over de Lage Landen, en dat hierin vaak de nadruk ligt op de relaties die deze gebieden onderhielden met het grote eiland 'across the Narrow Seas'. Afgezien van de bijdragen die gewijd zijn aan de gehuldigde en haar werk, bestaat de bundel uit achttien artikels. Het weze de recensent toegestaan zich in zijn bespreking te beperken tot die bijdragen waarin personen en situaties uit de *Zuidelijke* Nederlanden een prominente rol spelen. Deze invalshoek doet zeker niets af aan de kwaliteit van de artikels die hun focus eerder op het Noorden hebben geplaatst.

Anders dan in de Nederlandse geschiedenis zijn er in het Belgische politieke verleden geen geprivilegieerde momenten van exclusief contact met Engeland. Wij hebben bijvoorbeeld geen stadhouder die koning van Engeland is geworden. Toch zijn er in de cultuurgeschiedenis raakpunten aan te duiden, periodes en episodes waarin het Kanaal wat minder breed leek. Nu eens waren de Zuidelijke Nederlanden het reisdoel van een kunstminnaar, dan weer zorgden Engelse paters achter de rug van de pauselijke en vorstelijke censuur voor de druk en de verspreiding van paapse publikaties. Nog intensiever waren de relaties tussen Zuidnederlandse en Engelse geografen toen de politieke betrekkingen tussen Spanje en Engeland op hun slechtst waren, en heel bijzonder is wel het feit dat het eerste in het Engels gedrukte boek het licht zag in het graafschap Vlaanderen. De hier geschetste momenten komen uitgebreid aan bod in het *liber amicorum.*

T.A. Birrel belicht het reisverslag van John Gage (1786-1842), een Engelse jurist en (kunst-)historicus die in juni 1815 een reis ondernam naar de Nederlanden. Buiten de wat vreemde opmerking dat boeken in 1815 een zeldzaam goed waren op het Continent (zelfs in het Noorden!), valt er in dit relaas weinig te rapen voor wie informatie zoekt over het leven der boeken op het einde van de Napoleontische periode. Wél is het interessant omdat het een beeld biedt van de troosteloze nadagen van de slag van Waterloo. In Antwerpen en Brussel ontmoette Gage gewonde kennissen, en nadien bezocht hij zelf het slagveld, waar hij met afgrijzen vaststelde hoe lichaamsresten negen dagen na de veldslag nog getuigden van de hevigheid van het treffen.

In het artikel van A.F. Allison blijft alles gelukkig beperkt tor verbaal geweld. Het gaat om de publikatiegeschiedenis van Leonardus Lessius' *Defensio potestatis summi pontificis,* een polemisch geschrift waarvoor de opdracht uit Rome kwam. Het was gericht tegen William Barclay, die in zijn *De potestate papae* (Londen 1609) het pauselijk gezag had aangevallen. Vóór het werk van Lessius kon worden gedrukt vroegen de Franse Jezuïeten echter aan hun generaal om de publikatie ervan te verhinderen. Want na de moord op Hendrik IV stond Frankrijk bepaald vijandig tegenover de Jezuïetenorde, en een zo heftig geschrift van een Jezuïet zou slechts olie op het vuur zijn. Generaal Claudio Acquaviva liet de publikatie na enig dralen opschorten, te laat echter om te vermijden dat het werk werd gedrukt (1611). A.F. Allison heeft van dit zeldzaam boek drie exemplaren gelocaliseerd, en hij kon ze identificeren als produkten van de Engelse Jezuïetenpers in Sint-Omaars. Deze pers genoot een speciaal statuut in de Zuidelijke Nederlanden. Door hààr de opdracht toe te wijzen hadden de initiatiefnemers de bezwaren omzeild die aartshertog Albert tegen de publikatie had geformuleerd, èn tegelijk vermeden dat het boek aan hun controle ontsnapte, wat zeker gebeurd zou zijn indien het boek in het buitenland was gedrukt.

De Engelse Jezuïeten van Sint-Omaars gingen zelfs verder. Toen het werk dan toch door Acquaviva en de paus was verboden, zodat het uiteindelijke amper verspreid werd, drukten ze op eigen initiatief en kortere Engelse vertaling: *A briefe and cleare declaration of sundry pointes absolutely dislyked in the lately enacted oath of allegiance* (1611). Deze vertaling was naar alle waarschijnlijkheid het werk van Anthony Hoskins, de vice-prefect van de Engelse Jezuïetenmissie in de Zuidelijke Nederlanden. Of hoe een Engelse Jezuïet katholieker kon zijn dan de paus...

Het langste artikel van deze bundel is gewijd aan de cartografie. Helen Wallis gaat er meer bepaald in op het belang van de (vaak vriendschappelijke) relaties tussen Engelse en Nederlandse reizigers en cartografen voor de vooruitgang van de geografie

in de zestiende eeuw. De correspondentie heen en weer, voornamelijk tussen Ortelius en Mercator enerzijds en John Dee anderzijds, kreeg een krachtige impuls door de publikaties van de Zuidnederlandse cartografen en door de talrijke ontdekkingsreizen die werden ondernomen onder koningin Elisabeth, bijvoorbeeld door Francis Drake. Bovendien hadden zowel Mercator als Ortelius familierelaties over het Kanaal en reisde Ortelius in 1577 zelf naar Londen.

Niet alleen waren Mercators kaarten zeer populair in Engeland. H. Wallis geeft ook aan wat het aandeel was van Engelse geleerden in de totstandkoming ervan. Zo was de kaart van de Britse eilanden (1564) een kopie van een origineel dat aan Mercator was toegestuurd door een (verder onbekende) Engelse cartograaf. Ook Ortelius heeft heel wat invloed gehad in Engeland, niet in het minst omdat zijn wereldkaart van 1564 de noord-west doorgang naar Oost-Azië voorstelde als een open zeeweg naar de Stille Oceaan. Anderzijds was Ortelius' eigen *Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio* gebaseerd op een kaart van de Engelsman Anthony Jenkinson, die in 1560 een reis naar Rusland had ondernomen.

Het betoog van H. Wallis had ongetwijfeld aan kracht gewonnen als ze er wat meer structuur in had gebracht. Toch doet haar zeer grondig gedocumenteerd verhaal vermoeden dat Engeland en het Continent elkaar nooit méér nabij zijn geweest dan in de brieven van Ortelius en Mercator aan hun Engelse correspondenten.

Wat mij betreft is de mooiste tekst in de bundel deze van Lotte Hellinga-Querido. Zij neemt ons mee naar het Bourgondische hof, waar het huwelijk van Karel de Stoute met Margaretha van York de Anglo-Bourgondische alliantie consolideerde. Deze politiek-dynastische constellatie verklaart mede hoe het komt dat het eerste in het Engels gedrukte boek niet in Engeland, maar in het graafschap Vlaanderen werd vervaardigd. Het gaat om Raoul le Fèvres *Le recueil des histoires de Troie*, door William Caxton vertaald als *Recuyell of the Histories of Troye* en door hemzelf ca. 1473 gedrukt in Brugge. Eén exemplaar van deze druk bevat een gravure waarop Caxton staat afgebeeld, knielend voor Margaretha van York en haar zijn boek overhandigend. Het motief is niet origineel, maar de uitwerking ervan is speels, niet in het minst door een aantal woordspelingen die erop wijzen dat de gravure werd ontworpen door iemand die in het Nederlands dacht. Zo wordt de schenking van Caxton niet alleen gemimeerd door een aapje tussen Caxton en de hertogin, maar ook door een knecht op de achtergrond die water *schenkt* in een schotel. L. Hellinga weet de scène in al haar details uitstekend te duiden, inclusief de symboliek die in de prent zit vervat. Alleen lijkt ze niet te hebben opgemerkt dat Caxton op de gravure *twee* boeken aan zijn patrones overhandigt. Zo is over deze prent misschien toch nog niet alles gezegd?

Twee bijdragen, tenslotte, spelen in op de interesse van Anna Simoni voor de historische bibliografie van de Nederlanden, los van elke verwijzing naar Engeland. Elly Cockx-Indestege vulde de bibliografie van Cornelis Kiliaan aan met een reeks van zes prenten van Theodor Galle, waarbij Kiliaan korte gedichten schreef. Van hem waren al soortgelijke gedichten bekend bij de 24 prenten in *Solitudo, sive Vitae foeminarum anachoritarum.* Maar de poëzie bij afbeeldingen van mannelijke kluizenaars was tot nu toe onbekend. De prenten werden hier gereproduceerd; de laconieke Latijnse tekst werd vertaald in het Engels.

Chris Coppens en Marcus de Schepper van hun kant sluiten aan bij een artikel van Anna Simoni over de Leidse periode van de Noordnederlandse drukker Henrick van Hastens (ca. 1566 - ca. 1629), die in 1621 - waarschijnlijk om geloofsredenen - naar

Leuven verhuisde en hierdoor alleen al een unieke positie bekleedt. Deze emigratie heeft Van Hastens zeker geen windeieren gelegd. Dankzij de steun van Erycius Puteanus, die Van Hastens zowat als *private printer* beschouwde, raakte de drukker snel geïntegreerd in de Leuvense Universiteit. Na de breuk met Puteanus kon hij daarom terugvallen op andere hoogleraren, die voor hun werken op hem een beroep deden. Zo draagt de eerste uitgave van de *Bibliotheca Belgica* van Valerius Andreas het drukkersmerk met de schildpad en het devies 'Cunctando propero'. Ook heel wat controversie- en devotieteksten van Jezuïeten zagen bij hem het licht. Van Hastens was bovendien stadsdrukker. Hoewel heel wat efemeer materiaal van hem verloren ging, konden de auteurs toch een checklist van 77 titels samenstellen, waarin de naam van Puteanus stilaan wijkt voor een hele pleiade van hoogleraren en Jezuïeten.

Misschien had deze checklist een vollediger beeld gegeven van Van Hastens' activiteit indien ook de werken met het adres van zijn weduwe erin waren opgenomen. Maar waarschijnlijk is dat iets voor de reconstructie van zijn hele (Leidse en Leuvense) fonds, waaraan de auteurs werken in overleg met... Anna Simoni.

In de andere bijdragen vernemen we ondermeer nog waar de oorsprong van het woord postincunabel moet worden gezocht (J.A. Gruys), hoe nuttig de British Library wel is voor wie op zoek gaat naar Noordnederlandse veilingcatalogi (B. van Selm), hoe een Leidse boekverkoper zijn dagen doorbracht tijdens een reis in Engeland (P.G. Hoftijzer), en hoe de collectie-Fagel terechtkwam in de bibliotheek van Trinity College, Dublin (E. Braches). Het geheel wordt vervolledigd met een voorstelling van de auteurs en met een index, twee toemaatjes die in dit soort publikaties zeer welkom zijn. Ook typografisch is het boek zeer fraai uitgewerkt, wat het leesplezier alleen maar vergroot.

De lezers van dit tijdschrift, tenslotte, zullen niet onverschillig zijn voor het feit dat de stofwikkel is geïllustreerd met het frontispice uit een Plantijnse druk van 1614. Het schip dat erop staat afgebeeld is een mooi embleem voor de impliciete boodschap van dit boek: laat zeeëngten geen hinderpaal zijn voor vriendschap en dialoog.

Pierre Delsaerdt

Howard M. Nixon and Mirjam M. Foot, *The History of Decorated Bookbinding in England.* - Oxford: Clarendon Press, 1992 - xviii, 124 p., 140 pl.; 24 cm. - ISBN 0-19-818182-5.

Aan de oorsprong van dit boek liggen de Lyell Lectures die Howard Nixon in 1979 aan de Universiteit van Oxford heeft gehouden. Hij verklaarde toen dat een geschiedenis van de Engelse boekband nog niet was geschreven en nam zich voor deze leemte op te vullen. Die geschiedenis van de bandversiering begint met de band rond het Sint-Cuthbert-Evangelie, einde zevende eeuw, en eindigt met de tweede wereldoorlog. Andere dwingende opdrachten en bovenal zijn voortijdige dood in 1983 hebben Nixon verhinderd de tekst van deze lezingen persklaar te maken en als een geschiedenis van de Engelse boekband te publiceren. Dit zou de taak worden van zijn briljante leerlinge en opvolgster in de British Library, Mirjam Foot, inmiddels ook al weer tot een hoge post in deze eerbiedwaardige instelling gepromoveerd.

Niets is zo moeilijk als een onvoltooid werk van iemand af te werken voor uitgave. Het voornaamste probleem bestond hierin dat de zes lezingen die Nixon had gehouden géén overzicht van de Engelse boekband in zijn geheel konden bieden. Bewust had hij voor de versierde band gekozen, de topstukken zeg maar. Toch is Mirjam Foot, om begrijpelijke redenen, althans nu niet op de uitdaging ingegaan om ook de alledaagse band en de techniek van de band in een overzicht te belichten. Een ander probleem was dat zelfs de versierde band niet voldoende aan zijn trekken was gekomen - het gaat nu immers niet meer om capita selecta. Die lacunes heeft Foot wèl opgevuld, mede rekening houdend met recente onderzoeksresultaten. Ook het hele notenapparaat heeft zij verzorgd, voorwaar geen sinecure. De vele dia's ten slotte, die bij de lezingen gebruikt waren, konden niet alle als afbeeldingen in de publikatie worden opgenomen; het zijn er niettemin nog 128 plus 12 in kleur geworden, een onontbeerlijk onderdeel van elke publikatie over boekbanden.

In overeenstemming met de lezingen, is de inhoud over zes kapittels verdeeld. Omdat er in elk kapittel langere perioden of uiteenlopende stijlen worden behandeld, zouden tussentiteltjes allicht de overzichtelijkheid hebben bevorderd. De bronnen zijn met grote nauwkeurigheid in voetnoot gegeven. Het ontbreken van een globale literatuurlijst is op het eerste gezicht misschien vreemd, maar verantwoord, gezien de vrij recent (1987) verschenen *Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst* van F.A. Schmidt-Künsemüller. De uitvoering is zonder pretentie, volgens de goede Engelse traditie (behalve misschien wat de banddecoratie betreft: een breed goudgestempeld kader waarbinnen de titel, op rood-lila linnen). Voor elke boekbandhistoricus is dit een onmisbaar boek.

Elly Cockx-Indestege

Margaret Lane Ford, *Christ, Plato, Hermes Trismegistus. The dawn of printing. Catalogue of the incunabula in the Bibliotheca Philosophica Hermetica*, volume I. - Amsterdam: In de Pelikaan, 1990. - 410 p. in 2 bdn. in foedraal (distributie De Graaf Publishers, Nieuwkoop). - ISBN 90-6004-406-1.

Ook voor wie niet de esoterische beschouwingen van de inleiding deelt, is de incunabelverzameling van de *Bibliotheca Philosophica Hermetica* een boeiende collectie, een hoogvlieger om een woordspeling te gebruiken. Het belang van goede privé-verzamelaars voor de verschillende domeinen van handschrift en boek is hiermee eens te meer gesteld. Dat de bibliotheek daarbij ook nog professioneel wetenschappelijk wordt beheerd en voor onderzoek toegankelijk is, maakt de BPH tot een instelling die in het geschakeerde boekhistorisch veld in ruime zin, haar geëigende plaats veroverd heeft.

De catalogus is deel 1 van ‘Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica’ en meteen ook het eerste deel van de catalogus van de incunabelen, waarvan voor de aanwinsten vanaf 1990 al relatief spoedig een tweede deel in het vooruitzicht wordt gesteld. Bij het afsluiten van de publikatie waren er in totaal 192 (waarbij dubbele exemplaren van een tekst), maar wanneer de snelheid

van aankoop doorgaat zoals die sinds 1987 een hoge vlucht nam (28 in '87, 67 in '88, 52 in '89), dan kunnen al spoedig weer twee fraaie banden worden gevuld.

De rij opent met twee blokboeken, een *Biblia pauperum* en *Die Kunst Chiromantie* van Johann Hartlieb. Op een uitzondering na bevat ieder stuk één illustratie, meestal in kleur, aan de linker kant en rechts de beschrijving in twee kolommen. In de rechtse kolom de bibliografische identificatie, de exemplaargegevens en de bibliografische referenties, in de linkse een meestal vrij korte tekst over de inhoud, de editie, de decoratie en/of de herkomst. Deze teksten hadden wat beter bibliografisch ondertimmerd kunnen zijn.

Vier van de illustraties tonen een Griekse druk. Heel wat afbeeldingen bevatten verluchte randen, initialen of penwerk. Tien boekbanden zijn voorgesteld, maar het is niet makkelijk blinddruk op egaal gekleurde donkere banden goed zichtbaar te maken. Toch is duidelijk dat de 'pigskin dyed dark pink' van item 154 niet de huid van een 'pig' kan zijn, wel die van een geit of een schaap of een ander lid van die familie, wat natuurlijk enig wantrouwen wekt voor andere lederidentificaties. Het ware aardig geweest, voor dergelijke collectie, achterin afzonderlijk een paar bladzijden te wijden aan afbeeldingen van wrijfsels of detailfoto's van andere banden, zoals dat bijvoorbeeld zo voortreffelijk bij de George Abramscollectie is gebeurd.

De herkomstgegevens zijn, precies bij een dergelijke prestigieuze collectie en dito catalogus, nogal zwak. Wat het had kunnen zijn, mag in de catalogus van de Otto Schäfer-Sammlung worden gevonden; een vergelijkbaar opzet, lijkt me zo. De herkomstgegevens hadden consequent moeten worden weergegeven en gedateerd, en de veilingscatalogi systematisch opgezocht. Nu is dat enkele keren gebeurd, kennelijk waar de informatie in het boek te vinden was. Er kunnen overigens zo meteen uit de losse hand een paar herkomsten worden aangevuld die niet in het herkomstveld staan opgenomen. Zo werd nr. 126 geveild te Monaco 13.05.85 (item 28) met een deel van de Van der Elst-collectie (de index verwijst foutief naar het nr. 125). Het nr. 168 is bijna zeker item 171 van dezelfde veiling. Het nr. 45 uit dezelfde collectie kwam onder de hamer in Hôtel George V te Parijs op 16 november 1988 als item 23. Het nr. 165, de Raymundus de Sabunde, *Theologia naturalis* (Straatsburg: Martin Flach, 1496) uit Buxheim, had in de veiling van de kartuisbibliotheek door C. Förster te München in 1883 kunnen worden nageslagen.

Bijzonder ergerlijk is de enige index die auteurs, drukkers, herkomsten, binders, rubricators en onderwerpen door elkaar in één alfabetische orde bij elkaar brengt. Ook hierbij mag bijvoorbeeld naar de Schäfer-catalogus verwezen worden. Precies gespecialiseerde indices, om nog maar van drukkers en herkomsten te spreken, maken een gericht zoeken in een dergelijke collectie mogelijk en laten de gebruiker toe met één blik de invalshoek te overzien. Concordanties met Hain & Co, GW, Goff en IDL sluiten de publikatie af.

Opmaak van boek en band door Charles Jongejans is fraai. Ook dat is de laatste jaren niet meer gegarandeerd bij peperdure publikaties.

Chris Coppens

Paul Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur.* Berchem-Antwerpen: Uitgeverij EPO, 1987. - 90-6445-704-2. (verspreiding in Nederland: Uitgeverij De Geus, Breda).

Bosch, Bruegel en Rubens zijn nier alleen zowat de populairste schilders uit de Nederlanden, maar zijn ook internationaal voor de gehele kunstgeschiedenis tot de bekendste kunstenaars gaan behoren. Is Bosch minder dan Bruegel en Rubens door brouwers en bakkers als een aantrekkelijk kwaliteitslabel ingehaald, hij is veel meer dan Rubens en Bruegel door allerlei pseudo-wetenschap en esoterische bewegingen tot voorwerp van zogeheten studies gemaakt. Hoe wet veel meer dan bij Rubens en zelfs meer dan bij Bruegel een zekere vorm van humor in Bosch' werk inherent is, werkt het op de toeschouwer veeleer derouterend dan lachwekkend. Wanneer er dan toch wordt gelachen, dan eerder heimelijk en niet zonder een zeker gêne. Een en ander lijkt de hedendaagse kijker intens te raken ook al begrijpt hij het niet goed of kan hij er (vaak zelfs letterlijk) geen kop of staart aan krijgen. Voelt de doorsnee museumbezoeker zich met Bruegel en Rubens volkomen behaaglijk en zijn er zelfs momenten van zelfherkenning of identificatie ondanks de zowat vier eeuwen ertussen, bij Bosch blijkt die beweging geremd en wordt de zelfherkenning verdrongen en zelfs uitdrukkelijk geweigerd. In diezelfde zin is het niet verwonderlijk dat enkele persreacties op deze studie over Bosch, niet het boek zelf bespraken, maar emotioneel reageerden alsof een taboe was doorbroken.

Deze studie van Paul Vandenbroeck is niet helemaal onverwacht gekomen. Jarenlang werd het onderzoek meticuleus uitgediept en de resultaten ervan werden uitgetest in voorbereidende of zijdelingse studies over methodologische aspecten, over het schildersgeslacht Verbeeck of over de symboliek van de uil. Na het baanbrekend werk van Dirk Bax (1948/1949) is deze nieuwe studie een mijlpaal verder in het Bosch-onderzoek. Het is evenwel te hopen dat de onderzoeksresultaten van Vandenbroeck sneller en ruimer ingang vinden dan Bax' eveneens ontmythologiserende werk dat aanvankelijk in het Nederlands op een relatief kleine oplage werd gepubliceerd en pas in 1979 een Engelse vertaling kreeg. Ontcijferde Bax Bosch' beeldenarsenaal, Vandenbroeck peilt naar en duidt de zin en de context achter de beelden.

Het boek bestaat uit twee delen die in de oorspronkelijke doctoraatsverhandeling volgen op een analyse van de *Tuin der Lusten*, die afzonderlijk verschenen is. Het eerste deel stelt het waarden- en normenstelsel van Bosch voor, het tweede de zogeheten methode van de schilder. Vertrekkend van de verschuiving in het ethisch denken die plaatsgrijpt rond 1500, schetst het eerste deel de burgermoraal die steunt op een socioeconomische polarisering en een ideologie huldigt die gevoed wordt door arbeid en bezit. De auteur toont terdege aan dat het niet gaat om een hedendaagse lezing van zestiende-eeuwse literaire en iconografische bronnen, maar dar deze gedachtengang en levenshouding gemeengoed waren en dat de schilder Bosch zich daar een, begaafd, exponent van toonde.

De zogeheten methode van Bosch waaraan het tweede deel is gewijd, verwijst naar het gebruik van ‘folkloristische’ elementen uit subalterne cultuurlagen, precies om de distantie met de elite die ze aanwendt, te beklemtonen, een ‘techniek’ die in de eigentijdse humanistische literatuur uitdrukkelijk is aan te tonen. Deze complexe

praktijk van distantie en aanhaling wordt gesitueerd in een stadscultuur waarvan de mechanismen worden blootgelegd.

De auteur spaart in zijn analyse zichzelf niet en zodoende evenmin de lezer. Geen probleem wordt uit de weg gegaan, iedere stap wordt uitvoerig toegelicht, ieder argument gedocumenteerd. Het lijkt alsof de auteur alle iconografisch materiaal heeft gezien, alle teksten uit de tijd heeft gelezen, alle secundaire literatuur heeft verwerkt.

Het werk van Paul Vandenbroeck is voor wie met West-Europese zestiende-eeuwse (en andere) kunst bezig is in het algemeen en met Bosch in het bijzonder een onmisbaar werk, een soort *summa.* Het is evenwel ook voor de literatuur- en cultuurhistoricus en voor de geïnteresseerde leek met een stevige basis, een onuitputtelijke bron van informatie. Het is niet minder belangrijk voor de boekwetenschap, zowel door de reeds onderstreepte socio-culturele duiding als door het refereren naar talrijke drukwerken uit het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Er kan slechts worden gehoopt dat het boek de toegankelijkheid krijgt die het verdient. Daarvoor moet het zo snel mogelijk worden vertaald (waardoor detailkritiek van drukfouten, woordkeuze en zinsbouw wegvalt) en van een degelijk analytische index voorzien.

Chris Coppens

Elisabetha Soltész, Catharina Velenczei & Agnes W. Salgó, *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae.* - Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae Széchényiana, 1990. - lxiv, 3257 p. in 3 bdn.; 24 × 17 cm. - ISBN 963-200-278-4.

Dit monumentale werk kan de Adams van Budapest worden genoemd en plaatst zich meer dan waardig naast Adams & Co zoals de Londense *STC*'s en Machiels. Met nagenoeg 13000 publikaties (in 17000 exemplaren) waarvan er 4000 niet meteen in de gebruikelijke catalogi zijn terug te vinden, is de *BNHS* (de auteurs stellen jammer genoeg zelf geen afkorting voor, mogelijk wordt na publikatie van de 17de-eeuwse drukken de vorm *BNHS 16* nodig) meteen een onvervangbaar werkinstrument. De redactie was duidelijk erop gericht er een instrument op hoog niveau van te maken. De taalbarrière werd opgelost met een inleiding in het Engels en de eventueel bijkomende tekst van de beschrijvingen in het Latijn. De nummering loopt, zoals bij Adams, *VD16* en Machiels, per letter van het alfabet. De beschrijving is in short-title, maar de inhoud is in annotatie geanalyseerd. Daar zijn de bijkomende auteurs en teksten geïdentificeerd met aanduiding van de bladzijden. Wanneer de gezochte auteur en/of tekst zo in een verzamelbundel is opgenomen of op een of andere wijze binnen een andere bibliografische eenheid figureert, is bij de auteur of het anoniem een verwijzing geplaatst. Geanalyseerd zijn ook de persoon, plaats e.d. die het onderwerp van het boek uitmaakt of aan wie de tekst gericht is of aan wie de uitgave is opgedragen. Deze zijn dan via de indices terug te vinden; een bijzonder waardevolle ingang. (Maar T 295, *Tractatus universi iuris duce et auspice Gregorio XIII... Tom I-XVIII,* Venetië, 1583-1586, is bijvoorbeeld jammer genoeg niet geanalyseerd).

De collatie beperkt zich tot het bibliografisch formaat, het aantal pagina's of folio's en eventuele illustraties. En hier ligt onmiskenbaar het tekort van deze catalogus dat er geen collatie wordt gegeven, ook niet wanneer het werk niet is vermeld in Adams, *VD16* of in een andere gebruikelijke cataloog of bibliografie die wel collaties geeft. Hier had immers de grens kunnen liggen om tijd en werk te sparen indien dat

onoverkomelijk was. Zo wordt bijvoorbeeld bij Augustinus' *De spiritu et litera*, Norembergae, 1524, [Johann Petreius] -8° [44] ff. (= A 739), vermeld dat het niet hetzelfde is als

Index Aur. 110.165 (2), niet hetzelfde als GK VIII. 6159(2) of Benzing: Nürnberg 24(2) of *VD16*, A 4222(2), maar er blijkt niet wat verschilt. Precies de collatie had hier veel kunnen oplossen en indien niet, dan mocht een korte omschrijving er toch op wijzen waarin precies dergelijk zeldzaam materiaal verschilt met gerepertorieerde en duidelijk nauw verwante edities. Ook wordt bij de oplossing van de drukker jammer genoeg niet vermeld waarop men zich steunt om het in casu aan Petreius toe te schrijven. Enkele nummers hoger (A 736) is eenzelfde zeldzame Augustinus met *De natura et gratia.* Uit die beschrijving blijkt dat de toeschrijving aan Petreius gebaseerd is op het drukkersmerk. Bij een vergelijking van de boeknummers blijkt dat beide samen zijn gebonden en dat men zich dus wellicht op het typografisch materiaal en de onderlinge verwantschap heeft gebaseerd. Zo had bij de A 739 een kleine verwijzing naar de A 736 een en ander meteen duidelijk gemaakt.

Verder worden in de exemplaar-informatie eventuele defecten gesignaleerd in een handige cijfercode tussen gebroken haakjes (die in de inleiding wordt verklaard). Het boeknummer of de boeknummers bij meer dan één exemplaar worden rechts boven de beschrijving opgegeven.

De volgorde binnen de titels van een auteur volgt een vertrouwd schema: de *opera* chronologisch, *excerpta* eveneens chronologisch. Daarop volgen de afzonderlijke werken alfabetisch met originele tekst of vertalingen chronologisch door elkaar. De opmaak kon hier beter zijn geweest. Er kon heel wat ruimte worden bespaard en tegelijk meer reliëf worden gegeven zoals dat bij Adams voortreffelijk is gedaan. Het herhalen van de auteursnaam bij elke beschrijving remt de snelheid van het zoeken. Wel zijn de titels naar model van Adams bij elk nieuw werk van een auteur meestal in evidentie geplaatst. Hier is dat een tussenregel met auteursnaam in kapitalen (maar alle auteursnamen staan in kapitalen) en de titel in vetjes. Nu gebeurt dat niet bij álle titels. Een suite van titels na zo een regel in vetjes wordt afgesloten met drie asterisken, wat enorm plaatsrovend is, daarbij helemaal niet hoefde indien men consequent alle nieuwe titels op dezelfde manier had behandeld, en nu eerder verwarrend werkt. Van de titel zelf wordt soms minder gegeven dan bij Adams is te vinden (bijv. B 404, een bijbeleditie; C 471, *Disticha Catonis*; T 160: Theophylaktos) en dit is net te weinig om sommige edities met zekerheid te identificeren, zeker bij identificaties in oude inventarissen en correspondentie waar vaak een deel van de titel wordt opgegeven of waar toevoegingen bepalend zijn voor de editie.

De bibliografische identificatie is kennelijk nogal wisselend van kwaliteit en zal wellicht wel afhankelijk zijn van de lange tijdspanne die aan het projekt is gewerkt en de verschillende handen die ervoor verantwoordelijk zijn. Zo is het jammer dat bij het verschijnen van bibliografieën of catalogi toch niet systematisch een aantal beschrijvingen weer zijn doorgenomen. In de inleiding wordt dit al gesteld voor de reeds verschenen delen van *VD16*, maar het is bijvoorbeeld jammer dat de Clenardus-bibliografie van Bakelants & Hoven er niet meer is tussen getaakt. Overigens blijken beide bibliografen de exemplaren in Budapest ook niet te kennen. Zo is ook de Plantin-bibliografie van Leon Voet niet systematisch doorgenomen of *Belgica typographica*, hoewel die in de - overigens indrukwekkende - lijst van geraadpleegde werken staan. Jammer bijvoorbeeld is ook dat Van Ortroy (1920 & reprint) voor de Gemma's niet werd nageslagen, dan kon onder andere de variant van Cornelius Gemma's *De arte cyclognomica* (C 122) worden onderscheiden. En

dat de *Bibliotheca Belgica* voor Lipsius niet systematisch is gebruikt (vijf keer wél).
Nu, het punt is dat de lezer nooit kan weten wat nageslagen

is en wat niet van de meer algemene referentiewerken. (Om nog een paar voorbeelden te geven: Helius Eobanus Hessus is de ene keer wel, de andere keer niet met Durling geconfronteerd, zo is E 157 = Durling 2290, *BNHS* S 754, Jacob Spiegel, *Lexicon iuris civilis*, Bazel 1569, lijkt één van de 4000 beschrijvingen die niet in de gebruikelijke naslagwerken voorkomen, maar = Machiels S 503, en Machiels figureert in de lijst voorin. Bij Z 90, Theodor Zwinger, *Theatrum humanae vitae*, Bazel 1586, is niet verwezen naar Adams Z 215, terwijl toch de indruk wordt gewekt dat Adams altijd is nagekeken).

Tenslotte nog een paar detailopmerkingen: bij Cella, Christophorus (C 491) zou een *vide etiam*: Zell, Christoph (Z 29) moeten staan en vice versa of moet er één ingang komen met een zie-verwijzing; bij C 932 is het *BM STC German* p. 225 en niet 226; E 52 evident niet apud Micha: elem (sic) Roigny; bij *Ars notariatus* had best een zie ookverwijzing gestaan naar Knaust, H. (K 81).

Overigens is het jammer dat dergelijk werk dar voor de komende eeuw(en) een referentiewerk blijft, op papier is gedrukt dat intensief raadplegen door vele handen wellicht niet zo lang zal weerstaan, evenmin als de band, temeer daar het om vrij dikke boekdelen gaat.

Maar dit zijn detailaanmerkingen. Deze cataloog van zestiende-eeuwse drukken in de Széchényi van Budapest is belangrijk door de kwaliteit van de collectie (hoewel het soms vreemd is wat er niet is). Uit de Nederlanden bijvoorbeeld is er via de index snel op te halen: Antwerpen (meer dan 400 items), Arnhem (1), Brugge (3), Brussel (2), Deventer (1), Dordrecht (1), Douai (1), Franeker (5), Gent (4), 's-Gravenhage (1), 's-Hertogenbosch (1), Leiden (58), Leuven (36), Utrecht (1), Ypres (sic) (1), Zwolle (1).

Belangrijk is deze catalogus ook door de kwaliteit van de beschrijvingen met de analyse van de inhoud en de talrijke verwijzingen (de overigens onovertroffen Adams is hierin juist erg zwak). Voortreffelijke indices (p. 2679-3257) besluiten dit werkinstrument: een index op drukkers/boekhandelaars per plaats, een alfabetische index op de naam van drukkers/boekhandelaars met verwijzing naar de plaats, en vooral een index van persoons- en plaatsnamen als onderwerp of als medewerker (en dit ontbreekt erg bij Adams). Deze catalogus is onontbeerlijk voor elke bibliotheek, voor elke bibliograaf en boekwetenschapper die met zestiende-eeuwse literatuur bezig is.

Chris Coppens

Elisabeth Leedham-Green, Dennis E. Rhodes & Frank M. Stubbings (eds.), *Garret Godfrey's Accounts c. 1527-1533.* - Cambridge: Cambridge Bibliographical Society, 1992. - (Cambridge Bibliographical Society. Monograph n° 12). -xxviii, 164 p.

De winkelboeken van een boekhandelaar zijn een van de opwindendste maar ook zeldzaamste bronnen voor de boekwetenschap. Een archief als dat van Plantijn en zijn opvolgers, is dan ook uitzonderlijk. De documenten zijn meestal met de arme boekhandelaar verdwenen. Uit Engeland was uit de eerste helft van de zestiende

eeuw al het kasboek van John Dorne uit Oxford bekend, nu kunnen daar enkele jaren van de winkelboeken van een handelaar uit Cambridge worden naast gezet. Dat die man dan nog uit de Nederlanden afkomstig was, zoals heel wat van zijn collega's, maakt het voor

ons alleen nog interessanter. Garret Godfrey, Gerrie van Graten nabij Maastricht, bekend als gastheer van Erasmus, heeft er op een merkwaardige wijze en zijns ondanks zelf voor gezorgd dat een stuk van zijn 'administratie' bewaard is gebleven. Als boekbinder gebruikte hij afgedankte documenten om er platkernen mee samen te stellen. Zodoende zijn uit boekbanden van zijn hand, deze waardevolle documenten voor de distributie van het boek tevoorschijn gekomen.

Het document is voortreffelijk uitgegeven door Dr E.S. Leedham-Green, auteur van *Books in Cambridge Inventories* (1986). Op de linkerbladzijde staat de transcriptie, op de rechter de korte identificatie. Een identificatie van de mogelijke edities, indien te achterhalen, met gebeurlijke Adams-referentie, is in de index met kopers en prijzen opgenomen, zodat per auteur een goed overzicht wordt verleend van de verhandelde werken. Godfrey was werkzaam vóór protectionistische maatregelen, om religieuze én economische redenen, de invoer van boeken uit het continent streng reglementeerden. Zoals bekend speelden de Nederlanden een belangrijke rol in de boek- en andere handel met Engeland. De index van plaatsen en drukkers/boekhandelaars gespecifieerd in het document of afgeleid uit de identificaties citeert Antwerpen met Birckmann, Maarten de Keyzer, Godfried Dumaeus, Simon Cock, Jan van Doesburg en Michiel Hillen, en Leuven met Bartholomeus Gravius en Dirk Martens. Het is bekend dat Godfrey voor zaken naar het continent kwam en er onder andere in Antwerpen doende was, waar hij nogmaals Erasmus ontmoette.

Ook de index van de kopers met uitvoerige identificatie is revelerend en geeft een goed overzicht van het kliënteel van deze boekhandelaar in de Engelse universiteitsstad. Een appendix resumeert eveneens de verkoop van papier en het binden van boeken. Kortom dit is een boeiend document voor de distributie van het boek, dat op een voorbeeldige manier werd uitgegeven.

Chris Coppens

Peter H. Meurer, *Atlantes Colonienses. Die Kölner Schule der Atlaskartographie 1570-1610.* - Bad Neustadt a.d. Saale: Dietrich Pfaehler, 1988. - 245 p., ill., kaarten; f°. - ISBN 3-922923-33-X; Idem, *Fontes Cartographici Orteliani. Das 'Theatrum Orbis Terrarum' von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen.* - Weinheim: VCH Acta humaniora, 1991. - 360 p., ill., kaarten; f°. - ISBN 3-527-17727-2.

Het boek *Atlantes Colonienses* verscheen als eerste band van een geplande reeks *Fundamenta cartographica historica*, die deel uitmaakt van het omvangrijke publikatie-programma over oude kaarten van de firma Pfaehler, ook uitgeefster van het tijdschrift *Speculum Orbis.* Aan dr Peter Meurer, reeds wetenschappelijke commentator van verscheidene oude kaarten van Duitsland, werd trouwens in 1992 de coördinatie toevertrouwd van het opmaken van een corpus van oude 'Germania' - of Middeneuropese kaarten, project dat steunt op een in 1985 begonnen

privé-onderzoek. Er bestaat een nauwe band tussen de verschillende opzoekingen van de auteur, gevormd door de bronnen die aan de basis liggen van de atlaskaarten.

Keulen, een van de vier belangrijke drukkersteden in Duitsland, was niet speciaal uitgerust om cartografisch werk te produceren, zodat Mercator zijn eigen kaarten gra-

veerde in het niet ver afgelegen Duisburg. Ook was er geen uitgebreide officiële kartering van het bisdom, en stonden overheid en universiteit nogal wantrouwig tegenover 'nieuwigheden'. De komst van Zuidnederlanders, uit hun land verdreven door de godsdiensttroebelen, bracht hierin verandering. Frans Hogenberg heeft een grote rol gespeeld met de oprichting van zijn graveursatelier, dat ongeveer 10 jaar een uniek verschijnsel bleef en waaruit talrijke kaarten en historische prenten voortvloeiden.

Bijna heel de Keulse kaartenproduktie berust op Zuidnederlandse voorbeelden, vooral naar Ortelius, Mercator en De Jode, of is het werk van personen die afkomstig waren uit onze streken of er ten minste geleefd hadden. De invloed van Ortelius' kaarten is vooral terug te vinden in de verkleinde kopieën die de Keulse produktie kenmerken. Gedurende ruim 30 jaar was er een werkelijke bloei van de Keulse school, door dr Meurer voorgesteld in de inleiding en uitgebreid beschreven in het deel 'Kataloog'. Dertien verschillende groepen auteurs en anonieme werken worden geëxcerpeerd, met uitrafelen van pseudoniemen en opheffen van anonimiteit, waar enigszins mogelijk. Aldus komt het *Itinerarium Belgicum* onder de naam Braun te staan, maar blijven de verscheidene exemplaren van het welbekende *Itinerarium Orbis Christiani*, alsook de *Kronn und Aussbundt aller Wegweiser*, anoniem niettegenstaande de gelijkenis van het eerste werk met kaarten van Michael von Eitzing of Aitzinger. Wat echter wel aangeduid is door Meurer is het latere gebruik van een kaart door een ander auteur, en ook de bron ervan. Iedere kaart heeft een nummering in de respectieve atlassen, in vetjes voor de eerste vermelding, en ieder atlas heeft ook zijn nummer, juist zoals in Koemans *Atlantes Neerlandici*, het model voor elke atlasbibliografie. Zo is de kaart van het hertogdom Brabant in Eitzings *Belgici Leonis Chorographia* uit 1587 Etz 8 in ETZ 1: de 8ste kaart in de 1ste atlas van deze auteur; er staat nog Ioc 9 bij, wat betekent dat het om dezelfde kaart gaat als in het *Itinerarium Orbis Christiani.* De titel van de atlassen is volledig opgenomen, met bibliografische beschrijving en eventuele analyse, en plaats van bewaring van enkele exemplaren, meestal de bestudeerde; de titel van de kaarten wordt volledig opgetekend de eerste maal, met afmetingen van de kaart; daarna wordt hij afgekort of in het Duits vermeld. Doordat de oorsprong dikwijls een Vlaamse kaart is, heeft Meurer het nummer uit Koemans *Atlantes* opgetekend, wat zeer handig is voor de vergelijkingen. Dezelfde zorg voor bronnenkennis wordt teruggevonden in de illustratie, waar bvb. de kaart van Florida van Wytvliet juist tegenover deze door Acosta ligt, waarvoor ze als model gediend heeft. Meurer is trouwens ver gegaan in zijn opzoekingen, zoals blijkt uit de speciale kaarten van Giovanni Botero die gelift zijn uit Mercators kaart van Azië, met enige vereenvoudiging. Het geval Botero wordt grondig bestudeerd, daar de oorspronkelijke Romeinse uitgave zonder kaarten verscheen. Het gaat om een typisch Keulse produktie, waarschijnlijk gegraveerd door iemand uit de werkplaats van Hogenberg, en waarvoor de anoniem gebleven vertaler misschien wel Conrad Loew zou kunnen zijn. Dit voorbeeld toont voldoende hoe ingewikkeld de geschiedenis van de Keulse atlassen is. Het toppunt wordt bereikt door Matthias Quad, die zowel onder eigen naam als onder pseudoniemen gepubliceerd heeft, sommige gekend, andere slechts bij gissing te benaderen. Meurer onderzoekt het geval Cyprianus Eichovius en somt de vermoedens op, die naar Quad leiden. Een hiervan is het publiceren van diens latere werken in Oberursel na 1600, periode die samenvalt met de teleurgang van de Keulse atlasproduktie. Het langst

overblijvend werk in Keulen is Adrichoms *Theatrum Terrae Sanctae*, dat nog een uitgave kende in 1722. Dr Meurer knoopt de achteruitgang van Keulen aan het verdwijnen van de Vlaamse kolo-

nie, de uitwijking van Quad en de opkomst van de Amsterdamse cartografie na de verkoop van Mercators koperen platen aan Jodocus Hondius. Een gebrek aan interesse van de autoriteiten heeft zeker meegespeeld. Frankfurt am Main zal een plaats krijgen in de geschiedenis van de cartografie door de stadsgezichten van Merian, maar het blijft wachten tot het einde van de 17de eeuw, met de opkomst van Augsburg en Nuremberg voordat de Duitse cartografie opnieuw in het voorlicht treedt.

Meurers boek, dat eindigt met registers van plaatsnamen en personen, is rijk geïllustreerd, wat natuurlijk de vergelijking en bestudering van kaarten vergemakkelijkt door confrontatie van modellen en kopieën, waarbij, zoals reeds gezegd, de naam Ortelius meermalen voorkomt.

Ortelius is het onderwerp van het tweede boek van dr. Meurer, en wel de bronnen van zijn *Theatrum Orbis Terrarum.* De inleiding kan als een bijvoegsel bij Koemans *Atlantes Neerlandici* beschouwd worden, met de ontwikkeling van atlassen tot 1600, de Antwerpse kaartproduktie, het leven en werk van Ortelius en de geschiedenis van het *Theatrum.* Maar het opzoeken van de modellen en de kataloog van de auteurs is een meer dan welgekomen aanvulling van Bagrows *A. Ortelii Catalogus Cartographorum*, verschenen in 1928-1930 in de *Ergängzungshefte zur Petermanns Geographische Mitteilungen.* Zowat 117 namen werden aan Bagrows kataloog toegevoegd, buiten 28 anonieme kaarten. Heel wat anoniemen werden aan hun eigenlijke auteur toegeschreven, pseudoniemen werden geïdentificeerd en duistere bronnen werden soms zeer ver gezocht. Vooral Italiaanse en Oosteuropese bronnen werden opgepikt en Meurer heeft zelfs 15 namen kunnen vinden die niet in Ortelius' *Catalogus Auctorum* voorkomen. Het oneindige geduld en de speurzin die hierbij van pas kwamen zijn zeker te bewonderen! Meurer heeft de *T.O.T.*-uitgaven van 1570 tot 1601 bestudeerd en besluit dat Ortelius bijna steeds de beste bestaande bronnen gebruikt heeft.

De eerste uitgave van de atlas steunt op gedrukte kaarten, met uitzondering van de *Gallia Narbonensis*, een manuscriptkaart van de hand van Ortelius' vriend Clusius of Charles de l'Escluse. Later komen er nieuwe bronnen bij en worden verouderde kaarten vervangen, maar niet altijd. De kaarten werden opgemaakt met gebruik van gedrukte en ongedrukte bronnen van verscheidene oorsprong. Sommige zijn kopieën van gekende maar niet bewaarde originelen, gedrukt of manuscript, andere zijn scherpe compilatie. Juist zoals Mercator was Ortelius zeer kritisch in zijn oordeel over zijn materiaal, en voor zijn *Catalogus* zijn onkritische compilatoren en kopiisten geen cartografen. Zo werd bvb. de kaart van Holland door Cornelis de Hooghe niet vermeld, omdat het om een amper aangepaste kaart van Jacob van Deventer gaat; hetzelfde geldt voor de wandkaart van Europa, door De Jode in 1560 gepubliceerd, en door Bartholomeus Musinus opgemaakt naar Vopelius' voorbeeld. Opname in de *Catalogus* steunde dus op kennis en op criteria, die nu nog aanvaardbaar zijn. Meurer heeft nochtans kunnen opmerken dat enkele ontbrekende namen wel in de tekst op de keerzijde van de kaarten voorkomen. Dit is een van de nog bestaande enigma's, die verder pluridisciplinair onderzoek zouden vergen,

Meurers eigenlijke nieuwe kataloog vult 190 bladzijden en neemt alle namen op die in Ortelius' *Catalogus Auctorum* opgerekend zijn (87 in de uitgave van 1570, 183 in 1601), al dan niet gebruikt in de *Atlas*, en personen die niet in de *Catalogus* zijn, maar waarvan, onder welke vorm ook, gebruik gemaakt werd in het *Theatrum.* Omdat het *T.O.T.* reeds in Koemans *Atlantes Neerlandici* geëxcerpeerd werd, heeft

Meurer dezelfde nummering voor uitgaven en kaarten bewaard, met aanvullingen die met ‘Add’ aange-

duid zijn, en toevoeging van de bronnen. Bij elke auteur staat een korte inleidende biografie, met opsomming van zijn werken, en een bibliografische oriëntatie. De lengte varieert sterk volgens het belang en de bestaande informatie. Zo zijn er voor een Regerwyl (kaart van Fulda) amper 10 regels zonder literatuur, maar loopt Gastaldi over 6 bladzijden.

Vóór zijn uitgebreide *Catalogus Cartographorum* heeft Meurer 3 tabellen geplaatst. De eerste is een facsimile van Ortelius' *Catalogus Auctorum* uit 1601, aangevuld met de hedendaagse spelling van de namen; de tweede is de index van de cartografen in moderne en oude spelling, de beschreven streek, de datum en het al dan niet gebruik in het *T.O.T.* Het is in deze tabel dat opvalt hoe dr Meurer de door Ortelius verzuimde namen opgenomen heeft. Tabel 3 geeft een overzicht van de kaarten in het *Theatrum* volgens Koeman, volgens Hessels' *Epistolae* en volgens Bagrow; een korte titel, de datum van eerste uitgave, een classificatie volgens de bron: kopie naar een handschrift (MS), naar deel van een gedrukte kaart (AK), compilatie (KP) en kopie met bekende naam (K); en tenslotte de naam van de auteur van het voorbeeld. Zo is de wereldkaart gekenmerkt door KP Gerard Mercator/Gastaldi/Ortelius; de kaart van Frankrijk, door K Jolivet. Het is dus zeer gemakkelijk een kaart terug te vinden in tabel 3 en dan naar de auteur te gaan zoeken om verdere inlichtingen te bekomen.

Zulk een naslagwerk heeft natuurlijk behoefte aan personen- en plaatsregisters, die dan ook niet ontbreken. De illustraties, behalve vier figuren in de tekst, zijn achteraan geplaatst. Ze zijn alfabetisch gerangschikt, zoals in de kataloog zelf, beginnend met de anoniemen die, opnieuw zoals in de tekst, per streek geordend zijn.

Het enorme speurwerk, door Meurer geleverd, heeft niet alle problemen opgelost. Hijzelf stipt de twee belangrijkste aan: waarom is er niet altijd een vernieuwing van kaarten geweest, wanneer er betere bestonden, dan degene die opgenomen waren, en waarom heeft Ortelius sommige namen genegeerd, zoals een de la Guillotière of een Ojea? Vragen voor verder onderzoek, die niets wegnemen van de bruikbaarheid en het nut van dit belangrijke boek.

Lisette Danckaert

Bert van Selm, *Een menighte treffelijcke Boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw.* - Utrecht: HES Uitgevers, 1987. - xiii, 432 p. - 90-6194-366-3.

Dit boek betekende bij zijn verschijnen tegelijk een eindpunt en een nieuw begin. Het was het resultaat van een zowat zeven jaar lang onderzoek. Vier, reeds in *Quaerendo* verschenen, artikels werden gebundeld en vermeerderd met twee niet eerder gepubliceerde teksten en in een samenhorend geheel als dissertatie gepresenteerd. Het had een nieuwe start moeten zijn voor een veelbelovend onderzoek en een groots project waarvan de auteur slechts de aanzet mocht beleven. De bekroning met de Menno Hertzberger-prijs 1991 werd door de auteur ook in die zin opgevat: geen einde maar een nieuw begin. Het boek blijft een monument voor de boekwetenschapper Van Selm († 1991) en een dankbaar werkinstrument, een

referentiepunt, een mijn van gegevens en een inspiratiebron voor vele generaties na hem.

Het is goed het boek nu op enige afstand te kunnen bekijken. De bundeling van de reeds gepubliceerde stukken, vermeerderd met nog uitvoeriger literatuurverwijzingen en met nieuw materiaal laat toe alles als een geheel te evalueren en de voortreffelijke index maakt het mogelijk efficiënt met de rijke informatie te werken. De detailstudie van een beperkt aantal catalogi houdt een fundamentele beperking in, maar een beperking die hier met brio werd gehanteerd. De ondertitel mag om een paar redenen misschien misleidend klinken, de documentatie maakt dit ruimschoots goed. Wie bijvoorbeeld het lezen van voetnoten een perversie vindt, moet hier het notenapparaat na elk hoofdstuk maar eens doornemen om te ervaren dat de doorlopende tekst slechts de top van de spreekwoordelijke ijsberg is, of veeleer dat het notenapparaat de immense wijnkelder is van het kasteel erboven.

De zes hoofdstukken zijn te herleiden tot drie delen: 1. De vroege boekveilingcatalogi (hoofdstuk I-III, of p. 9-173), 2. De catalogi van de Amsterdamse boekverkoper Cornelis Claesz (hoofdstuk IV-V, p. 174-333), 3. De catalogi met gedrukte prijzen van de boekverkoper Hendrick Laurensz (hoofdstuk VI, p. 334-370). Is hieruit de beperking ten opzicht van de titel al meteen duidelijk, het lijkt enigszins misleidend onder een titel met deze klemtoon de veilingcatalogi aan te treffen. Onder een titel als 'The Distribution of Books by Catalogue in the Northern Netherlands in the Beginning of the Seventeenth Century' had dit beter gekund. Persoonlijk vindt ik het methodologisch misleidend dit eerste type catalogi in één adem met de andere te noemen. Ook al toont de auteur juist de nauwe samenhang aan van veilingwezen en boekhandelaars in de Noordelijke Nederlanden, het lijkt mij dat nu de ene of de andere enigszins is tekort gedaan. Het veilingwezen in het algemeen en de catalogi ervan in het bijzonder zijn een vrij complex geheel en verdienen op zichzelf een grondig onderzoek. In dit licht bijvoorbeeld is de traditie vanuit de zestiende eeuw en vroeger, in het bijzonder in de Zuidelijke Nederlanden, te weinig onderbouwd. De auteur verwijst terecht naar Elzevier en zijn afkomst uit de Zuidelijke Nederlanden, maar er is inderdaad momenteel nog maar weinig onderzoek gedaan naar en zeker erg weinig gepubliceerd materiaal beschikbaar over veilingen in Vlaanderen en Brabant. De uitzonderlijke positie van Leiden als universiteitsstad wordt terecht beklemtoond. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Antwerpen waar het gilde van de oudekleerkopers de plak zwaaide, hadden daar de boekhandelaars, die suppoosten waren van de universiteit, het veilen van boeken in handen. Maar dat blijkt in die andere universiteitsstad in het Zuiden, Leuven, waar Elzevier werkte, niet anders te zijn.

De zin 'Boedelbeschrijvingen bevatten zelden of nooit registraties van grote boekencollecties' (p. 101-102) begrijp ik niet en de bewering klopt uiteraard niet met de werkelijkheid. Trouwens de auteur spreekt dit zelf tegen op dezelfde bladzijde, waar hij het heeft over het boekenbezit van Daniël van der Meulen: 'De gedrukte veilingcatalogus maakt hier deel uit van een notariële boedelbeschrijving en kan daarom beschouwd worden al een vrij volledige weergave van het boekenbezit' (p. 102 + 105) en zegt ongeveer hetzelfde voor Lucas Trelcatius (p. 107). Een uitlating als: 'Het betrof weinig waardevolle boeken, [...] voornamelijk stichtelijke en devote werken, zoals bijbeltjes, psalmboeken, bijbelcommentaren en preken, [...]. Zij die een veiling van een geleerdenbibliotheek bijwoonden, zullen er bovendien geen belangstelling voor hebben gehad' (p. 107) is op zijn zachtst ongenuanceerd en klopt zeker ook weer niet met de werkelijkheid. Ook lijkt het gevaarlijk om te besluiten

dat de veilingcatalogus van Trelcatius vollediger is dan de inventaris (p. 110). Men kan dit vaststellen en het kan

zo zijn, maar zekerheid kan men hieromtrent niet hebben. Precies hier kan een andere inbreng in het spel zijn. Evenmin ben ik het eens met: 'Gezien de benodigde onderzoekstijd is het niet mogelijk om de duizenden boekvermeldingen in de oudste veilingcatalogi te controleren en diepgaand te analyseren. Voor mijn doelstelling - het schetsen van een beeld van Hollandse geleerdenbibliotheken uit dit tijdvak - acht ik een dergelijke werkwijze ook niet noodzakelijk' (p. 111). De auteur weerlegt dit overigens zelf wanneer hij terecht stelt: 'Onderzoek naar de aard van de boeken en bijvoorbeeld het jaar van uitgave kan interessante verbanden aan het licht brengen' (p. 119). De verdeling in formaten (p. 118 laatste alinea) is zeker te ongenuanceerd gesteld, zoals ook 'het patroon dat kenmerkend is voor een beroep of een maatschappelijke groep' (p. 119). Uiteraard zijn er eigenheden binnen beroepen en sociale lagen, maar die zouden wel eens minder uitgesproken kunnen zijn en minder afgelijnd dan vaak wordt gedacht. Eveneens moet 'de groei van het boekenbezit in de tweede helft van de zestiende eeuw' (p. 15) sterk worden genuanceerd en is de vergelijking tussen de enkele boeken die Gilbert van Schoonbeke had en de 1247 titels van Daniël van der Meulen misleidend. Het gaat hier helemaal niet om een verschil in tijd, zowat een halve eeuw, maar om een verschil tussen de individuen. Beide waren koopman, zeker, maar de klemtonen waren duidelijk anders, toen zoals nu. De familiale connecties en de intellectuele relaties van Van der Meulen kunnen niet worden vergeleken met die van Van Schoonbeke. Er is met de jaren ongetwijfeld een toenemen van de absolute omvang van het boekenbezit - hoewel dat niet zo erg veel is en ruwweg pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw echt toeneemt - maar veel minder van de relatieve omvang waarbij, alle factoren in acht genomen, de echt vergelijkbare collecties met elkaar worden vergeleken. Jammer genoeg verklaart de auteur niet wat hij bedoelt met 'hoe steeds vaker boeken niet uitsluitend vanwege de inhoud verworven werden' (p. 122), maar dit zeer is vast ouder dan de zeventiende eeuw. In noot drie waarin belangrijke literatuur met betrekking tot boekenbezit en lezen op een rijtje wordt gezet, hadden zeker de drie deeltjes van H.S. Bennett en het colloquium van de Casa de Velasquez niet mogen ontbreken. (Tussen haakjes vind ik de 'Lijst van *meer dan eenmaal* aangehaalde literatuur' een ongelukkige keuze. Het was zo handig geweest alle gebruikte literatuur op een rijtje te hebben).

De harde scheiding tussen 'twee, essentieel van elkaar verschillende, vormen van distributie: enerzijds de verspreiding via de boekhandels [...], en anderzijds de distributie via kramers en colporteurs' (p. 351) is zeker voor de eerste helft van de zeventiende eeuw niet gerechtvaardigd. Er zijn verschillende getuigen dat tijdens de zestiende en de zeventiende eeuw markten ook een niet onbelangrijke rol speelden voor de distributie van het geleerde boek.

Maar, zoals de auteur zelf stelt, hier is slechts een begin gemaakt met het onderzoek van een domein dat nog grotendeels braak ligt. Mede door het microficheproject *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic 1599-1800* dat door Van Selm werd begonnen, is nu spoedig heel wat zeldzaam materiaal een stuk makkelijker beschikbaar. Jammer genoeg heeft de auteur niet zelf meer de gelegenheid gehad om de synthese van zijn bevindingen te schrijven. Met dit boek is de stimulans en het model gegeven. Het is een boek om te lezen (ook de voetnoten dus!), maar vooral om naar terug te grijpen, te gebruiken, te emuleren. Het is, zoals reeds gezegd, een monument waar geen onderzoeker in het veld nog om heen kan.

Ook al is een deel reeds eerder in vertaling verschenen, dit boek roept om in een in-

ternationale taal vertaald te worden. Het is merkwaardig dat er akkoorden bestaan om belletrie te vertalen, waardoor zodoende al te makkelijk letterkunde van letter-onkundigen wereldkundig wordt gemaakt, hoewel die soms beter helemaal geen papier met drukinkt hadden bevuild, terwijl er niets bestaat voor goede wetenschappelijke publikaties die referentiewerken zijn in hun genre en internationaal weerklank verdienen, zoals dit boek, door het belang voor de studie van het boek in de Nederlanden in het bijzonder en door het belang voor de studie van de boekhandel en catalogi in het algemeen. En het probleem is niet dat geen uitgever bereid zou zijn dit in zijn fonds op te nemen. De Cambridge University Press is dit bijvoorbeeld alvast.

De voorliggende produktie mag trouwens internationaal worden gezien. Alleen is het jammer dat dergelijke kwaliteit hier geen gemeengoed is. Dit boek is ook in opmaak geworden wat het geworden is mede door de inzet van de auteur, met een fraai omslag ontworpen door René Staelenberg (jammer en merkwaardig dat zijn naam niet in het boek is vermeld).

Chris Coppens

Emile Van Balberghe, *Boeken, prenten, objecten van = Books, prints, objects by Stanley Brouwn, Daniel Buren, Jean-Marc Bustamente, Thierry De Cordier, Dan Graham, Rodney Graham, Matt Mullican, Philippe Van Snick, Jan Vercruysse, Lawrence Weiner, James Welling, uitgegeven door = published by Yves Gevaert.* Catalogus = Catalogue. - Eindhoven: Van Abbemuseum, 1992. - [38] f., ill.; 24 cm. - ISBN 90-70149-31-1.

Geen betere omschrijving van wat hier onder de aandacht van de liefhebber van bijzondere uitgaven wordt gebracht dan de eigen woorden van Jan Debbaut, die in het woord vooraf schrijft: ‘Dit boekje geeft een eerste overzicht van de edities die uitgever Yves Gevaert de laatste jaren realiseerde met bevriende kunstenaars, waaronder vele waaraan de laatste tijd ook in het tentoonstellingsprogramma en/of in het verzamelbeleid van het Van Abbemuseum aandacht werd besteed’. Yves Gevaert is ‘een bijzonder en vrij uniek uitgever [...] in de hedendaagse kunstwereld; niet alleen door de keuze van de kunstenaars waarmee hij werkt of de uitzonderlijke artisanale kwaliteit en afwerking van de werken, maar ook en vooral omwille van het experimentele karakter van sommige projecten’.

Gevaert is niet zo maar uitgever in de zin van uitvoerder van hem toevertrouwde opdrachten, ook al zijn die niet alledaags; hij zet vooral aan tot samenwerking die resulteert in heel bijzondere eindprodukten. Persoonlijk sterk betrokken bij de ontwikkeling van de hedendaagse kunst, houdt de kunsthistoricus Gevaert van boekillustratie en van prenten, van ongebruikelijke kunstvormen en van niet-boekvormen. Hij doet een beroep op verscheidene drukkers en druktechnieken: de traditionele hoogdruk, de jongere offsetdruk, de moderne zeefdruk. Enkele namen: de offset is met Ceuterick te Leuven en vooral met Cultura te Wetteren goed vertegenwoordigd: grote commerciële drukkerijen die blijkbaar aan hoge eisen kunnen voldoen. De hoogdruk nam de Stamperia Valdonega te Verona voor haar rekening.

Het zou me overigens niet verwonderen dat deze drukkerij van hoog niveau, die sedert welhaast een halve eeuw bij de liefhebbers van klassieke typografie een grote faam heeft opgebouwd, hier voor

het eerst met een Belgisch uitgever heeft samengewerkt. Voor de zeefdruk tekenen Yves Amateis te Brussel en Van Sintjan te Kontich. Uiteraard besteedt Gevaert de nodige aandacht aan de papiersoorten en -tinten. Bovendien heeft hij sommige exemplaren door boekbinders met naam, als Jacqueline Liekens of Gabrielle Claes, laten binden. De boekobjecten zijn evenzeer unieke stukken: het boek van Joseph Antoine Plateau uit 1877-1883 bij voorbeeld, 'neergelegd in een muurvitrine'.

Al de hierboven aangehaalde bijzonderheden zijn af te lezen uit de voorbeeldige beschrijvingen die Van Balberghe van deze moeilijke objecten heeft gemaakt. De typografische vormgeving (Arlette Brouwers, Amsterdam) is fraai - het tegenovergestelde zou een blaam hebben betekend! -, helder en overzichtelijk. Evenals de inleiding is de hele catalogus in het Nederlands en het Engels, waarbij het nummer en het 'kopje' niet bovenaan maar in het midden van de pagina staan, met de Nederlandse tekst erboven, de Engelse eronder. Een literatuuropgave en een namenregister staan tevens voor de wetenschappelijke aanpak borg. Zet- en drukwerk zijn van Lecturis te Eindhoven. De Bemboletter, het 100 gr. DaCostapapier, het donkerblauw omslag in Rivoli van Kramer te Apeldoorn met op de voorzijde een grote wit uitgespaarde rechthoek waarin de lange titel in hetzelfde blauw, maken er een met klassieke smaak uitgevoerd boekje van. Uitgegeven in opdracht van het Van Abbemuseum doet het dienst als catalogus bij de tentoonstelling. Naar inhoud en vorm hoort deze publikatie op de plank in de kast van de ware bibliofiel thuis.

Elly Cockx-Indestege

Naamregister

Abrams, George 218
Acosta, José de 224
Acquaviva, Claudio 214
Adams, H.M. 220-222
Addison, William A.B. Jr. 132, 135, 155, 156, 157, 158
Adrichomius, Christianus 225
Aeginarius 24
Aeschylus 19
Aesopus 26
Aitzinger, Michael 224
Aken 91, 99
Alaers, François 101
Alaygre zie Allègre
Albert, aartshertog 214
Albert, Charles 158
Aldus Manutius 5, 26
Alkmaar 94
Allègre, Antoine 84
Allison, A.F. 214
Amateis, Yves 230
Amiens 149
Amsterdam 77, 81, 94, 96, 104, 106, 107, 145, 158, 225, 227, 230
Andreas, Valerius 124, 216
Anjou, hertog van 90, 103
Antwerpen 26-28, 66, 73, 76, 78, 80, 87-115, 121, 129, 135, 137, 139, 214, 222, 223, 227
Apeldoorn 230
Argel 97, 103
Arnhem 222
Athena 158
Augsburg 225
Augustinus (Hl.) 160, 220-221
Aveugle, l' 158-161
Azië 224

Bagrow 225-226
Bakelants, L. 221
Balberghe, Emile van 229-230
Bal(c)k, Isbrandus 89
Balen, Pieter Claesz van 66
Balg, Hugo 69, 73
Balticum 87
Barbara (Hl.) 141
Barchon, F.A. 148-149, 156
Barclay, William 214

Barnabé, Guilielmus 138, 164
Bassompierre, François 152
Bassompierre, J.F. 134-135, 151, 152, 160, 162, 163
Bartès 6
Basel 29-30, 222
Batalaeus, Aaron 29
Bauer, O. 70
Bax, Dirk 219
Beaud-Gambier, M.-J. 23
Beaumont, Christophe de 135
Beauzée 134
Becanus zie Goropius
Beck, Johann 95
Beieren 150
Benedictus XIII 148
Bennett, H.S. 228
Benzing, J. 221
Bergen (Mons) 148
Bergen, Joris Lodewijk v. 163
Berkeley 77
Bernard d'Everlange de Lignier 136
Bertholet, Jean 156
Bianchi/Biancy 76
Biestkens, Nicolaes I/II 96
Birckman, Arnold 223
Birrel, T.A. 214
Blage, John 73
Bodoni, Giovanni Battista 5
Borcht, Marie van der 123-124
Bosch, Jheronimus 218-220
Bossuet, Jacques-Benigne 150
Botero, Giovanni 224
Bottin, J. Chrysostomus 164
Boubers 135
Boudet, Antoine 148, 161
Bourguignon, Christian 154
Bourguignon, S. 138, 155
Bourguignon, Veuve S. 154
Bouvignes, Louis de 158

Brabant 88, 97, 102, 104, 117-128, 224, 227
Braches, E. 216
Braecker, Hans de 91, 99
Braecker, Weduwe Hans de 91, 99
Braecker, Pauwel de 91, 99
Braeckvelt, van zie Braecker
Braun, Georg 224
Breda 109
Bremen 72
Brès, Guy de 97
Briant zie Bryant
Brinon zie Brynon
Broncart, G.I. 160
Broncart, Jean-François 147, 158-161
Bronckart, A. 154
Brouwer, P. 111
Brouwers, Arlette 230
Brouwn, Stanley 229
Bruegel, Pieter 219
Brugge 97, 215, 222
Brunet, Jacques-Charles 8
Brussel 76, 79, 80, 99, 103, 105, 118, 122, 132, 135, 136, 214, 222, 230
Bryan(t), Frances 84-85
Brynon, Joannes 8
Budapest 220-222
Buren, Daniel 229
Burger, C.P. Jr. 89-90
Bustamente, Jean-Marc 229
Butler, Nicholas Murray 9
Buxheim 218

Caels, Magdalena 125
Calvin, Jean 90, 95, 101, 106
Cambridge 80, 222-223
Caron, Nicolas 149
Catharina v. Rusland 81
Cato 221
Caxton, William 215
Cella zie Zell
Chalons 137
Chaudière, Regnault 12, 15-16
Chenet 150
Chokier, Joannes a 142
Christus 114, 140, 147, 148, 152, 217
Claes, Gabrielle 230
Claesz, Cornelis 96, 104, 227
Claesz, Pieter (van Balen) 66

Claudin, Anatole 11, 21
Clavius, Christophorus 122
Clemens VIII 154
Clenardus, Nicolaus 221
Clerck, Weduwe de 94, 97, 101
Clough, Richard 80
Clusius, Carolus 225
Cock, Simon 223
Cockx-Indestege, Elly 213, 215
Colines, Simon de 14-17
Collette, Barthelemi 147
Coomber, Ronald Robert 70, 72
Coppens, C. 117, 215-216
Coppens van Diest, Gillis 76-77
Cordier, Thierry de 229
Cornuau, Paul 11
Corswarem, Arnold de 139
Couterot, Edmond 158
Crahay 154-155
Critaer 136-137
Cuthbert (Hl.) 216

D., J.V. 111
Dammartin zie Raes
Daniëls, P. 140
Danzig zie Gdansk
Dashorst 81
Dathenus, Petrus 90, 97
Daven, Maria 126
Debbaut, Jan 229
Dee, John 215
Delen, A.J.J. 90
Delft 63-67, 102-103
Delisle, Léopold 6
Denemarken 7
Denique, Aegidius 144
Dens, Pieter 135
Depas, P. 152
Derer 152-153

Desaga, G.T. 136
Desaint 152
Desoer, F.J. 136, 151
Dessain, H. 154
Deventer 112, 222
Deventer, Jacob van 225
Diest 96
Dives zie Le Riche
Doesburg, Jan van 223
Dorat, Jean 8
Dordrecht 94, 100, 115, 222
Dorne, Joan. Cat. van 136
Dorne, John 222
Dowaai (Douai) 222
Drake, Francis 215
Dreppe, Louis 152
Droixhe, Daniel 132, 134, 135, 136, 152, 155, 160, 163
Du Jardin, Thomas 143
Duchenne, Agnes 125
Dudley, John 34
Duisburg 95, 224
Duitsland 8, 9, 30, 91, 95, 109, 132, 150, 223-226
Dumaeus, Godfried 223
Dupont, Joannes-Baptista 164
Durling 222
Duyt, Joost Willemsz 94

Edward VI v. Engeland 80
Eekhoff, Hopke 112
Egmont, graaf van 105, 109
Ehrman, John 5, 10
Eichovius, Cyprianus 224
Eindhoven 229-230
Eitzing zie Aitzinger
Elisabeth I v. Engeland 80, 215
Elst, Ch. van der 218
Elst, Laurent vander 148
Elzevier 5, 227
Emden 95-96
Engeland 69-85, 113, 213-217, 222-223
Eobanus Hessus, Elius 222
Erasmus 18, 222-223
Erfurt 95
Ernest, prinsbisschop van Luik 139
Erven, Gillis van der 96
Estienne, familie 5
Estienne, Charles 18-19

Estienne, Henri I 17
Estienne, Henri II 12, 19-20
Estienne, Robert 12, 16-19
Estland 69, 72
Eva (Zlg.) 156-157
Evans, R.H. 5
Even, E. van 118
Everlange zie Bernard
Evreux 6-7
Ezechie(l) 95, 106

Fagel, collectie 216
Ferdinand, prinsbisschop van Luik 139
Ferlet, abbé 135
Ferreleys, Anne 80
Filips II v. Spanje 103, 104, 107
Fisen, Bartholomeus 137, 141
Flach, Martin 218
Flavius Josephus 113
Fleury, abbé 147
Florida 224
Förster, C. 218
Folter, Roland
Foot, Mirjam M. 216
Ford, Margaret Lane 217-218
Fraet, Frans 99-100
Franciscus Carolus, prinsbisschop van Luik 153
Franck, Sebastian 95-96, 101, 107
Franeker 222
Frankfort (Main) 225
Frankrijk 5-61, 84, 103, 132, 135, 147-150, 165
Friesland 112
Fugger, familie 77
Fulda 226

Gage, John 214

Gailliart, Willem 95-96
Galle, Theodor 213, 215
Gambart, A. 143
Gam(m)ersfelder, Sebastian 69-70
Gastaldi 225, 226
Gautruche, P. 143
Gdansk 69
Gemma Frisius, Cornelius 221
Gemusaeus, Hieronymus/Polycarpus 30
Genève 19
Gent 63, 91, 94, 97, 101, 102, 104, 105, 106, 114, 151, 222
George, Jean Jacques 147
Gerlache, Jacques Antoine 153, 155, 157, 158
Gesner, Conrad 22, 29
Gevaert, Yves 229-230
Gevaerts, Niclaes 95, 109
Girard, abbé 134
Girard, Carolus 17
Glasgow 130
Godard, François 137
Godfrey, Garret 222-223
Gölner, Thomas 19
Gooden, Jacobus 159
Goodrich, familie 81
Goropius Becanus, Johannes 113
Gostomski, Anzelm 69-70
Grafton, Richard 73, 84
Graham, Dan 229
Graham, Rodney 229
Gramme, Jean Philippe 155-164
Granvelle, kardinaal 101
Graten, Gerrie van zie Godfrey
Grave, Bartholomeus de 117, 119, 120, 223
Grave, Marie van 119
Gravenhage ('s-) 222
Gregorius IX 125
Gregorius XIII 220
Gresham, Thomas 79-85
Groningen 111-112
Gruys, J.A. 216
Guarani 8
Guevara, Antonio de 84
Guppy, Henry 9
Gustaaf Adolf van Zweden 88

Haesten(s) zie Hastenius
Hafe 149

Hageland 118
Hanicq, P.J. 136
Harroy, Jean 151
Hartlieb, Johann 218
Hasselt 134, 137, 141, 150, 155, 164
Hastenius, Henricus 121, 123, 215-216
Hauzelius, Joannes Henricus 30
Hazlitt, William Carew 77
Heere, Lucas d' 105
Heidanus, Gasper 114
Hellinga-Querido, Lotte 213, 215
Helmstedt 143
Hendricksz van Campen, Pieter 112
Hendrik IV v. Frankrijk 214
Hendrik VIII v. Engeland 70, 79, 80
Henricksz., Coenraet 98
Henricus a S. Ignatio 160
Henricz., Corn. 63-67
Herck, Josephus van 150
Hermes Trismegistus 217
Herthals, Jan 122, 128
Herthals, Jean-François 125
Hertogenbosch ('s-) 98, 222
Hervet, Gentian 103, 109
Hessels, J.H. 226
Heverlee 121
Heyberghs, Jacop 122
Heyden, Gasper van der zie Heidanus
Heynric zie Henricz
Hildegardis (Hl.) 99
Hillen, Michiel 223
Hochkirchen, Antonius 157
Hodin, Bauduin 150
Hoei 142
Hoftijzer, P.G. 216
Hogenberg, Frans van 224
Holland 103, 104, 106
Homberg 95, 109

Homerus 25
Hondius, Jodocus 225
Hongarije 220-222
Hooghe, Cornelis de 225
Hoskins, Anthony 214
Houdry, Vincent 161
Housta, Baudouin de 147
Houweel, Christiaen 105, 113
Hoven, R. 221
Hovius, Matthias 143
Hoyois, Henri 148
Hoyoux, Henri 145
Hullegaerde, Martin 144-145
Humblet, Hieronymus 164
Huygens, Jean-Baptiste-Joseph 160

I.M. 95
Ieper 165, 222
Ierland 113
IJssel 112
Israel, Nico 96
Italië 73, 84

J.R.P. 144
J.V.D. 111
Jacob, J. 156
Jacquet, Nicolas 164
Janot, Denys 6, 23
Jarnac 80
Jenkinson, Anthony 215
Jeruzalem 113, 150
Jezus zie Christus
Jociscus, Andreas 30
Jode, G. de 224
Jolivet 226
Jongejans, Charles 218
Jorissen, Gillis 100
Josephus zie Flavius
Juliana (Zlg.) 156-157
Justinianus 24

Kalivan 72
Kaltenbrunner, Jakob 78
Kampen 112
Kanevsky, B.P. 72
Karel III v. Spanje 143
Karel V v. Frankrijk 6

Karel de Stoute 215
Karl und Faber 77
Kats, P. 70, 84
Kempen, Godefroy van 107
Kempten 78
Keulen 97, 106, 107, 112, 121, 223-226
Keyzer, Maarten de 223
Kheil, Carl Peter 73
Kiliaan, Cornelis 213, 215
Kinderen, Lenaert der 96
Kints, Everard 150, 163
Knaust, H, 222
Knuttel, W.P.C. 98, 106
Koeman, C. 224, 226
Kontich 230
Kortrijk 28
Krakow 69
Kronenberg, M.E. 63-67
Kyoto 73

La Guillotière 226
La Plata 8
La Ruelle, Sébastien 140
Labre 135
Lacaze, M.J.L. 9
Lairesse, Gerard de 145
Lambert, Gaspar, baron de Stochem 154
Lambert, Joseph 149
Lambertus (Hl.) 139-141
Laselve, Zacharias 158
Laurensz, Hendrick 227
Laurentius, Augustinus 143
Lazarus 146
Le Fèvre, Raoul 215
Le Frans, B. 135
Le Riche, Nicolas 26
Le Rond, Maurus 164
Le Sueur, Vincent 137
Leclerc, Henry 11
Leedham-Green, Elisabeth 222-223

Leenckens, G. 117
Leenckens, Maria 123
Leeu, Gerard 66
Leeuwarden 112
Leiden 66, 103, 106, 121, 215, 216, 222, 227
Lejeune, Augustinus 164
Lekens, Jacob 157, 162
Lemarié 136
Lessius, Leonardus 214
Letellier, Charles Maurice 137
Letins, Constantinus 161
Letland 87-88
Lettersnijder, Corn. Henricz. 63-67
Lettersnijder, Henric (van Symen) 66
Leunckens zie Leenckens
Leuven 8, 9, 10, 27, 117-128, 133, 136, 141, 143, 144-164, 164, 165, 216, 222, 223, 227, 229
Leverland, B.N. 103
Liekens, Jacqueline 230
Liesvelt, Marie (Weduwe v. Jacob) van 137
Lignier zie Bernard
Lijfland 72
Lintre 136
Lipsius, Justus 123, 221
Lodoicus zie Tiletanus
Loew, Conrad 224
Londen 5, 6, 7, 76, 80, 106, 213-216, 220
Loon, graafschap 150
Loosen, Martine 121
Loriot 158-160
Louvain-la-Neuve 9-10
Louvrex, G. de 150
Lowel 6
Loxhay, J.G.M. 151, 153
Loys zie Tiletanus
Lübeck 72
Ludolff, Georgius Melchior de 156
Luik 101, 129-212
Lutssollof 108-109
Lyell 216
Lyon 161

M., I. 95
Maastricht 155, 156, 157, 165, 223
Machiels, J. 220, 222
Magirus 112
Maillard, Antonius 164

Malaga 104
Manchester 9
Manilius, Gautier 94, 106
Manutius zie Aldus
Marchand, Prosper 17
Marcus (Hl.) 8
Margaretha van York 215
Maria (Hl.) 136, 140, 141, 159
Maria van Hongarije 113
Marnix van St. Aldegonde, Filips van 97
Martens, Dirk 223
Mary Tudor 80
Massillon, 134, 149
McKitterick, D. 34
Mean, Pierre de 147
Mechelen 98, 136, 145-148, 165
Meensel, Margareta van 122
Meester, Franc. de 136
Melart, Laurent 142
Mennher, Valentin 78
Merberghe, vander 100
Mercator, Gerard 215, 224, 225, 226
Meren, Pieter van (der) 87
Merian, M. 225
Merlin, J.S. 5
Mesue 20
Meulen, Daniël van der 228
Meurer, Peter 223-226
Mezeray, de 158
Michel, J.P.G. 136
Middelburg 106
Mierdmans, Steven 96
Milis, P.F. 155
Milst, Joseph-Louis de 147
Mollijns, Jan I 88-89, 96, 97, 102, 103, 104, 105, 109
Mollijns, Jan II 89

Mollijns, Niclaes 87-115
Monaco 218
Monsieur, Gillis 137
Mor(o), Anthonis 81
Morel, Guillaume 23-26
Moretus, Jan 28, 121
Moskou 70, 72, 73, 215
Moutard 135
Moyt Jacobsz, Jan 103
München 7, 218
Mullican, Matt 229
Musinus, Bartholomeus 225

Nagler, G.K. 153
Namen 147, 158
Natalis, Michael 141
Nempe, Hieronymus 144
Neptunus 153
Nijni Novgorod 70
Ninove 109
Nixon, Howard M. 216-217
Noach 107
Norfolk 79
Nürnberg 69, 220-221, 225

Oberursel 224
Ojea 226
Oldenborch, van 100
Olivet, abbé d' 134
Olne 136
Omont, Henri 5-61
Onze-Lieve-Vrouw-Tielt 117-119
Oost-Azië 215
Oostenrijk 165
Oporinus, Joannes 29-30
Opstraet, Jan 145
Oran 97, 103
Oranje, prins van 111
Ortelius, Abraham 215, 223-226
Ortroy, F. van 221
Ouwerx, Christian 140, 141
Oxford 5, 7, 216, 222

P., Johannes 104
Pacioli, Luca 70, 73, 76
Palgrave 81
Papillon, familie 148

Papillon, P. 20
Par 150
Parijs 5-61, 117, 118, 120, 135, 148, 149, 152, 158, 159, 161, 218
Parijs, Guilliaem van 113
Pasquillus 104-105
Pauli, Matthias 140, 141
Pauli/o, Jehan 76
Penon de Veleze 104
Perre, P. van der 77
Peter de Grote, v. Rusland 72
Petitot, Lucien-Edouard 10, 15, 19, 21, 24, 26
Petreius, J. 69, 220-221
Pfaehler, Dietrich 223
Philips II zie Filips II
Philipsland 100
Phillipps, Thomas 28
Philo 24, 25
Pichon, Jérôme 11, 16
Pinguyn, Jehan 18
Pius V 157
Plantin, Chr. 26-28, 89, 121, 129-130, 221, 222
Plateau, Antoine 230
Plato 217
Plomteux, Clemens 134, 135, 153, 154, 163
Poelsma, Anna Maria 126
Polen 87
Pollard, Graham 5, 6, 10
Porcher, Jean 8
Portugal 73
Postel-Lecocq, S. 23
Potier, L. 6
Prims, F. 97
Priscianus 20
Puteanus, Erycius 123, 216

Quad, Matthias 224

Rade, G. van den 97
Raes de Dammartin, chev. 153
Ravesteyn, Judocus 118
Rawles, Stephen 130
Read, W. 80
Regerwyl 225
Reims 137
Rekenare, Cornelis de 94, 114
Rend. (?) 164
Rennenberg, graaf van 111
Renouard, Antoine-Augustin 5, 6, 10
Renouard, Jules 5, 6
Reval 69, 70, 72
Rhode, J. 69
Rhodes, Dennis E. 222-223
Riga 87, 88, 114
Rihelius, Theodosius 30
Rijn 95
Roach, Susan 213-216
Robert, Johannes 141
Rocha, Antich 78
Roigny, Michael 222
Rome, 102, 104-105, 214
Roover, R. de 76
Rosemondt, G. 5
Rouen 137
Rouzet, Anne 99, 117-118
Rubens, P.P. 219
Rusland 72, 81, 215

Sabunde, Raymundus de 218
Saillant 152
Salgó, Agnes W. 220-222
Sanderus, Antonius 118
Sang(e)re zie Zang(e)re
Sc(h)agen, Helico van 64
Schäfer, Otto 218
Scheffer, Jan II 98
Schelde 104
Schelte, Antoine 158
Schepper, Marcus de 215-216
Scherpenbergh zie Vaes
Scherpenheuvel 123
Scheverdjajev, M. 70
Schmidt-Künsemüller, F.A. 217
Schoonbeke, Gilbert van 228
Schreiber, Heinrich 78

Schweicker, Wolfgang 69-70
Segers zie Sigers
Selfridge, H. Gordon 79
Selm, Bert van 34, 216, 226-229
Shrewsbury 73
Siebeneycher, J. 69
Sigers, Maria Anna 124, 126
Sigismund III v. Polen 87
Sigon, Margareta 124
Silvius, Willem 106
Simoni, Anna E.C. 213-216
Simonon, P. 154, 162
Sint-Omaars 214
Sint-Truiden 124, 134, 136, 150, 153
Sixtus IV 143
Sliedrecht 88
Sluse, René François de 143
Smedt, O. de 78
Smeur, A.J.E.M. 78-79
Smits, J.B. 124, 136
Snick, Philippe van 229
Soltesz, Elisabetha 220-222
Spanje 73, 104, 107, 111, 214
Spanoghe, C.M. 135
Spiegel 222
St Johns 81
Straelenberg, René 229
Steene, Jan van den 94
Steenwijk 111
Stephanus zie Estienne
Sterck, J.G. 97
Stevin, Simon 70
Steyaert, Martinus 144
Stille Oceaan 215
Stochem zie Lambert
Straatsburg 30, 109, 136, 218
Stravius, Ernest 137
Streel, Guillaume Henri 137, 141, 143, 144
Striethagen, Joanna Martina 126
Strouven, Elisabeth 156

Stubbings, Frank M. 222-223
Suffolk 81
Swinters, Anna 74
Sylvius, Jacobus 20
Symen, Henric van 66
Symons, Maritgen 103
Széchényi, bibliotheek 220-222

Tagliente, Antoine 76
Tartarije 215
Techener, Jacques-Joseph 11
Techener, Léon 11, 18, 20, 25
Theophylactus 221
Theresa de Jesu 160
Theux, de l42
Thomas van Aquino 160
Tielemans, Anna 126
Tielt 117-119
Tiletanus, Joannes Lodoicus 12, 23, 117-118
Timmermans, Regnier André 155
Tongeren 141
Tournay, Joannes 141-142
Trelcatius, Lucas 227-228
Trente 154
Troje 215
Tross, Ch.-Th.-E. (=Edwin) 6, 29
Troyens, Jasper 90, 95, 98, 101, 106, 113, 114, 115
Troyes 11, 18
Turnebus, Adrianus 25

Ursinus, Georgius 95
U.S.S.R. zie Rusland
Utrecht 64, 98, 100, 106, 112, 222

Vaes de Scherpenbergh, Marie Anne 155
Val des Vierges 136
Valencijn / Valenciennes 97
Van Gendt 77
Vandenbroeck, Paul 218-220
Vanderhaeghen, F. 106
Vangindertael, Elisabeth 126
Velde, Jan Frans van de 28
Velenczei, Catharina 220-222
Velez, Penon de 104
Venetië 73, 220
Vercruysse, Jan 229
Vergilius 138

Verhaghen, Pe(e)ter 94, 115
Verona 229
Verschout, Andries 103
Verwithagen, Weduwe 111
Veyrin-Forrer, J. 34
Villefagne, H. de 152, 153
Vincent, A. 118
Vingeroedt, archief 117
Vlaanderen, graafschap 215, 227
Voet, Leon 221
Voltaire 148
Vopelius 225
Vos, Willem de 112
Vreese, W. de 63

Waal, P.G.A. de 70, 84
Wagemans, Anna 121, 122
Waldemar II v. Denemarken 72
Wallis, Helen 213, 214-215
Walpole, Robert 81
Walwein 165
Warfuzee 140
Warschau 87
Waterloo 214
Waver 9
Wechel, André 22
Wechel, Chrétien 12, 20-22
Weiner, Lawrence 229
Welling, James 229
Wenen, 10, 153
Wesel 91, 95, 99
Wetteren 229
Windesheim 157
Witte, Anna de 119
Wolfenbüttel 143
Wouters, Hendrik 90
Wouters, Martin 151
Wouters, (?) 165
Wouwere, Claes vanden 113

Württemberg 19
Wytvliet, C. 224

Ympyn Christoffels, Jan 69-85

Zang(e)re, familie 117-128
Zang(e)re, Anna I 119
Zang(e)re, Anna II 123
Zang(e)re, Antonius 122
Zang(e)re, Carolus Thomas 126, 127, 128
Zang(e)re, Cornelia 122
Zang(e)re, Cornelis 118
Zang(e)re, Hieronymus I 123, 125, 126, 128
Zang(e)re, Hieronymus II 125, 126, 128
Zang(e)re, Hieronymus III 124, 126, 127, 128
Zang(e)re, Joanna 123
Zang(e)re, Joannes I 122
Zang(e)re, Joannes II 123
Zang(e)re, Joannes Baptista I, 119, 122, 123, 128
Zang(e)re, Joannes Baptista II 122
Zang(e)re, Joost 119
Zang(e)re, Margareta 122
Zang(e)re, Maria I 119
Zang(e)re, Maria II 122, 128
Zang(e)re, Michael 124, 125, 128
Zang(e)re, Petrus I 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 128
Zang(e)re, Petrus II 121, 122, 123, 128
Zang(e)re, Petrus III 122, 123, 124, 125, 128
Zang(e)re, Petrus IV 124, 125, 126, 128
Zang(e)re, Petrus V 124, 125, 128
Zang(e)re, Petrus Guilielmus 122, 123, 128
Zang(e)re, Philippus I 117, 119, 121-122, 124, 128
Zang(e)re, Philippus II 122
Zang(e)re, Pieter 118
Zang(e)re, Servatius 122
Zang(e)re, Theodorus Constantinus Josephus 126, 128
Zeeland 103
Zell, Christoph 222
Zonhoven 151, 164
Zweden 72, 88
Zwinger, Theodor 222
Zwolle 222

Marcus de Schepper